

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–)

САВЕТ

Председник Савета
Академик Часлав Оцић (Београд)

Чланови Савета

Проф. др Рајко Буквић (Београд) • Проф. др Масајуки Ивата (Токио, Јапан) •
Проф. др Александар Јокић (Портланд, САД) • Проф. др Љубомирка Кркљуш (Нови Сад) •
Проф. др Питер Радан (Сиднеј, Аустралија) • Проф. др Богољуб Шијаковић (Београд)

169

(1/2019)

Уредништво

Проф. др Бошко БОЈОВИЋ (Париз, Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) •
Проф. др Рајко БУКВИЋ (Београд) • Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика
Британија; Атина, Грчка) • Проф. др Бранислав ЂУРЂЕВ (Нови Сад) • Др Миша
ЂУРКОВИЋ (Београд) • Проф. др Владимир Јаковљевич ЗАХАРОВ (Нижњи Новгород,
Русија) • Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ (Београд) •
Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ
(Скопље, Македонија) • Проф. др Милош МАЈАНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Милован
МИТРОВИЋ (Београд) • Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ
(Београд) • Проф. др Драган ПРОЛЕ (Нови Сад) • Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд)
• Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уредништва
Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник
Проф. др Рајко БУКВИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2019

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

169
(1/2019)

НОВИ САД
2019

Илустрација на корици

гравира Захарије Орфелина
Човек иише за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Илија Марић „МЛАДА БОСНА” И ФИЛОСОФИЈА	Ilija Marić “YOUNG BOSNIA” AND PHILOSOPHY
1–18	

Милорад Стаменовић ЗДРАВСТВЕНЕ ЗАДРУГЕ – ЗАБОРАВЉЕНО БЛАГО	Milorad Stamenović HEALTH COOPERATIVES – A FORGOTTEN TREASURE
19–36	

Горан Пенев УНУТАРРЕГИОНАЛНА ДЕМОГРАФСКА ДИФЕРЕНЦИРАНОСТ: ПРИМЕР ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ (1980–2017)	Goran Penev INTRAREGIONAL DEMOGRAPHIC DISPARITIES: THE CASE OF THE SOUTHEASTERN SERBIA (1980–2017)
37–57	

Слађана Старчевић ЗНАЧАЈ ПОЗНАВАЊА ПРОШИРЕНОГ ЛИЧНОГ КОНЦЕПТА ПОТРОШАЧА И УТИЦАЈ ДИГИТАЛНИХ ТЕХНОЛОГИЈА НА ЊЕГОВЕ ПРОМЕНЕ	Sladana Starčević THE IMPORTANCE OF UNDERSTANDING THE CONSUMERS’ EXTENDED SELF AND HOW IT CHANGES UNDER THE INFLUENCE OF DIGITAL TECHNOLOGIES
59–73	

Ирина Милутиновић ПРОБЛЕМИ ЕВРОПСКИХ ВРЕДНОСТИ У МЕДИЈСКОЈ ПОЛИТИЦИ	Irina Milutinović PROBLEMS OF EUROPEAN VALUES IN MEDIA POLICY
75–90	

Дејан Молнар и Маја Јандрић
УНУТАРРЕГИОНАЛНЕ
НЕЈЕДНАКОСТИ У СРБИЈИ –
ТЕСТИРАЊЕ КЛУПСКЕ
КОНВЕРГЕНЦИЈЕ

Dejan Molnar and Maja Jandrić
INTRAREGIONAL
INEQUALITIES IN SERBIA –
TESTING THE CLUB
CONVERGENCE

91–108

Предраг М. Вуковић и
Весна Ж. Поповић
ИНФОРМАЦИОНО-
КОМУНИКАЦИОНЕ
ТЕХНОЛОГИЈЕ КАО
ПРЕТПОСТАВКА УСПЕШНОГ
РАЗВОЈА РУРАЛНОГ ТУРИЗМА
У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Predrag M. Vuković and
Vesna Ž. Popović
IMPLEMENTATION OF INFORMATION
AND COMMUNICATION
TECHNOLOGIES AS ASSUMPTION
FOR SUCCESSFUL DEVELOPMENT
OF RURAL TOURISM IN
THE REPUBLIC OF SERBIA

109–123

ХРОНИКЕ / CHRONICLES

Филип Раке Вукајловић
ЈЕДАН НЕЗАМАГЉЕН ПОГЛЕД НА САРАДЊУ СРБИЈЕ СА ЦЕРНОМ
125–129

Благоје С. Бабић
СВЕТСКА КРИЗА: ПОСЛЕ ДЕСЕТ ГОДИНА
Представљање књиге
(Đorđe Đukić, *Svetska finansijska kriza – deset godina posle*,
Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2019, 168 стр.)
129–132

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Александар Хорват
ИЛУСТРОВАНА ИСТОРИЈА ПРИСАЈЕДИЊЕЊА ВОЈВОДИНЕ
КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ 1918. ГОДИНЕ
(Драго Његован, *Присаједињење Војводине Србији 1918.*, друго, илустровано
издање, Музеј Војводине и Школска књига НС, Нови Сад 2018, 700 стр.)
133–135

Мирослав Павловић
ДЕФТЕРОЛОГИЈА: ОД ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА ДО КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ
(Радомир Ј. Поповић /прир./, *Харачки шефтер Кајетаније Мачве из 1832. године*,
Београд 2018, 437 стр.)
136–138

Душко Кузовић
ДОПРИНОС ЕВИДЕНЦИЈИ АРХИТЕКТОНСКЕ БАШТИНЕ
(Живојин Крсмановић, *Развој села и сеоске архитектуруе Колубаре и Подјорине*
у XIX и почетком XX века, Међуопштински историјски архив Ваљево,
Ваљево 2018, 274 стр.)
139–141

Јована Бановић
КРИМИНАЛИТЕТ И ЊЕГОВО ИСТРАЖИВАЊЕ
(Đorđe Ignjatović, *Metodologija istraživanja kriminaliteta*, Treće izmenjeno i
dopunjeno izdanje, Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet, Beograd 2018, 307 стр.)
142–144

Владимир М. Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ
AUTHORS IN THIS ISSUE
145

РЕЦЕНЗЕНТИ РАДОВА У 2018. ГОДИНИ
REVIEWERS OF PAPERS IN 2018
149

НАПОМЕНА
NOTE
151

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ
153

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 94(497.6)“1878/1915”
UDC 323.1(497.6)“18”
UDC 1(497.6)(091)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN1969001M>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

„МЛАДА БОСНА” И ФИЛОСОФИЈА

ИЛИЈА МАРИЋ

Универзитет у Београду, Физички факултет
Студентски трг 12, Београд, Србија
ilijamaric212@gmail.com

САЖЕТАК: „Млада Босна” назив је за покрет омладине у Босни и Херцеговини на почетку 20. века (1908–1914). Без обзира на верску припадност, имали су свест да припадају српском народу. Борили су се за ослобођење свих јужнословенских народа од туђинске власти и уједињење у оквиру заједничке државе. Интелектуални вођа „Младе Босне” био је Димитрије Митриновић, а идеолошки вођа Владимир Гађиновић. У Босни и Херцеговини тада су постојале само основне и средње школе, али не и факултети, што је било веома неповољно за неговање философије. Средњошколци и студенти, од којих су неки студирали и философију, на више начина су допринели њеном развоју код нас. Прво, својим чланцима и преводима философских текстова шире су промовисали философију на тлу Босне и Херцеговине. Друго, први су код Срба уопште шире пропагирани ирационалистичку оријентацију у философији. Треће, допринели су српској рецепцији нових философских струјања у свету.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: „Млада Босна”, философија, Петар Кочић, Димитрије Митриновић, Владимир Гађиновић, философија у школи, ирационалистичка философија, часопис *Босанска вила*

О НАЗИВУ ПОКРЕТА МЛАДА БОСНА

Називом „Млада Босна” означавана је омладина Босне и Херцеговине. Владимир Гађиновић је 1910. објавио чланак „Млада Босна” према којем је читав омладински покрет и добио име¹. Али он изгледа није први

¹ Боровоје Јевтић био је следећи омладинац из БиХ који је објавио чланак под истим насловом [Јевтић 1913: 337–339].

и сковао сâм назив. Синтагму *Млада Босна* први је, како неки сугеришу, употребио српски књижевник Петар Кочић у листу *Ошацибина* 1907. године².

Ако је Кочић доиста употребио овај израз, како је настао? Почев од тридесетих година 19. века, у разним земљама Европе о омладини се говорило на овај начин (Млада Италија, Млада Мађарска, Млада Немачка итд.). У Кочићево време пак код Срба је Јован Скерлић 1906. у чланку „Хајне у српским преводима” користио изразе „Млада Немачка” и „Млада Србадија” [Скерлић VI 1964: 150]. Исте 1906. Скерлић је објавио монографију *Омладина и њена књижевност (1848–1871)*, где је потање говорио о омладинским покретима у Европи и Србији у 19. веку. Ту је српски критичар и историчар књижевности у засебном поглављу приказао развој слободарских и демократских идеја у Европи везаних за омладину, почев од раних тридесетих година 19. века. Посебно је истакао улогу Ђузепеа Мацинија (Giuseppe Mazzini, 1805–1872), италијанског активисте, који је око 1831. основао Младу Италију и помогао оснивање Младе Немачке, Младе Пољске, Младе Европе, затим о немачком песнику Хајнриху Хајнеу, који је предводио Младу Немачку итд.³ Иначе, утицај Мацинија на омладински покрет код Срба био је знатан. Млади српски либерали почетком 1864. додуше, нису предлагали Мацинија него Гарибалдија (и друге европске револуционаре) за почасног члана Друштва српске словесности, што је имало за последицу да се оно тада и угаси, али се о Мацинију код нас писало шездесетих година 19. века, а писало се и поводом његове смрти 1872.

У овом духу српска омладина је још у 19. веку покренула часопис *Млада Србадија*, који је у Београду излазио у периоду 1870–1872, а истоимени илустровани часопис излазио је у Бечу 1876.

Сасвим су друге околности владале у Босни и Херцеговини. Тамо је већина Срба живела на селу. После неуспеле аграрне побуне против бегова 1875–1878. босанско-херцеговачки сељаци нису играли битну улогу у политичком животу наредне три деценије. Аустроугарском окупацијом 1878, међутим, почиње да јача грађански слој трговаца и занатлија, а од 1901. на политичкој сцени се појављује и национална интелигенција. Реч је о

² Владимир Дедијер каже да му је тако писао Божидар Зечевић у писму од 15. фебруара 1959 [Дедијер 1966: 831], што касније напосто преузимају сви истраживачи не наводећи у којем то чланку Кочић користи ову синтагму. Према библиографији коју је израдио Јован Ивановић [Кочић 2002: 147–148], Кочић је 1907. у листу *Ошацибина* објавио укупно три чланка („Наша ријеч”, 1/1907; „Наша поезија под апсолутизмом”, 9/1907; „Нитковлук зворничких газда”, 15/1907). Прва два чланка прештампана су у другом тому Кочићевих *Сабраних дјела* [2002], из којих се види да се у њима не појављује синтагма *Млада Босна*. Трећи чланак, међутим, никада није прештампан, а број 15/1907. листа *Ошацибина*, где је изворно објављен, не постоји у фонду којим располажу Народна библиотека у Београду и Библиотека Матице српске у Новом Саду, тако да нисам могао проверити да ли се у њему појављује ова синтагма.

³ Осамнаест изгнаника немачких, италијанских и пољских, на чијем челу је био Ђузепе Мацини, 1834. оснива Младу Европу. Млада Немачка је око 1832. настала као немачка емиграција у Швајцарској, а потом као књижевна школа на чијем челу је био и Хајне. Млада Швајцарска је 1835. издавала и свој лист [Скерлић 1966: 211–226].

средњошколској и универзитетској младежи. Према аналогiji с изразима за омладину многих европских земаља као и изразом *Млага Србадија* који је већ коришћен код Срба, Кочић је за ову младеж Босне и Херцеговине употребио (ако га је употребио) израз *Млага Босна*.

Националност је историјска категорија, она је промењива. Умногome је била диктирана политиком. Познато је, на пример, да је министар Аустроугарске царевине Бенјамин Калај (Kállay Béni, 1839–1903), иначе Мађар, наметао став да у Босни живе Босанци (Бошњаци), да ту нема Срба и Хрвата. А случај је хтео да је исте оне 1878. године када је Аустроугарска окупирала Босну и Херцеговину, Бенјамин Калај објавио књигу *Geschichte der Serben* [= *Историја Срба*] у којој је писао како су знатни делови Босне у прошлости припадали Србији, затим да су босански кнежеви имали свест о узајамној припадности са Србијом. Надаље, он је истицао да су многи српски племићи, доласком Турака, прихватили ислам како би сачували имања и утицај, и да је ту порекло босанских бегова. Укратко, Калај је тврдио да у Босни и Херцеговини живи један народ, да је тај народ српски, само што је подељен на три вере: православну, римокатоличку и исламску. Он признаје право српског народа на ове заиста српске земље. Међутим, када је 1882. постао министар Аустроугарског царства, Калај је напрасно променио став и настојао је да своју књигу забрани у Босни и Херцеговини⁴, залажући се, како је речено, за конституисање нове, јединствене бошњачке нације.

Младобосанци су, без обзира на верску припадност, имали свест да припадају српском народу. Међутим, нису на томе инсистирали. Они су заступали тезу о ослобођењу свих јужнословенских народа од туђинске власти и осамостаљењу у оквиру заједничке државе. Снажно су подржавали идеју Југославије. Међу њима је било највише православаца, али је било и римокатолика и муслимана. Било је чак и других националности. Тако је Драгутин Мрас био по оцу Словенац, а по мајци Србин, а погинуо је 1915. као српски добровољац. Југословена је било и међу Србима у другим деловима царства. Тако је будући философ и класичар Милош Ђурић, родом из Славонског Бенковца, био Југословен. А било их је и међу Хрватима, као што је био студент философије и песник Тин Ујевић, родом из Имотског у Далмацији.

ФИЛОСОФИЈА У ШКОЛАМА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ НА РАЗМЕЊИ ВЕКОВА

У Босни и Херцеговини за време турске владавине било је основних и нешто средњих, али није било високих школа. При томе мали број житеља могао је стећи образовање у страним земљама. Те околности биле су врло неповољне за неговање философије. Унеколико су се ствари измениле

⁴ Калајева књига убрзо је била преведена на српски језик: Калаји, Венијамин, *Историја српског народа*, превод и предговор Гаврило Витковић, Београд 1882. Подсетимо да је Калајева мајка потицала из мађаризоване српске породице Блашковић и да је сам Калај, који је течно говорио српски језик, у периоду 1868–1875. био генерални конзул у Београду.

доласком Аустрије у јесен 1878. Већ 1879. основана је гимназија у Сарајеву. Али је из Сарајевске гимназије тек 1898. изашла значајнија група од осам српских матураната. Што се српских школа тиче, било је нешто основних, али је тек 1893. основана прва српска „Мала реална” гимназија у Мостару. Аустријске власти су, уопште узев, фаворизовале римокатоличку омладину, на рачун српске и муслиманске⁵. С друге стране, ни Аустроугарска није оснивала високе школе у Босни и Херцеговини.

На подручју Босне и Херцеговине, дакле, философија се за време турске владавине није изучавала у школама. То се почело мењати доласком Аустроугарске када се оснивају гимназије, у којима се у завршним разредима (VII и VIII) учила философска пропедеутика. До Првог светског рата основане су гимназије у Сарајеву (1879), Мостару (1893), Бањој Луци (Велика реалка, 1896), Тузли (1899), Сарајеву (Велика реалка, 1905), Бихаћу (1911)⁶. Из овог произлази да се философија на овом простору почела најпре предавати у гимназији у Сарајеву школске 1885/1886, када је генерација уписана 1879. доспела до VII разреда. Не зна се према којим је све уџбеницима предавана. Философија се предавала и у учитељским школама.

Постојале су и верске школе у којима се такође изучавала философија. Године 1882. у Сарајеву је основано Источноправославно богословско сјемениште, које је 1884. пресељено у Рељево, где је 1887. за њега изграђена посебна зграда. Седиште ове Српско-православне богословије поново је 1917. пресељено у Сарајево. Међутим, у њеном програму није било философије. Шеријатска судачка школа у Сарајеву основана је 1887. и у свом програму имала је наставу из логике у I години. Фрањевачка трогодишња гимназија основана је 1882. у Крешеву, а већ 1883/84. премештена је у манастир у Гучој Гори код Травника. Седиште ове школе пресељено је 1900. у Високо, када је отворен и VI разред. Седми разред отворен је 1913, а VIII разред 1914. У VIII разреду учила се философија. На Широком Бријегу је 1889. отворен први разред гимназије, уз коју се развијало одмах и сјемениште. Седми и осми разред, у којима се учила философија, основани су тек 1916/17. и 1917/18. Надбискупска класична гимназија у Травнику основана је 1882. године. То је била елитна школа у којој су се спремали кандидати за више теолошке студије. У VII и VIII разреду учила се и философија⁷. У Мостару је 1895. отворена фрањевачка богословија, која је до 1933. имала четири разреда. Седиште Богословског училишта из Ливна је 1909. пресељено у Сарајево те је постало средишња школа босанских фрањеваца. У овом контексту посебно је важно да је Исусовачко сјемениште (надбискупска богословија) отворено 1890. (привремено) у Травнику, а већ школске 1893/94. пресељено је у Сарајево. Школовање је трајало четири године, а философија се учила у прва три разреда. Видимо

⁵ До 1902. само су 24 Србина из Босне и Херцеговине завршили факултет. При томе су теже могли да студирају у Србији или Русији, па су на студије ишли углавном у Беч или друге градове у самој Царевини.

⁶ Детаљније у: [Рапић 1972].

⁷ Детаљније у: [Рапић 1982].

да су од свих конфесионалних школа римокатоличке практично једине поклањале пажњу философији, и то у знатном обиму.

У Сарајеву је покренут стручни лист Земаљске владе *Школски вјесник*, који је излазио једном месечно (од јануара 1894. до децембра 1909), где су објављивани и философски радови. Уређивао га је Љубоје Длустуш (1850–1921). Тако су се, што се философије тиче, појавили текстови учитељице Јелице Беловић Бернациковске, учитеља Љубоја Длустуша, философа Алберта Базале, свештеника Ивана Дујмушића, учитеља Људевита Дворниковића, Богумила Чеховића, класичара Владоја Дуката, философа и музичара Бошка Петровића и психолога и педагога Паје Радосављевића. Као што се види, већина именованих су Хрвати, само су потоња двојица Срби⁸.

Учитељ Љубоје Длустуш је (делимично) од својих чланака из *Школског вјесника* сачинио и преглед грчке философије (*Filozofija u drevnih Hellen, Zemaljaka štamparija, Sarajevo* 1898). Слично ће учинити и српски философ Бошко Петровић (1869–1913), који ће од својих чланака у истом часопису сачинити књигу *Основни проблеми филозофије или увод у филозофију* (Сарајево 1903–1905), штампану ћирилицом. Колико знамо, то је прва философска књига неког српског аутора уопште објављена у БиХ. Ово су уједно и први философски уџбеници за средњу школу објављени у БиХ. Учитељ Људевит Дворниковић, отац познатог философа Владимира Дворниковића, потом је објавио уџбеник *Temelji psihologije* (Zagreb 1906), чије се друго издање појавило у Сарајеву под насловом *Osnovi psihologije* (1913). Исти аутор је претходно објавио и збирку огледа *Essay-i iz područja psihološke pedagogije i estetike* (Sarajevo 1905). Обе књиге Људевита Дворниковића приказао је млади студент философије Димитрије Митриновић.

ФИЛОСОФИЈА У ВРХБОСАНСКОЈ КАТОЛИЧКОЈ БОГОСЛОВИЈИ

Сагласно ставу да светлошћу људског ума философија даје умска средства за натприродно сазнање откривене вере, римокатоличке верске школе у БиХ не само да су поклањале више пажње философији него су је у оквиру Исусовачког сјеменишта подигле на степен виши од средње школе. Стога је важан тренутак када је врхбосански надбискуп Јосип Штадлер 1. септембра 1890, како је већ наведено, привремено у Травнику отворио поменуто сјемениште, односно Врхбосанску католичку богословију (= ВКБ).

На тој верској школи изучавање теологије било је нераздвојно преплетено с изучавањем философије. Разликовала су се два курса философије: *cursus I* и *cursus II*. *Cursus I* слушан је на првој години школовања, где су – у првом семестру по два часа недељно, а у другом по три часа недељно – предаване логика, критика, онтологија и важније тезе теодикеје. *Cursus II* слушан је на другој и трећој години. У оба семестра друге године ученици су слушали два пута недељно космологију и психологију.

⁸ Детаљније у: [Средановић 1989: 195–203].

У трећој години би, заједно с другом годином, по два часа недељно слушали етику и природно право, у оквиру којег би ишли и додаци из социјализма, развода брака и модерних теорија слободе. А потом, најкасније од школске 1911/12, курсеви су добили и један час недељно за понављање градива у облику диспута. Овај ритам предавања и вежбања из философије задржан је све до школске 1924/25, када се прешло на петогодишњи философско-теолошки програм школе⁹.

Као професор философије на Врхбосанској католичкој богословији – која је тек од 1980. понела назив Врхбосанска висока теолошка школа (= ВВТШ) – најпре се помиње исусовац Адолф Хинингер (1849–1910), који је докторирао на Collegium-у Romanum-у, а философију је предавао 1890–1900, 1902/3. и 1905–1908. Наредни је Фрањо Ксавер Белер (1858–1925), који је докторирао на Грегоријани у Риму, а предавао је од 1891. Такође је у периоду 1897–1900. био професор и Макс Лимбург (1841–1920). Макс Хорман (1860–1943) предавао је у периодима 1900–1902. и 1918–1920. Надаље, космологију, психологију и етику у периоду 1902–1906. и 1907/8. предавао је Антун Јост (1864–1939). Философију је предавао и Матеј Кончар (1868–1915) из Љубљане (1903–1905, 1909/10), а 1908/9. предавао је и Јозеф Преницер (1869–1915). Фрањо Клапух (1866–1925) предавао је философију у три наврата (1909–1914, 1915–1918, 1920–1923). Као предавачи философије појављивали су се још и Фердинанд Шит (1855–1927) из Вестфалије, Вилхелм Вет (1866–1920) из Инсбрука, Емил Шпрингер (1866–1933) из Саске, Стјепан Сакач (1890–1973) из Капеле, те Фрањо Шанц (1882–1953) из Св. Руперта над Лашким код Цеља и други. Готово сви су имали докторате философије или теологије, а поједини и оба, стечене у иностранству, што је омогућавало солидну философску наставу¹⁰. Упркос завидном образовању, међутим, неки од наведених професора нису се бавили научним радом нити су објављивали радове из области философије.

У настави философије коришћени су у Европи тога времена познати приручници, чији су аутори најчешће били исусовци, а избор уџбеника су вршили сами предавачи. На почетку се користио приручник *Institutiones philosophiae ad mentem Aquinatis in compendium redacte* чији је аутор Санто Скифини (Santo Schiffini, 1841–1906), веран следбеник и поуздан тумач Томе Аквинског и шеф Катедре за философију на Грегоријани у Риму. Ученици ВКБ су из овог приручника учили логику, критику, онтологију, теодикеју, космологију и психологију, док су за мањи део етике користили *Disputationes philosophiae moralis* истог аутора. Коришћени су такође приручници које је приредио Хијеронимус Нолдин (Hieronymus Noldin, 1838–1922), професор философије на Теолошком факултету у Инсбруку: *Quaestionum dialecticarum libri tres, Quaestionum logicarum libri*

⁹ У приказу наставног програма из философије ослањамо се у целини на чланак Марка Јосиповића (1948–2009), професора философије на Врхбосанској теологији у Сарајеву, „Филозофија у стогодишњој повијести ВВТШ”, у: [Josipović 1993: 101–121].

¹⁰ Податке о професорима Врхбосанске католичке богословије, као и касније о уџбеницима философије које су ови користили, такође преузимамо из чланка Марка Јосиповића [Josipović 1993: 107–110, 115–119].

quator, Quaestionum matephysicarum libri quinque, Quaestionum cosmologicarum libri duo и *Quaestionum psychologicarum libri septem*. Предавачи су најчешће користили Нолдинове приручнике.

За етику се на почетку користио приручник *Institutiones philosophiae moralis in compendium redacte*, чији је аутор Салваторе Тонђорђи (Salvatore Tongiorgi, 1820–1865), у своје време професор на Collegium-u Romanum-у. Касније се користило чувено дело *Moralphilosophie* чији је аутор Виктор Катрајн (Viktor Cathrein, 1845–1931), познати стручњак за питања римокатоличке моралне философије. Исти аутор је приредио уџбеник *Philosophia moralis*, намењен управо црквеним школама, који је стално усавршаван и доживео је десетине издања, па је коришћен и на ВКБ.

Почев од академске 1912/13, онтологија се наредне три деценије на ВКБ предавала према приручнику *Ontologia* из осмотомног курса *Summa philosophiae christianae*, чији је аутор Јозеф Донат (Josef Donat, 1868–1946), који је био професор философије на Теолошком факултету у Инсбруку. Коришћени су повремено такође и његови приручници за космологију и психологију, а слично би се могло рећи и за теодикеју, увод у философију, логику и критику.

Овај екскурс у изучавање философије на ВКБ показује неколико ствари. Прво, ова римокатоличка верска школа била је део европске мреже римокатоличких школа и нипошто није зависила од домаћих снага. Организација и садржај наставе припадали су сасвим другом свету који није био детерминисан локалном неписменошћу и научном заосталошћу. Настава се одвијала на латинском језику па су предавачи могли бити и странци (Немци, Аустријанци, Словенци), као што су углавном и били, а приручници, писани такође на латинском језику, бирани су међу најбољим европским приручницима тога доба за верске школе. Друго, ниво наставе философије био је ближи факултетском, а не средњошколском, као што је био случај у световним школама. Подсетимо да ће све до педесетих година 20. века у БиХ највише школе бити средње, јер се тек тада оснивају први факултети¹¹. Тако је и Философски факултет у Сарајеву основан тек половином педесетих година (1950). У периоду 1890–1944, када у Сарајеву практично још није било факултета, ученици римокатоличке богословије (кратко у Травнику), а потом од 1893. у истом том граду пролазили су солидне студије философије.¹² Световно студирање философије у то време било је могуће једино изван БиХ, што је тек реткима

¹¹ Прецизније, најпре је у Сарајеву 1940. основан Пољопривредно-шумарски факултет, чији је рад потом обновљен 1948. Потом је 1944. основан Медицински факултет, чији је рад обновљен 1946. Исте 1946. основан је и Правни факултет. Универзитет у Сарајеву званично је почео с радом 2. децембра 1949. Наредне 1950. основани су Ветеринарски и Филозофски факултет. Наредни универзитет у БиХ био је тек онај у Бањој Луци (1975), затим су основани универзитети у Тузли (1976) и Мостару (1977).

¹² Марко Јосиповић сматра да је ВКБ прва висока школа (у рангу факултета) на тлу БиХ [Josipović 1994: 349–373]. У периоду 1944–1969. ВКБ није радила, а 1980. мења име у ВВТШ. Године 1990. ВВТШ постаје део Католичког богословног факултета у Загребу, да би 1996. добила назив Врхбосанска католичка теологија. Године 2009. добија назив Католички богословни факултет у Сарајеву.

успевало. Треће, школско (схоластичко) савладавање градива, строга обука кроз уџбенике и диспуте, увежбавано вековима на европским теолошким факултетима, има своје незамењиве предности. Наше релативно скоро основане световне школе као и факултетске студије философије немају такву традицију строге школске обуке иза себе, што се и данас осећа као недостатак кад је реч о нивоу школског владања философском струком код свршених студената философије.

Разуме се, на ВКБ философија је предавана у новотомистичком кључу и била је у служби вере и теологије, што је, самим тим, упркос високом стручном нивоу, било ограничавајуће у односу на проучавање исте у световним школама. Није случајно што ова строга схоластичка обука у философији на ВКБ тог времена ипак није изнедрила домаће ауторе запаженијих философских расправа.

То не значи да домаћи аутори, који су се школовали у европским центрима, нису писали философска дела. Сâм Јосип Штадлер¹³, надбискуп врхбосански и оснивач ВКБ, објавио је почетком 20. века у Сарајеву, у издању Каптола врхбосанског, код Хрвата први обухватни новосхоластички курс *Filosofija* у шест томова: I. *Logika*, dio prvi: *Dijalektika*, 1904; II. *Logika*, dio drugi: *Kritika ili neoetika*, 1905; III. *Opća metafizika ili ontologija*, 1907; IV. *Kosmologija*, 1909; V. *Psihologija*, 1910; VI. *Naravno blagoslovlje*, 1915.¹⁴ Додуше, ово није био оригинални рад него компилација из оних истих водећих новосхоластичких приручника тог времена, за које је већ речено да су служили као уџбеници за наставу философије на ВКБ.

ФИЛОСОФИЈА И ПРВИ ТАЛАС БОСАНСКЕ ОМЛАДИНЕ

Српски интелектуалци пак, у првом реду омладина, почели су да играју битнију улогу у БиХ тек почетком 20. века (од 1901). То је била генерација Петра Кочића (1877–1916), који је учио гимназију у Сарајеву и Београду, где је и матурирао 1899, а студирао је славистику у Бечу. Тој генерацији припадао је и Михаило Мирон (1879–1964), први Србин из Босне и Херцеговине који је био доктор философије. Он је основну школу (1893) и гимназију (1893–1901) завршио у Мостару, а философију и класичне науке у Бечу (1901–1905), где је 1910. и докторирао тезом *Плaтoн*

¹³ Јосип Штадлер (1843–1918), рођен је у Славонском Броду. Гимназију је завршио у Загребу, а студије философије и теологије на Папском универзитету Грегоријани у Риму, где је 1865. стекао докторат из философије, а 1869. докторат из теологије. Заређен је за свештеника у Риму 1868. У Загребу је у периоду 1869–1870. предавао у Класичној гимназији у сјменишту, а у периоду 1870–1881. предавао је философију и основну теологију на Надбискупском лицеју који је 1874. прерастао у Католички богословни факултет у Загребу. Именован је 1881. за надбискупа врхбосанског. Умро је у Сарајеву.

¹⁴ Једно време Штадлеров ученик, а потом и професор философије и основне теологије (1887–1911) на Католичком богословном факултету у Загребу био је Антун Бауер (1856–1937), потоњи коадјутор загребачког надбискупа Посиловића (1911–1914), а потом и загребачки надбискуп (1914–1937), чији је коадјутор а потом и наследник био Алојзије Степинац. Бауер је у Загребу објавио непотпуни курс философије: *Naravno bogoslovlje ili koliko može čovjek samim razumom spoznati Boga*, 1892; *Opća metafizika ili ontologija*, 1894; *Teodiceja ili nauka o razumnoj spoznaji Boga*, 1918.

и Шойенхауер. Колико знамо, Мирон је и једини из те генерације студирао философију¹⁵.

Међутим, у првој генерацији интелектуалне младежи босанскохерцеговачких Срба не само да се мало омладинаца одлучило за студије философије, него се и иначе мало пажње посвећивало овој области духа. Главна им је преокупација била књижевност. Тако у мостарском листу *Зора*, који су уређивали песници Алекса Шантић и Јован Дучић, и који је излазио у периоду 1896–1901, појавило се само неколико обавештења о оснивању првог философско-педагошког друштва код Срба у Београду као и о новим философским књигама које су штампане на српском језику¹⁶, затим један превод моралистичких фрагмената¹⁷ и један чланак комеморативног карактера. Био је то пригодан текст Стевана Жакуле¹⁸ о Фридриху Ничеу, писан поводом смрти великог философа и песника [Жакула 1900: 340–343].

У часопису *Босанска вила*, који је излазио у Сарајеву од 1885. до 1914, такође је релативно мало пажње поклањано философији. Објављиване су белешке о појединим књигама које су се појављивале у Србији, али је било мало чланака из те области. Па и међу белешкама највише их се тицало књига из педагогије и психологије. Вреди ипак поменути да је забележена појава рада *Разум и философија* (1892) Ватрослава Јагића, који доноси текстове из средњовековне српске философије. Нотирано је и предавање *О ђесимизму* (1894) Љубомира Недића као и појава књиге Стевана Павловића *Естетика или наука о љепојоти* (1896). Такође се појавила и шира белешка о српском философу и политичком економисти Михаилу Вујићу (*Босанска вила*, 2/1900, стр. 18–19). Од чланака из философије овај часопис је у 19. веку донео само чланак Љубомира Недића *О ђесимизму* (1894) у четири наставка.

У време првог таласа босанскохерцеговачких омладинских интелектуалаца, дакле од 1901. до 1908, у часопису *Босанска вила* забележене су и појаве уџбеника из историје философије чији су аутори Лазар Поповић

¹⁵ Видети: [Марић 2002: 286–290]. Мирон је био у првој генерацији Мостарске гимназије, као уосталом и Јевто Дедијер (1879–1918), који је потом у Бечу докторирао географију и био доцент на Београдском универзитету.

¹⁶ У броју 7–8/1898. лист *Зора* обавестио је своје читаоце да је у Београду основано Философско-педагошко друштво. А у наредном броју (9/1898) наведено је да се појавила књига *Православна хришћанска етика* Петра С. Протића. У броју 11/1898. забележено је да се појавила књига *Хришћанска етика* за V разред гимназије, рађена према Олесницком и Сољарском.

¹⁷ Реч је о фрагментима из Шамфорових *Максима и мисли* у преводу Јована Скерлића (*Зора*, 10/1898, стр. 347–350; 11/1898, стр. 377). Скерлић је написао и пратећи чланак о француском аутору: „Биљешка о Шамфору”, *Зора*, 11/1898, стр. 377.

¹⁸ Стеван Жакула (1875–1939) рођен је у Перушићу код Госпића у Лици. Родитељи су му се убрзо преселили у Босну па је гимназију завршио у Сарајеву, а историју и географију на Философском факултету у Грацу. Ни он, дакле, није студирао философију. Најпре је почео да ради као суплент у Мостарској гимназији, где је припадао књижевном кругу око часописа *Зора*, а 1906. постао је професор гимназије у Тузли. Од 1911. је директор Трговачке академије у Сарајеву. У Тузли је био разредни старешина познатим припадницима Младе Босне – Гаврилу Принципу, Трифку Грабежу и Вељку Чубриловићу [Пауновић и Поповић 2007: 720–721].

(за средњу школу, 1902) и Бранислав Петронијевић (за факултет, 1903). Затим су нотиране појаве књига *Основни проблеми филозофије* (1904) Бошка Петровића и *Философија и наука* (1909) Милоша Миловановића. Марко Цар је 1904. приказао књигу Томе Карлајла *О херојима* коју је превео Божидар Кнежевић. Од радова философског карактера у том раздобљу објављени су чланак Бранислава Петронијевића „О сну и прорицању из снова” (у пет наставака 1903), „Енглеска књижевност” (1904) Бошка Петровића (поводом смрти енглеског философа Семјуела Смајлса) и „Француска књижевност” (1904) истог аутора (белешка о књизи *L'idéal esthétique* чији је аутор француски писац Roussel Desierres). Појавили су се и преводи два текста из естетике – чланка „Драмска умјетност – нижа умјетност” (1907), чији је аутор италијански писац Доменико Олива, као и Толстојевог чланка „Шта је уметност. Одломци” (1908). Појавили су се у овом часопису и први прикази Димитрија Митриновића, који је писао о књизи *Размишљања* Стевана Ј. Радосављевића Бдина (13–14/1907), затим о књизи *Човјек и етички принципи* Драгомира Ђ. Петровића (28/1908).

Упркос томе што се у књижевним часописима релативно мало пажње поклањало философији, ипак се уочава да је већ у време првог таласа омладинских интелектуалаца (1901–1908) дошло до мањег пораста интересовања за философију у односу на деведесете године 19. века, судећи бар према броју текстова овог карактера у часопису *Босанска вила*. То је, разуме се, повезано и с тим што је у то време у Србији порастао број ауторских текстова и превода из те области па су ревносни хроничари бележили њихову појаву. Нажалост, белешке о књигама нису потписане тако да не знамо њихове ауторе.

ФИЛОСОФИЈА И ДРУГИ ТАЛАС БОСАНСКЕ ОМЛАДИНЕ

Други талас омладинаца јавља се 1908. године, када је извршена анексија БиХ. Управо за овај талас (1908–1914) везује се назив *Млада Босна*.

Интелектуални вођа другог таласа омладине у Босни и Херцеговини несумњиво је био Димитрије Митриновић (1887–1953). Рођен је у Доњем Поплату код Стоца. Основну школу завршио је у Благају, а гимназију у Мостару (1907), док је философију студирао у Загребу и Београду, а потом у Бечу, Минхену и Тибингену.

Идеолошки вођа Младе Босне ипак је био Владимир Гађиновић (1890–1917) из села Качањ код Билеће. Основну школу учио је у Билећи, а гимназију у Мостару, где је припадао кругу око Митриновића¹⁹. Седми разред гимназије завршио је у Ваљеву, а 1910. матурирао је у Београду. Студије књижевности започео је у Београду, али их је почетком 1911. наставио у Бечу. Потом је у Лозани и Фрибуру (у Швајцарској) студирао друштвене науке, где је 1917. написао и дипломски рад о етици француског философа Гија.

¹⁹ Реч је о литерарном клубу „Матица”, где су, поред Митриновића, били и Перо Слијепчевић, Богдан Жерајић, Владимир Гађиновић и други [Палавестра 2003: 13].

Истакнимо још једном да су и Митриновић и Гађиновић, поред осталог, студирали и философију. И Перо Слијепчевић (1888–1964) упоредо је студирао германистику и философију. Јован Живановић (1892–1914) из Брчког уписао је најпре право у Београду, а потом је студирао социологију у Лозани и спремао завршни рад о односу учења Диркема и Тарда. Богдан Билбија (1896–1953), из Босанског Грахова био је као припадник Младе Босне избачен из Сарајевске гимназије 1913, а након повлачења са српском војском преко Албаније, довршио је гимназију у Ници и потом студирао философију на Сорбони (Париз), где је припадао групи југословенских студената социјалиста. Али, философије су се дотицали и они Младобосанци који је нису студирали, као што су Милош Видаковић (1891–1915) из села Штрпци код Вишеграда, студент славистике, историје и романистике у Бечу (повремено је боравио и у Женеви, Паризу и Фиренци), или пак Боривоје Јевтић и други.

О важности философије за културно стање нашег народа, његово просвећивање и политичку борбу двадесетједногодишњи студент философије Митриновић пише програмски чланак „Демократизација науке и философије” (*Босанска вила*, 2–3/1908). Он, дакле, не пише о вредности философије као такве, него о њеном значају за културу, просвећеност и политичку борбу нашег народа. Свестан је да су за поправљање прилика у којима живи наш народ пресудни политички и економски фактори, али верује да се при томе не сме занемарити ни морална нити интелектуална страна живота.

Млади студент философије држи да су наука и философија далеко од практичног живота те је за један културно заостао народ, који уз то живи у политички несређеним приликама и с неразвијеном економијом, бављење овим врхунцима духа чист луксуз и егзотика. Али верује да би се опште стање свакако поправило ако би се култивисале трезвеност и разборитост, које би нам омогућиле поузданији пут ка оном главном, суштинском, начелном, истинском. Наш живот оскудева мислима, најчешће не промишљамо пре него тек после учињеног посла, уместо начелима руководимо се каприцима²⁰. У том погледу, наука и философија престају бити луксуз и егзотика, и постају потреба.

Митриновић верује да је образовање народа у науци и философији могуће и потребно само до извесног ступња, а изнад тога нема смисла. Ова демократизација науке и философије, међутим, не значи да сваки човек треба да буде упућен у ове области духа, него само ужи слој, онај средњи и виши. Али ни ово није лако извести у средини у којој нема виших и високих, него само средњих школа. Стога је неопходно почети што више писати о науци и философији, било превођењем страних аутора или пак покушајима властитих састава.

²⁰ „Мање каприца, више принципа! – то би требало да буде девиза оних, који могу нешто учинити, да се наша баровита и несмислена средина трансформира у другу средину, здраву и животну” [Митриновић II, 1990: 159].

ФИЛОСОФСКИ РАД У ОКВИРУ МЛАДЕ БОСНЕ

Философски најплоднији аутор међу припадницима „Младе Босне” свакако је њихов интелектуални вођа Митриновић. Још као гимназијалац почео је да објављује чланке о српском философу Божидару Кнежевићу, о коме ће објавити укупно шест радова, а планирао је чак и засебну књигу, која је била и најављена у издању књижаре Г. Трбојевића на Ријеци 1913. под насловом *Нови морал*, која никад није била објављена. Митриновић је иначе држао да Срби имају три велика мислиоца – Руђера Бошковића као философа природе, Божидара Кнежевића као философа историје, и Бранислава Петронијевића, првог Србина који је сачинио властити философски систем. Предавања овог потоњег је млади студент философије кратко и слушао на Београдском универзитету, мада о њему никада није писао²¹.

Митриновића није занимала теоријска философија и за време студија које су се одужиле и никада их није довршио, објавио је више радова из практичке философије – етике и естетике. Писао је о стоичком мислиоцу Марку Аурелију (*Босанска вила*, 4–5, 8–14/1908), о Аристотеловој етици (*Босанска вила*, 3–4/1909), с једне стране, и о естетици, с друге стране. Поред чланка „Проблем естетике” (*Босанска вила*, 19–20, 22–23/1909), објавио је и обимне али недовршене „Естетичке контемплације” (*Босанска вила*, 4–6, 10–20/1913) као и чланак „Преврат Крочеов, или о естетици интуиције” (*Дело*, Београд, 1, 3/1914). Поред тога, објавио је и превод Шопенхауеровог чланка „О писцима” (*Босанска вила*, 21/1908) као и превод одломака из *Veda*, рађених с немачког превода (*Босанска вила*, 24–26/1908).

Од философских текстова идеолошког вође Владимира Гађиновића имамо само писани део његовог дипломског рада са студија социологије и философије у Фрибуру у Швајцарској, „*La Morale de Guyau*” (јул 1917), који је Перо Слијепчевић превео с француског („Гијоова етика”) и објавио у *Сјоменици Владимира Гађиновића* (Сарајево 1921, стр. 69–95) коју је сâм и приредио.

Слијепчевић је, као што је већ речено, студирао германистику и философију у Бечу, Женеви и Фрибуру, где је 1917. докторирао тезом на немачком *Buddhismus in der deutschen Literatur* (Будизам у немачкој књижевности) објављеној у Бечу 1920, а преведеној на српски тек 1980. У тези је писао и о самом будизму и о Шопенхауеру чије су заслуге за ширење будизма у Немачкој и Европи биле знатне. Пред сам рат објавио је чланак из индијске философије „Нирвана” (*Народ*, 378/1914, стр. 1–2). Писао је и приказе преведених Шопенхауерових књижица *Паренезе и максиме* (*Народ*, 390/1914) и *Меџафизика њолне љубави* (*Народ*, 10/1921), затим *Филозофије уметности* Иполита Тена (*Народ*, 101/1921) као и низ књига наших философа објављиваних двадесетих година (Б. Петронијевић, В. Дворниковић, Б. Лоренц, М. Н. Ђурић, К. Атанасијевић и других).

²¹ Димитрије Митриновић, Дубровачки философ Руђер Бошковић, *Срђ*, 1908, VII, стр. 79–85, прештампано у: [Митриновић II, 1990: 42–49].

Такође је писао и пригодне текстове о најзначајнијим немачким мислиоцима Канту („Кантова двестогодишњица”, *Српски књижевни гласник*, књ. 12, 2/1924) и Хегелу („Хегелови утицаји”, *Прилози за филозофију и етнотсихологију* [Скопље], 5/1932), поводом њихових годишњица, али и о другим немачким философима (Р. Ојкен, О. Шпенглер).

Књижевник Боривоје Јевтић (1894–1959) бавио се философијом у првом реду као преводилац.²² Превео је књиге Артура Шопенхауера *О писању и стилу* (Сарајево 1918) и Фридриха Ничеа *Сумрак идола* (Сарајево 1919)²³, а писац је и попутних текстова о њиховим ауторима. Написао је и приказе Шопенхауерових књига *Метафизика њолне љубави* и *О часици* („Две Шопенхауерове књиге”, *Српска ријеч*, 274/1913), затим приказ Ничеове књиге *Ессе хото* („Ессе хото”, *Словенски јуџ*, 3/1918), као и чланак поводом Хегелове годишњице („Стогодишњица Хегелове смрти”, *Прејлед*, 94–95/1931).

У *Босанској вили*, најзначајнијем босанскохерцеговачком књижевном часопису тог времена, у чијој Редакцији је био и Димитрије Митриновић, појављивали су се повремено и философски текстови. Тако се, поред радова самог Митриновића, појавило неколико фрагмената из радова Фридриха Ничеа које је превео Давид С. Пијаде²⁴, затим чланак Лава Толстоја „Шта је уметност” (*Босанска вила*, 24–27/1908) у преводу Војислава Ј. Илића, као и рад Бранислава Петронијевића „Мозак и душа код животиња” (*Босанска вила*, 3–6/2010). У последњем броју часописа, који због почетка рата престаје да излази, појављује се приказ Ничеове књиге *Тако је говорио Заратустра*, чији је преводилац Милан Ђурчин. Аутор приказа био је књижевник и доктор правних наука Милутин Ускоковић („Филозофија Фридриха Ничеа”, *Босанска вила*, 10/1914, стр. 147).

Сем тога, у рубрици „Књижевне и културне биљешке” часопис *Босанска вила* је читаоце повремено обавештавао и о философским књигама које су се појављивале код нас, у првом реду у Београду. Тако су се појавиле белешке о Шопенхауеровим књигама *О женама* и *Метафизика њолне љубави*, о Петронијевићевим књигама *Стирилизам* и *Чланци и стиудије* итд. Такође се појавила и читуља о српском философу, политичком економисти и политичару Михаилу Вујићу.

Поменути хрватски песник Тин Ујевић студирао је философију у Загребу, али је 1912, из политичких разлога, боравио у Београду и слушао предавања Бранислава Петронијевића. Тих година, међутим, није писао

²² Након гимназије, од 1912. Јевтић ради у Редакцији часописа *Српска омладина*, а после Принциповог атентата 1914. ухапшен је, мучен и осуђен на три године затвора које је провео у Зеници (1915–1918). Тек је 1925. отишао у Беч на студије драматургије и режије. Преводи философских текстова радио је, дакле, као свршени гимназијалац.

²³ Превођење Ничеове књиге *Сумрак идола* Јевтић је започео још пре рата. Чак је непосредно пред сам рат објавио и превод једног њеног фрагмента („Проблем Сократа”, *Српска ријеч*, 81/1914), као и још једног Ничеовог текста („Роман’ у филозофији”, *Српска ријеч*, 122/1914).

²⁴ Ниче, Фридрих, „Из Заратустре”, *Босанска вила*, 18/1908, стр. 280; „Ноћна пјесма”, *Босанска вила*, 22/1908, стр. 344–345; „О читању и писању”, *Босанска вила*, 28/1908, стр. 441–442; „О дјетету и браку”, *Босанска вила*, 1/1909, стр. 6.

чланке из философије. Касније, између два светска рата, бавиће се индијском и кинеском философијом, а писаће и чланке о Шопенхауеру и другим европским мислиоцима.

Милош Ђурић је 1912. започео студије философије у Загребу, које је довршио у Београду 1920. Као студент је у Библиотеци Југославенске националистичке омладине објавио своју прву књигу *Видовданска еџика* (Загреб 1914), а потом је објавио и књижевно-философску студију *Смрти мајке Јујовића* (Загреб 1918).

Разуме се, и други припадници Младе Босне, мада нису писали текстове философског карактера, такође су се занимали за ову врсту литературе. Примера ради, млади књижевник и студент Иво Андрић пред сâм рат читао је књигу *Или-или* Серена Кјеркегора у немачком преводу. Било је то време када је Европа почињала да открива великог данског мислиоца, а и код нас се почело писати о њему²⁵.

НЕКЕ ОДЛИКЕ ФИЛОСОФИЈЕ КОД МЛАДОБОСАНАЦА

Философија је круна културе једног народа. Мали је број народа за које би се могло рећи да су однеговали своју философију. Код већине осталих она је увезена дисциплина духа. Када Срби крајем 19. века у БиХ оснивају своја гласила, не чуди што су то у првом реду књижевни часописи, као што су мостарска *Зора* или сарајевска *Босанска вила*, у којима се, не без изненађења, повремено појави и неки текст философског карактера или пак белешка о некој философској књизи која се појавила у Београду. Јер, с философијом у школском смислу долазе у ближи додир тек ученици завршних разреда гимназија и они постају и први аутори философски интонираних чланака. Имајмо у виду да у БиХ факултети почињу да се оснивају тек половином 20. века. Почетком 20. века укупан број Срба који је завршио факултет је мањи од тридесет, а међу њима је само један завршио сâму философију.

У овим околностима философијом се на неки начин баве углавном они који с њом долазе у додир посредством школског система, а то су наставници философије у средњим школама, сами ученици или пак студенти. Углавном су то, дакле, омладинци, и то у првом реду они за које се може рећи да припадају Младој Босни. Тако се десило да се у књижевним гласилима појављују философски текстови средњошколаца, за које се још не може поуздано рећи ни да ће уписати студије философије, или пак студената, међу којима нема много оних који студирају саму философију. Разуме се да се од средњошколаца и студената не може очекивати

²⁵ Српски читаоци су почетну информацију о Кјеркегору задобили из *Историје нове философије* данског философа Харалда Хефдинга коју је Владан Максимовић превео 1910. Тих година је, на пример, и Ђерђ Лукач објавио своју књигу *Душа и облици* (*Die Seele und die Formen*, 1911), где је писао и о Кјеркегору, а код Срба је историчарка Милица Богдановић (1882–1973), која је у то време живела у Загребу, у седам наставака објавила петоделни чланак „Sören A. Kierkegaard” у загребачком часопису *Savremenik* (5–7/1914; 9/1914; 5–6/1915; 5–12/1916).

висока стручност, они су почетници и аматери. Али су управо они заслужни за изvestан продор философије у књижевне часописе и политичке листове у БиХ. С друге стране, наставници су почели да пишу прве средњошколске уџбенике философије (Љ. Длустуш, Б. Петровић, Љ. Дворниковић).

Има нечег растеређујућег и ослобађајућег у томе што пред српском омладином у БиХ није било неке јаче властите философске традиције, која би постављала строжа ограничења и притискала почетнике. Стога су лакше могли да се тако рано, без патерналистичког туторства и инхибиције, упусте у писање философских текстова, имали су пионирски осећај да су у том погледу на почецима. Није им сметало ни то што им је недостајала строжа школска обука. Испред себе су, додуше, имали радове истакнутих српских аутора као што су Љубомир Недић, Божидар Кнежевић или Бранислав Петронијевић, као и књиге старијих професора философије на Великој школи у Београду, с једне стране, али су читали и велике западне философе – као што су Шопенхауер, Ниче, Бергсон – или у то време код нас доста утицајне философе Гијоа и Спенсера, или пак мислиоце Индије и Кине, с друге стране. Омладинци су читали што им је долазило под руку, понешто од тога су и преводили, а потом су без страха и с довољно самопоуздања и писали. То јесу били радови почетника, али су у тој средини практично били и једини па су утолико незаобилазни.²⁶

Истини за вољу, ваља рећи да њихови текстови ипак нису били истраживачки, нису то били текстови о философији ради ње саме, него су били више, да тако кажемо, „примењеног” карактера. Поред приказа философских књига писали су чланке везане за властиту националну и политичку акцију, с једне стране, или пак за модерне књижевне токове, с друге стране, јер су и сами били књижевници. Њих није толико занимала теоријска колико практичка и поетичка философија, везани су били за етику и естетику. Такви текстови тицали су се, дакле, онога што је историчар књижевности Предраг Палавестра у својој књизи *Књижевности Младе Босне* (1965) описао насловом „Између етике и естетике” истоименог поглавља, односно онога што је философ Слободан Жуњић у својој *Историји српске философије* (2009) насловио као „Естетички модернизам”.

Оба таласа младих књижевних делатника и политичких активиста, а посебно припадници другог таласа, познатијег као покрет *Млада Босна*, својим преводима философских текстова и многобројним написима философског карактера заслужни су за ширу промоцију философије на тлу БиХ, у време када ту није било виших и високих световних школа и када међу њеним ретким факултетски образованим житељима готово да није било философа.

²⁶ Слична околност ће се код нас поновити непосредно после Другог светског рата, када ће у коренито измењеној идеолошкој ситуацији са сцене бити уклоњени предратни афирмисани грађански философи, док ће, с једне стране, у часописима и листовима бити отворен простор за младе, несвршене или тек дипломиране студенте философије, а с друге стране, биће такође упражњена места наставника на факултету што је обезбеђивало њихово брзо запошљавање и напредовање у наставним звањима.

ЗАВРШНА РЕЧ

На Великој школи у Београду као и у српским средњим школама током 19. века негована је школска философија, која је била поглавито интелектуалистичка. То је врхунило на размеђу векова, када је професор философије на Великој школи био Бранислав Петронијевић, чији је систем сачињен према узору на рационалистичке системе из 17. века. Философија се разумевала као рационални, апстрактни, методички извођен подухват, усмерен на изналагање истине. Додуше, Љубомир Недић и сâм Петронијевић у извесној мери били су под утицајем ирационалистичког немачког мислиоца Артура Шопенхауера, о којем је српски метафизичар написао књигу, као и о Ничеу, а писао је и о Бергсону и Фујеу, али то није мењало основни карактер њихове рационалистички оријентисане мисли. Упоредо су постојали и философији склони песници, попут Његоша или Лазе Костића, или пак самоникли мислиоци попут Божидача Кнежевића, али се ни они нису наслањали на неке друге струје европске мисли до оне интелектуалистичке.

Припадници *Младе Босне* били су први код Срба који су се окренули новијим ирационалистичким философским струјама у свету. Они философију нису видели као теоријски подухват усмерен на изналагање истине ради истине, него пре као практички усмерено трагање за истином ради њене примене у животу. Философију су узимали за учитељицу живота и користили су је зарад извршења конкретних националних, политичких и културних задатака [Јеремић 1997: 136]. Углавном су веровали да се до истине може доћи на ирационалан начин, интуицијом. Стога су се уместо строгим логичким расуђивањем радије служили књижевно-поетским изразом. Философију су видели ближе уметности и религији него науци. Сами су у првом реду били песници и прозаисти. Није их толико занимала теоријска философија (логика, теорија сазнања, метафизика, философија природе) колико практичка (етика, политика, антропологија, естетика).

Били су усмерени на остварење националних циљева, на ослобођење од аустроугарског окупатора и стварање заједничке југословенске државе. Философија је требало да им помогне у оваквој политичкој и друштвеној промени света у којем су живели. Као што је говорио Митриновић, у савременој цивилизацији потребна је философија као слушкиња живота, као „теорија за живот” зарад „прављења живота бољим” [Митриновић 1990: 135, 137]. Отуда су они узимали живот за основну категорију и везивали се за философе који су промишљали живот, као што су били Ниче, Бергсон, Гијо и други. Ово се посебно види из философије живота коју је изградио Митриновић у оквиру свог футуристичког експресионизма, као и из философије живота коју је Милош Н. Ђурић развијао у оквиру свог православног експресионизма [Радуловић 1989: 189–211].

Заслуга припадника покрета *Млада Босна*, дакле, није само у томе што су на подручју БиХ шире промовисали философију него и у томе што

су код Срба уопште, својим чланцима и преводима, први шире пропагирани ирационалистичку оријентацију у философији, а самим тим су допринели и нашој рецепцији нових философских струјања у свету.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Дедијер, Владимир (1966). *Сарајево 1914*, Београд: Просвета.
 Жакула, Стеван (1900). Фридрих Ниче, *Зора*, 10: 340–343.
 Јевтић, Боривоје (1913). „Млада Босна”, *Босанска вила*, 24.
 Јеремић, Драган (1997). *О филозофији код Срба*, Београд: Плато.
 Кочић, Петар (2002). *Сабрана дјела IV*, Бања Лука: Бесједа; Београд: Ars Libri.
 Марић, Илија (2002). *Философија на истоку Европе*, Београд: Плато.
 Митриновић, Димитрије (1990). *Сабрана дјела II: Есејистички и програмски радови. Прејиска*, Сарајево: Свјетлост.
 Пауновић, Јован и Бранислав Поповић (2007). Жакула, Стеван, у: *Српски биографски речник*, том 3, Нови Сад: Матица српска.
 Радуловић, Милан (1989). *Модернизам и српска идеалистичка философија*, Београд: Институт за књижевност и уметност.
 Скерлић, Јован (1964). *Писци и књије VI. Из савраних књижевности*, Београд: Просвета.
 Скерлић, Јован (1966). *Омладина и њена књижевност (1848–1871)*, Београд: Просвета.
 Средановић, Ђорђе (1989). Филозофија у школама у Босни и Херцеговини до Првог свјетског рата, у: *Зборник радова са симпозијума 100 година учитељства у БиХ*, Сарајево.
 Josipović, Marko (1993). Filozofija u stogodišnjoj povijesti VVTŠ, u: *Vrhbosanska katolička bogoslovija: 1890–1990*, Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola.
 Josipović, Marko (1994). Pregled skolastičke filozofske tradicije u BiH, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, XX, 1–2: 39–40.
 Palavestra, Predrag (2003). *Dogma i utopija Dimitrija Mitrovića*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
 Papić, Mitar (1972). *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske okupacije (1878–1918)*, Sarajevo: Veselin Masleša.
 Papić, Mitar (1982). *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo: Veselin Masleša.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

“YOUNG BOSNIA” AND PHILOSOPHY

by

ILIJA MARIĆ

Belgrade University, Physics Department
 Studentski trg 12, Belgrade, Serbia
 ilijamaric212@gmail.com

SUMMARY: “Young Bosnia” is the name of the youth movement in Bosnia and Herzegovina in the early XX century (1908–1914). Irrespective of their religious denomination, they had an awareness of belonging to the Serbian people. They fought for the

liberation of all South-Slavic peoples from foreign control and for the unification within one common country. The intellectual leader of “Young Bosnia” was Dimitrije Mitrinović and the ideological leader was Vladimir Gaćinović. At the time, in Bosnia and Herzegovina there were only elementary and secondary schools, but there were no universities, which was very unfavourable for cultivating philosophy. Secondary school students and university students, some of which were philosophy students, contributed in many ways to its development among our people. Firstly, with their articles and translations of philosophical texts, they promoted philosophy on a large scale at the territory of Bosnia and Herzegovina. Secondly, they were the first among the Serbs to widely propagate the irrationalist trend in philosophy. Thirdly, they contributed to the Serbian reception of the new philosophical trends that were current abroad.

KEYWORDS: “Young Bosnia”, philosophy, Petar Kočić, Dimitrije Mitrinović, Vladimir Gaćinović, philosophy in schools, irrationalist philosophy, the *Bosanska Vila* magazine

ЗДРАВСТВЕНЕ ЗАДРУГЕ – ЗАБОРАВЉЕНО БЛАГО

МИЛОРАД СТАМЕНОВИЋ

„Inventis CTC“

Браће Миладинов 21, Београд, Србија
m.stamenovic@rocketmail.com

САЖЕТАК: Оснивање здравствених задруга представља прекретницу у развоју здравственог система Краљевине СХС а касније и Југославије. Заједничким напорима Министарства народног здравља, народних покрета и међународних организација, а пре свих Америчке мисије за помоћ српском народу, здравствене задруге су заједничким напорима својим иновативним концептом по први пут биле примењене на нашим просторима. Тешка јавноздравствена слика народа пре, а посебно после Првог светског рата иницирала је покретање здравственог задругарства. Бројне препреке су се налазиле на путу оснивања и развоја здравствених задруга али захваљујући доброј организацији, међусобној координацији свих актера од значаја, али и солидарном задругарском „духу“, новонастајући проблеми су били превазилажени. Позитивна улога здравствених задруга најбоље се може видети у компарацији резултата јавноздравствених проблема након Првог светског рата и у периоду пред почетак Другог светског рата што је приказано у раду. Прве здравствене задруге основане су 1922. године и од тада па до почетка Другог светског рата њихов број је растао као и број задругара и корисника услуга које су пружале здравствене задруге. Међу најзначајнијим препрекама у оснивању и раду здравствених задруга могу се издвојити оне препреке финансијске природе али и проблеми необразованог становништва и бројни „наслеђени“ проблеми здравствене природе у народу након претходних ратова. Међутим, добрим радом, задруге су штеделе и сваке године имале све више новца који су реинвестирале у жељи да побољшају свој положај и пруже бољу здравствену заштиту. Улога лекара је промењена од пасивне која се огледала у „чекању“ у амбуланти да пацијент дође на преглед, до активне у којој је задружни лекар са својим тимом обилазио пацијенте. Овакав приступ је појачао превенцију, смањио број оболелих од инфективних и других болести и утицао образовно на становништво које је било претежно неписмено и слабог

образовног статуса. Након инцијалног успеха, стручњаци из целог света од Јапана, Кине, Индије, САД, Румуније, Бугарске, Пољске, Француске били су заинтересовани да им наши стручњаци пренесу знања о развоју овог иновативног покрета. Бројне здравствене задруге у свету су основане управо према моделу који су наши стручњаци осмислили. Овакав глобални значај је важно изнова истицати, а нове моделе здравственог задругарства вреди даље истраживати с обзиром на бројне проблеме с којима се данас суочава здравствени систем Републике Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: здравствене задруге, здравствени систем, иновације у здравству

КОНЦЕПТ ЗАДРУГАРСТВА И КРАТАК ПРЕГЛЕД ИСТОРИЈСКОГ РАЗВОЈА

Пре више хиљада година људи су установили потребу за различитим врстама удруживања у раду и као резултат тога су настале кућне задруге базиране на заједничкој својини и крвном сродству. Овакве задруге су се јављале код различитих народа попут Германа, Словена али и других. Касније, у старом Риму појављују се тржишни облици задругарства од којих су касније настајала занатска и трговачка удружења (цехови и гилде). У новије доба, прва задруга која је имала облик потрошачке, модерне задруге основана је у Енглеској 1844. године. Друга задруга тог типа у свету је основана у Сובовишту у Словачкој 1845. године, док је као трећа светска задруга модерног типа (заснована на моделу задруге из Енглеске, Рождел) била основана у Бачком Петровцу у Бачкој 1846. године. То је свакако једна од „иновација” тога времена, коју би требало чешће истицати због свог значаја за државу коју је имала у предстојећем периоду али и због тога што су уведени нови задружни принципи, који су касније били усвојени на 14. конгресу Међународног Задружног савеза у Лондону 1934. године [Томић и др. 2017]. Од тог периода до данас, задруге су мењале своје облике али је задржан најважнији принцип остваривања економских интереса чланова задруге – задругара. Постоји велики број дефиниција задруга, а наше законодавство их дефинише на следећи начин: „Задруга је правно лице, која представља посебан облик организовања физичких лица која пословањем на задружним принципима остварују своје економске, социјалне, културне и друге интересе и која управљају и контролишу задруге” [Службени гласник Републике Србије, 112/2015]. Међународни задружни савез дефинише задругу као аутономну асоцијацију добровољно удружених лица с циљем остварења њихових заједничких економских, социјалних и културних потреба и жеља, кроз заједнички поседован и демократски контролисан привредни субјект. Такође, постоји и више дефиниција улоге и појма задругара, а наше законодавство у оквиру Закона о задругама дефинише појам задругара на следећи начин: „Задругар је физичко лице које је члан задруге, и у целисти или делимично послује преко задруге, односно које преко задруге продаје своје производе односно услуге, набавља производе или користи услуге потребне за обављање своје делатности или на други начин непосредно

учествује у обављању делатности ради којих је задруга основана” [*Службени гласник Републике Србије*, 112/2015]. Основни системи вредности задруга су самопомоћ, демократија, једнакост, праведност, солидарност и самоодговорност. Смернице, односно задружни принципи којима се руководе задруге су базирани на добровољном и отвореном чланству, демократској контроли, економској партиципацији, независности и аутономији, обуци, друштвено одговорном пословању заснованом на међузадружној брзи и брзи за заједницу у целини. Без обзира на начин дефинисања задругарства, географску локацију или развијеност земље, задругарство је пронашло свој развојни пут ка тржишно оријентисаном механизму, и данас је у свету удружено (у различите облике задруга) око 800 милиона људи. У Европи задружни покрет броји близу 92 милиона људи који, захваљујући удруживању у задруге остварују личне економске интересе. Задруге се могу бавити различитим облицима пословања попут земљорадничких или пољопривредних задруга, стамбених задруга, потрошачких задруга, занатских, студентско-омладинских, социјалних и здравствених задруга. У овом раду предмет истраживања су здравствене задруге које су „изникле” из иницијалног концепта задругарства. Оне су према свом облику, структури и циљевима усаглашене с другим облицима задругарства, с тим да је основна делатност пружање здравствене заштите [Stamenović 2018]. Здравствене задруге се у савременом законодавству Републике Србије дефинишу као: „задруге које пружају помоћ задругарима и члановима њихових породица кроз помоћ за добровољно здравствено осигурање, набавку лекова, финансирање трошкова лечења и друге видове помоћи” [*Службени гласник Републике Србије*, 112/2015]. Са савременог аспекта оснивање здравствених задруга у Републици Србији је врло проблематично и то из више разлога. Наиме, солидарни принцип на коме је базиран здравствени систем, подразумева и солидарност у контексту опорезивања за услуге здравствене заштите [Stamenović i dr. 2017; Јанковић 2017].¹ Сходно томе, опорезованом грађанину не остаје „довољно финансијског простора” да поред обавезног здравственог осигурања финансира и додатне облике здравствене заштите кроз удруживање.² Историјски посматрано Република Србија има богату традицију здравственог задругарства, а посебно је значајно то да су ови концепти засновани на сарадњи са стручњацима из Сједињених Америчких Држава где су здравствене задруге као облик удруживања такође дале добре резултате.

¹ У Републици Србији систем је базиран на обавезном здравственом осигурању у склопу кога је осигурањем обухваћено скоро целокупно становништво (око 96%) и постоји доминантно државно власништво над зградама и опремом. Републички завод за здравствено осигурање (РЗЗО) финансира здравствену заштиту за 7,7 милиона становника Србије (без КиМ) док 6,5 милиона чине осигураници и чланови њихових породица према Закону о здравственом осигурању (њихова здравствена заштита се финансира из доприноса) а 1,2 милиона су лица без осигурања која спадају у посебно осетљиве групе – деца, труднице, социјалне категорије, чија се здравствена заштита финансира из буџета [Јанковић 2011].

² Међутим, постоје и различите врсте здравствених задруга па се сходно томе могу пронаћи модели који су различити од традиционалних и који би могли бити тржишно посматрано исплативи.

ЗДРАВСТВЕНЕ ЗАДРУГЕ И ЊИХОВ РАЗВОЈ КОД НАС

Разлози за оснивање првих здравствених задруга у Србији огледали су се у изразито лошем стању народног здравља што је довело до покретања иницијативе за решавање новонасталих проблема од стране сељака али и од стране државе. После Првог светског рата, новоформирано Министарство народног здравља и припадајуће Хигијенско одељење донело је одлуку о потреби за оснивањем здравствених задруга. У исто време, у народу се јавио покрет који је имао исте циљеве који су тежили бољем приступу систему здравствене заштите. Планирано је да се донесу нове мере здравствене политике како би се решили проблеми епидемија, здравственог образовања, инфективних али и хроничних незаразних болести. Јавноздравствена и епидемиолошка слика Србије након Првог светског рата указивала је на неопходност стратешког деловања државе како би се избегли већи здравствени проблеми популације. Осим тога, губитак лекара и стручног кадра због рата значајно је утицао на здравствену ситуацију у руралним регијама. У литератури се наводи да је стварање српских здравствених задруга иницирао др Гаврило Којић [Сакач 2011: 161], а да су циљеви били подизање квалитета и превенција даљих здравствених али и санитарних проблема (укључујући проблем преране смрти, демографије, образовања становништва, развој руралних предела и др.).

Фото I. Гаврило Којић

[Извор: Сеоске здравствене задруге, 1930]

Осим др Гаврила Којића, који се цео живот бавио здравственим задругама, велике заслуге носи и др Милан Јовановић Батут, као и проф. др Андрија Штампар као и цели тимови лекара, медицинских сестара и особља који су директно или индиректно утицали у формирању и раду здравствених задруга. Иницијална идеја о оснивању здравствених за-

друга настала је још 1895. године на Првом конгресу Савеза земљорадничких задруга када је предложено да се и питања здравствене и социјалне заштите становништва руралних подручја решавају у здравственим задругама, које би биле базиране на принципима земљорадничких задруга: „треба подизати и ширити мисао о оснивању задруга за узајамно помагање у болести” [Сеоске здравствене задруге, 1930(?)]. Тада се кренуло са оснивањем фондова за помоћ задругама. На Четвртом конгресу Главног савеза српских земљорадничких задруга који је одржан 1901. донет је закључак да се дотадашњи начин рада среских и окружних лекара требао изменити из основа. Уместо да пацијент долази лекару, лекар је требало да се обавезе да целе године пружа здравствену заштиту путујући по рејону за који је одговоран. Поред свих потешкоћа које су имали у организацији новог здравственог система, суочили су се и с новим, оним најтежим – ратовима. Наиме, прво су избили балкански ратови, а затим Први светски рат и окупација државе. Тек након завршетка Првог светског рата, суочени с бројним новонасталим али и наслеђеним проблемима задругарство се уопште нашло у тешкој ситуацији које је морало да решава. Један од великих проблема с којим су се суочили тадашњи креатори здравствене политике представљало је и непостојање адекватне здравствене евиденције која је у модерном формату остварена тек 1936. године издавањем *Годишњака о народном здрављу* [Герић и др. 1982]. О здравственом стању популације постоје показатељи који Краљевину СХС карактеришу као неразвијену земљу где је ниво наталитета висок али је исто тако висок и ниво морталитета а посебно код одојчади.

Табела 1. Демографска кретања 1921–1934. [Герић и др. 1982]

Година	Укупан број становника	Број живорођених на 1.000 становника	Број умрлих на 1.000 становника	Природни прираштај (‰)
1921.	12.059.178	36,7	20,9	15,7
1922.	12.239.245	34,3	20,7	13,6
1923.	12.421.997	34,8	20,3	14,5
1924.	12.307.480	35,1	20,1	14,9
1925.	12.795.732	34,1	18,7	15,4
1926.	12.986.796	35,3	18,8	16,5
1927.	13.180.709	34,2	20,9	13,3
1928.	13.377.523	32,7	20,3	12,3
1929.	13.577.272	33,3	21,8	12,2
1930.	13.780.006	35,5	18,9	16,5
1931.	13.985.765	33,6	19,7	13,8
1932.	14.197.598	32,8	19,1	13,6
1933.	14.406.546	31,3	16,9	14,4
1934.	14.621.663	31,4	17,0	14,4

Осим тога, као тада најзначајнији здравствени проблеми наводе се смртност од туберкулозе као и смртност од акутних инфективних болести (цревне инфекције, капљичне инфекције, рикециозе). И хигијенске прилике биле су изразито лоше у периоду између два светска рата. Такве неприлике директно су утицале на појаву паразитских и заразних болести. Суштински, здравствене задруге нису кренуле с организовањем док се није направила темељна анализа социјалних, здравствених и привредних околности [Иванић 1930]. Значајно је да су амерички стручњаци били укључени у анализе јавноздравственог стања земље. Наиме, кроз деловање Америчке мисије за помоћ српском народу дошла је помоћ у виду саветодавне улоге у реформама здравственог система, смањењу инфективних болести, решавању санитарних и других проблема. Тај облик сарадње који је тада био присутан чини се да се више није у историји поновио између наше две земље или да је бар тако срдечно и са захвалношћу описан у литератури.³ О раду и помоћи америчких стручњака говоре и извештаји Комисије америчког друштва за заштиту српске деце наводећи: „Мање од 12% сељака користе се медијалном службом; прво што нема у близини лекара, друго што је лекарска помоћ врло скупа. Обично се болесници остављају да оздраве сами како знају уз припомоћ сеоских баба или да умру; отуда је смртност, нарочито међу децом, врло велика. Према тврђењу самих сељака половина деце умире” [Иванић 1930]. Такође, запажене су и неповољне околности које су проузроковане начином живота, као и културним обрасцима понашања: „док међутим спава на поду, ако му је дете слабо пита за савет бабе, готови своју храну на отвореном огњишту, на прљавом поду своје колибе” [Иванић 1930]. Међутим, исто тако су креатори здравствене политике јасно увидели напредак у другим областима јер је сељак почео да користи гвоздени плуг, напустио је примитивни начин производње и то све захваљујући постојању земљорадничких задруга: „Сељак је већ куповао своје косилице и продавао своје жито, овце, говеда и живину преко земљорадничких задруга, зашто онда не би могао да добасти своју медијалну услугу, лекове и санитетски материјал, најпотребнији кућевни намештај и да се послужи фондом за помагање болесника преко здравствених задруга? За њега би било сасвим природно да тако учини. Стога се друштво старало за њега да може све то да добије преко здравствене задруге” [Иванић 1930]. Дакле, када су анализе направљене, када је створен радни оквир прешло се на формирање првих здравствених задруга у Краљевини СХС. Захваљујући заједничкој сарадњи сељачког покрета, Министарства народног здравља и Америчке комисије, новембра 1921. године почело се са оснивањем првих задруга. Прва здравствена задруга била је основана у Бајиној Башти (21. новембра 1921), затим у Ужичкој Пожеги и Косјерићу.

³ „Американско друштво за заштиту српске деце највећи је пријатељ југословенског здравственог задругарства. Она топла љубав, коју ови добри људи из Америке гаје према Здравственим задругама, она њихова брига и старање, оно њихово велико разумевање и удубљивање у наше односе нисмо у стању описати. Здравствене задруге су сродиле наш народ са Американцима” [Иванић 1930].

Фото 2. Здравствена задруга у Бајиној Башти
[Сеоске здравствене задруге, 1930(?)]

Фото 3. Освештавање здравствене задруге у Бајиној Башти пре почетка рада
[Сеоске здравствене задруге, 1930 (?)]

У току 1922. године, Министарство народног здравља обезбедило је пола милиона динара за задруге чиме је показало да верује у тај пројекат и да сматра да је од великог значаја. Те године су основане задруге у Великом Шиљеговцу (31. јануара), Блацу (21. марта), Крупњу (23. марта), Лазаревцу и Мачванском Прњавору (25. маја). Значајно је да је прва скуп-

штина здравствених задругара одржана 26. јануара 1922, када је констатован напредак у организовању здравствених задруга. На истој скупштини је договорен програм организације. Истицане су две вредности од највеће важности: задругарска и здравствена свест [Иванић 1930]. Такође, наводи се да је реч задругара „дубока, смишљена и значајна, да је њу усвојио народ и да она представља један програм који би чинио част и скупу најученијих стручњака“.⁴ Од тог периода, здравствено задругарство развијало се у свим регионима државе. Број задруга је растао а истовремено је растао и број услуга здравствене заштите које су задруге пружале. Неки од програма који су касније имплементирани су и рад на заштити материнства одојчади и мале деце, заштита здравља школске деце, заштита здравља трудница, сузбијање заразних болести, сузбијање туберкулозе на селу, сузбијање масовних обољења, рад на зубоздравственој заштити, рад на здравственом просвећивању и др. Здравствене задруге су се посебно развијале у периоду од 1936. године, када је дошло и до интензивирања земљорадничког задругарства. Здравствено задругарство било је привлачно за обесправљено сељаштво али и за здравствене раднике. Тим темпом развоја, здравствене задруге су функционисале до почетка Другог светског рата. Значајне личности које су у том периоду утицале на развој здравственог задругарства су, поред др Гаврила Којића, били и др Карло Шнајдер (дугогодишњи председник Савеза здравствених задруга), др Вид Гаковић (дугогодишњи функционер Савеза здравствених задруга), др Зденко Штамбук (функционер Савеза), др Милутин Ђаја (функционер Савеза задужен за проблеме исхране), др Милорад Влајковић (лекар здравствене задруге у Барајеву), др Војислав Даниловић (лекар Здравствене задруге у Дудовици, касније академик), др Крста Ђукић (лекар Здравствене задруге у Селевцу) и др Спасенија Симић (лекар Здравствене задруге у Милошевцу) [Герић и др. 1982].

Иако су здравствене задруге биле иновација у време када су настале, аутор књиге *Здравствено задругарство* (1930) Стеван Иванић наводи да је захваљујући јако доброј припреми и процесу планирања омогућено да задруге стартују успешно а да се тако настави и у наредним годинама од оснивања. Избијањем Другог светског рата све активности су прекинуте. Активности су реинициране завршетком рата. Године 1949. здравствене задруге су укључене у систем јавног здравља и након тога су укинуте.

У Сједињеним Америчким Државама у новијој историји реиницирала се потреба за развојем здравствених задруга. Међутим, један од основних

⁴ Из оваквих навода јасно се види однос научне и стручне јавности, али и државе према идеји здравственог задругарства уопште. Чини се да је такав приступ један од неопходних елемената за успех једне здравствене задруге. Тај принцип би се могао иновирати за адекватну примену у данашњем контексту јер представља идеолошки оквир за развој здравствених задруга и врло је могуће да без таквог идеолошког поимања разлога и значаја оснивања здравствених задруга овакав модел не би било могуће да дугорочно опстане. Такође је тачно и да су здравствене задруге изникле на већ високо развијеним пољопривредним задругама, дакле као њихова екстензија у моделу удруживања. Питање које се намеће је како би се у модерном контексту применила здравствена задруга.

проблема који се наводио је тај што се јако тешко пролазило кроз период од оснивања до уласка у вишу фазу пословања (већи број чланова, бољи услови за чланове и сл.) када се њихов пун капацитет и показује, а није се наводио проблем што здравствене задруге нису профитабилне, како би се иначе очекивало [Worstall 2015]. Ти модерни концепти здравственог задругарства у Сједињеним Америчким Државама углавном се заснивају на задругарству у области здравственог осигурања (нпр. Здравствена кооператива у Њујорку и Чикагу), док у Кини постоје нове иницијативе за покретање здравственог задругарства, које укључују и пружање здравствене заштите а не само здравствено осигурање. Данас у Републици Србији, потенцијално добар модел могао би бити заснован на здравственим задругама које би удруживале мање медицинске праксе у поликлинику на пример, или удруживање стоматолошких ординација [Stamenović i dr. 2017].

ПРЕГЛЕД ЗАКОНСКО-ПРАВНОГ ОКВИРА ЗА РАД ЗДРАВСТВЕНИХ ЗАДРУГА

Кроз историју развоја задругарства у Србији мењали су се законско-правни оквири за функционисање задруга. У почетку су то били општи принципи задругарства и закони о занатским и земљорадничким задругама. Краљ Александар I донео је 1898. указ о проглашењу Закона о земљорадничким задругама. Све до 1930. године, здравствене задруге су пословале према принципима закона о пољопривредним задругама. Закон о здравственим задругама донет је 19. децембра 1930, а већ следеће године донет је Правилник о упутствима и објашњењима за извршење закона о здравственим задругама. Закон о привредним задругама Краљевине Југославије донет је 1937, а након Другог светског рата, 1949, донет је Основни закон о земљорадничким задругама Федеративне Народне Републике Југославије. Исте године здравствено задругарство је укинато и прешло је у систем јавног здравља. Данас је задругарство дефинисано према основу Закона о задругама [Службени гласник РС, 112/2015]. Овај закон дефинисао је правни положај задруга, њихово оснивање, управљање и органе задруге, стицање и престанак статуса задругара, књига задругара, имовина и пословање задруге, фондови, расподела добити и покриће губитака у задрузи, престанак рада задруге, задружне савезе, сложене задруге, регистрацију задруга, задружну ревизију, као и друга питања значајна за положај и рад задруге [Службени гласник Републике Србије, 112/2015]. Значајно је напоменути да важећи Закон о задругама омогућава оснивање здравствених задруга иако оне заправо не постоје на територији Републике Србије. Такође, од значаја је и то да Закон омогућава одређену слободу у оснивању нових задруга, па се наводи да се могу обављати и друге делатности које нису забрањене законом. Управо овај шири оквир оснивања и делатности здравствених задруга могао би да омогући законско-правни модел за организацију модерних здравствених задруга.

ОРГАНИЗАЦИЈА И ФИНАНСИРАЊЕ ЗДРАВСТВЕНИХ ЗАДРУГА

На основу класификације задруга, здравствене задруге биле су дефинисане према делатностима као потрошачке и набавно-продајне (задруге које се оснивају и остварују своју делатност кроз промет и услуге), јер су здравствене задруге набављале робу за пружање здравствене заштите, лекове, медицинска средства, средства за хигијену, пешкире и сл. Та роба била је продавана задругарима по повољнијим ценама од тадашњих тржишних. То није увек наилазило на позитиван одговор других учесника на тржишту, па је познат пример негодовања и сукоба здравствених задругара и трговачког цеха јер су трговци сматрали да новонастале задруге које продају пешкире, сапун, друга средства за хигијену директно негативно утичу на њихово пословање. Према циљевима, здравствене задруге представљају облик непрофитних задруга јер се оснивају ради задовољења потреба задругара. Осим здравствених задруга, овакве циљеве имају и ђачке, омладинске и интелектуалне задруге. Према начину одговорности и степену прихватања ризика, здравствене задруге биле су дефинисане као задруге са ограниченом одговорношћу.⁵ Прве задруге су осниване према општим принципима задругарства и на основу Закона о занатским и земљорадничким задругама. Правила организације су прописивана на среском нивоу [Иванић 1930]. Задруге су у организационом смислу садржале Скупштину, Управни и Надзорни одбор, као органе управљања. Остала правила су такође одређивана на среском нивоу а подразумевала су одлуке о позицијама магационера, благајника, секретара, финансијама, годишњем рачуну, надзору, стручном особљу и др. Динамика развоја задруга се одвијала у складу са средствима која су постојала у то време. Финансирање здравствених задруга, њихово оснивање и рад обезбеђивани су из различитих извора. Иницијално, постојао је почетни капитал који су обезбеђивали тзв. болеснички фондови, који су били организовани при земљорадничким задругама. Осим тога, Америчка мисија је у свом доласку обезбеђивала медицинска средства и материјале за рад али и средства за опремање задруга. Задругари су у оквиру земљорадничких задруга уплаћивали новац у Болеснички фонд (5–20 динара по породици на месечном нивоу). Финансијску помоћ је обезбеђивало и Министарство здравља, али и Задружни савез [Герић и др. 1982]. До 1929. године здравствене задруге су обухватале 420 села и око 300.000 становника, а подручје које је (популационо) обухватала једна задруга бројало је око 6.000 становника. Ситуација се поправљала временом и у погледу броја задругара, али и у погледу финансијске ситуације здравствених задруга. Наиме, 1923. године је на 100 задругарских чланова породица ишло 55,4% болесника, док се већ 1928. године тај проценат смањио на 22,5%. Задруге су малим улозима задругара и уштедама које су оствариване из године у годину повећавале своју имовину.

⁵ Одговорност је била десет пута већа од удела према првим концептима.

Табела 2. Број задруга и задругара (1922–1936) [Стефановић 1936]

Година	Број учлањених задругара	Број задружних здравствених станица	Број задругара	Број удела	Уплате задругара	Број задружних лекара	Број задружних апотека
1922.	10	10	–	–	110.000	10	10
1923.	13	12	6.432	6.432	146.727	12	12
1924.	17	14	8.892	8.892	216.393	14	14
1925.	21	16	10.476	10.476	293.102	16	16
1926.	28	20	13.139	13.139	411.029	20	20
1927.	30	22	14.527	14.527	479.059	22	22
1928.	43	32	17.518	17.518	573.431	32	32
1929.	53	38	18.119	18.119	678.733	38	38
1930.	59	41	19.862	19.862	792.136	42	41
1931.	67	48	31.954	31.954	981.892	49	46
1932.	70	50	35.417	35.417	1.042.411	52	48
1933.	90	59	48.375	48.375	1.021.534	62	54
1934.	100	64	56.645	56.645	1.141.122	67	59
1935.	108	69	61.064	61.064	1.232.663	75	61
1936.	112	74	–	–	–	80	63

О томе каква је финансијска организација средстава била у каснијем периоду пословања здравствених задруга (наводи за 1936–1938), говори и чињеница да је од 102 задруге, 38 задруга пословало у суфициту на крају године, 17 задруга у дефициту, док је 47 имало равнотежу билансног рачуна на крају године.⁶

Табела 3. Број задруга и задругара и финансијско стање на крају године (1936–1938) [Герић и др. 1982]

Година	Број задруга	Број задругара	Број и сума уплаћених удела	
			Код задруга	Код савеза
1936.	116	56.442	605 257.873 динара	62.814 1.374.038 динара
1937.	127	61.249	621 277.777 динара	61.455 1.494.189 динара
1938.	134	65.586	653 276.277 динара	70.007 1.612.576 динара

⁶ Када се узме просечна цена лекарског прегледа у приватној пракси која је била 20 динара, онда је разлика између цене прегледа у задрузи и приватној пракси била у просеку 13 динара. Попуст на лекове задруге су у просеку давале око 30% од цене. Поред тога многе услуге које су се обављале превентивно и које су од великог значаја биле су бесплатне у задругама.

Осим већ поменутих извора финансирања било је и одређеног удела у банкарским кредитима али и донација за развој здравственог задругарства на целој територији Краљевине СХС, касније Југославије. Америчко друштво за заштиту српске деце је иницијално донирало 349.500 динара за извођење програма здравственог задругарства [*Здравствени покрећ*, 1931]. Такође, поменуто друштво правило је додатне акције за извођење програма за социјално-медицинске асанације које су биле финансиране од стране друштва. У Хрватској је постојала и помоћ извесних краљевских банских управа као и бескаматне позајмице.

Дакле, првобитна потреба за бољим здравственим стањем нације, која је препозната од стране државе али и међународних организација, уродила је плодом и наставила са својим развојем све до почетка Другог светског рата. Добра организација, законско-правни оквир и финансијска покривеност управо су омогућили да једна овако значајна идеја за решавање националног здравственог питања укључи у рад све значајне друштвене и политичке чиниоце како би се омогућио бољи здравствени систем и квалитет пружања здравствених услуга тамо где је био најпотребнији – у руралним областима.

НЕКИ ИЗАЗОВИ У РАДУ ЗДРАВСТВЕНИХ ЗАДРУГА

Само покретање идеје о развоју здравствених задруга наилазило је на одређене отпоре. Раније у раду споменули смо отпоре које су пружали трговачки цехови из разлога конкуренције на тржишту за исте производе које су продавале здравствене задруге и трговци. Осим тога, постојали су и отпори необразованог и „скептичног” становништва, посебно у руралним областима. Јавноздравствена слика била је веома тешка након Првог светског рата и огледала се у лошим хигијенским условима живота; постојању ендемских жаришта; великој смртности нарочито код одојчади; лоших хигијенских навика становништва; неразвијеност здравствених служби, као и недовољан број стручног особља. С друге стране, финансирање здравствених задруга било је скупо и било је неопходно пронаћи додатна финансијска средства за развој здравственог задругарства. Међутим, концепт здравственог задругарства иницијално се показао као успешан и временом је давао све боље резултате. Здравствене задруге гајиле су један модеран, солидаран, интердисциплинарни приступ здрављу. Основне карактеристике такве задруге су се огледале у томе да сваки члан има личну корист од задруге, да се заснива на самопомоћи, на демократским начелима и да спроводи здравствени програм заснован на потребама становништва. Основни задаци једне здравствене задруге су да шири и развија смисао за здравији живот; да утиче на околину у складу са санитарно-еколошким принципима; да врши набавке медицинског материјала и опреме и да пружи задругару новчану позајмицу у случају болести или смрти.⁷ У самом зачетку, идеја здравственог задругарства

⁷ Ове принципе рада установио је др Гаврило Којић на Скупштини Задружног савеза која их је у потпуности усвојила.

проистекла је из чињенице да сви ранији покушаји значајнијег утицаја на народно здравље пре Првог светског рата нису дали много резултата. Стога је било потребно пронаћи пут за модернији и адекватнији приступ здравственој заштити после Првог светског рата јер метод (до тада коришћен) заснован на едукацији становништва није давао очекиване резултате [Здравствени њокрећ, 1931].⁸ Као одговор на суштинске проблеме а везано за идеју здравственог задругарства, наводи се „проналазак истинског почетног конца тог клупчета – љубав и интересовање народа да сâм себи помогне путем здравственог задругарства” [Здравствени њокрећ, 1931]. Да су проблеми стајали на путу „љубави и интересовања народа” јасно је и из изреке „најтеже је бити задружни лекар”, која произлази из свих реалних потешкоћа с којима се медицински стручњак суочавао у то време.⁹ Те потешкоће везују се и за чињеницу да је лекар заправо и главни организатор али и инструктор за „здравствено и хигијенско управљање околине” [Здравствени њокрећ, 1931]. Да би лекар могао организовати и инструкисати задругаре и пацијенте, неопходно је да има опште сазнање о „препрекама и добрим путевима” који воде „здравственом препороду”, да буде „истрајан и непоколебљив, свестан и пун поноса да врши једну од најважнијих социјалних дужности” како то наводи учитељ из Аранђеловца Петар Поповић [Здравствени њокрећ, 1931]. Поповић у поменутом тексту наводи једну значајну тезу која иде у прилог и данашњем концепту организације здравственог система према Бизмарковом моделу: „да извођење здравствено хигијенског препорода припада лекарима, да је циљ медицинског знања болест лечити и спречити а не средство за богаћење, да није довољно пронаћи болест већ и њене узроке као и теренско познавање здравствено-хигијенских прилика и да прави радник никада не бежи од рада”.

У оквиру листа *Здравствени њокрећ* из септембра 1931. дефинише се и проблем око чијег решења су се окупили задругари формирајући здравствене задруге и сматрајући да је проблем с којим се вековима суочавао сваки народ а који се односи на „избацивање ружних обичаја” и који нису могли да реше „вековима ни ропством ни инквизицијом”, у то време се решава деловањем здравствених задруга. Здравствене задруге су развијале и модерне концепте одгоја и васпитања, који су присутни и у данашњем здравствено-образовном систему. Разматрање односа родитеља према детету, његовог узгоја и васпитања је заузимало посебан положај у оквиру плана рада здравствених задруга. О томе сведоче бројни текстови а један од њих је и текст који је са енглеског превео Тихомир Јефтић 1931. године у којем се наводи: „Ако погледамо данашње друштво, ми ћемо видети, да се за чиновнике траже школе разне врсте, занатлије и земљорадници морају да уче, ако хоће да им посао напредује, па они који гаје стоку и они морају учити. Па ако се тражи знање за све то, зар

⁸ Едукација је подразумевала „примену нових закона, уређивање и препоручивање часописа и брошура, приређивањих предавања, даваних савета уз растурање разних слика итд” [Здравствени њокрећ, 1931].

⁹ Мисли се на тридесете године 20. века.

ми људи не требамо школе, када се спремамо за позив родитеља?¹⁰ Здравствено задругарство је нудило саветовалишта за родитеље полазећи од претпоставке: „да сељак сматра да је проклетство пало на сваки дом у ком се не чује плач детета”, и да је „рођење детета Божији дар”, па сходно томе су задружни лекари и њихови тимови сматрали да ће млади задругари ширити информације од значаја за све родитеље и да ће тако „заједнички прошетати кроз дечији живот”.

Фото 4. Задружни лекар на раду
[Сеоке здравствене задруге, 1930(?)]

Да је било проблема и у недовољно образованом становништву које је пружало својеврсни отпор мерама које су стручни тимови здравствених задруга предвидели говори и текст медицинске сестре Благородне Џидовић, која је навела како се становништво суочава с проблемима приликом пружања бесплатног саветовалишта за одојчад и малу децу које се генерално слабо посећују. Како наводи, од медицинске сестре се очекивало да обилази куће и тражи од жена „часну реч” да ће доћи и донети дете на преглед. Међутим, наводи да је жалосна појава да жене долазе

¹⁰ Када се разматра данашњи однос према овом значајном запажању из 1931, можемо приметити да извесан напредак у том смислу постоји, да савестан однос према раду саветовалишта за родитеље постоји. Међутим, тако напредна идеја која опомиње на значај одгоја здравог човека (у психолошком и физиолошком смислу) није у потпуности заживела ни данас. О тим идејама говоре следећи редови: „Зар не би право имали и држава и народ да траже строге припреме од оних, који су одлучили да донесу на свет дете, да одгаје новог члана, да одгаје човека?” [*Здравствени покреи*, 1931]. Иницијатива родитеља данас у том смеру постоји, али се чини да друштво још увек није разазнало да је заправо узгој здравог, доброг члана друштва од суштинске важности за просперитет самог друштва и да ће без значајнијег помака у том смислу друштво остати ускраћено. Неко би рекао да се ту могу приметити и еугеничарски ставови проф. др Андрије Штампара за које се он у младости залагао.

али их медицинске сестре „тешком муком” наговарају или како кажу „доћи ћу теби за љубав”, а ако увиде корист од саветовалишта долазиће „за љубав свог детета и себе” [*Задружна реч*, 1939].

Фото 5. Вакцинација школске деце у Дебрцу (Мачва)
[Сеоске здравствене задруге, 1930(?)]

Задружни лекари и медицинске сестре носили су велики терет рада здравствених задруга. То се посебно односи на рурална подручја с великом разумењем становништва. Такви рејони су подразумевали стална путовања задружног лекара и медицинског особља и представљали су велики изазов посебно за младе лекаре. Међутим, у здравственом задругарству може се видети један снажан антиматеријалистички приступ послу и обавезама задружног лекара. О томе говори и проф. др Андрија Штампар када појашњава однос између лекара у САД и тамошњим сеоским здравственим задругама где се наводи да су „сви приватни лекари исти” као и следеће проблеме: „исто је тако други један покушај у Оклахоми изазвао акцију лекарског сталежа. Ту се радило о здравственом збрињавању сеоског становништва, које и у америчким сеоским крајевима оскудева на правој лекарској помоћи. Тамо су сељаци под вођством једног лекара удружили у задругу, уплатили потребан новаци изградили у градићу Елку задружну болницу, у којој се могу лечити уз врло повољне цене. И тај покушај је био извргнут врло жучним нападима лекара и само се интервенцији гувернера државе може да захвали, да је лекарима који су радили у задружној болници није било спречено да наставе с тим послом” [Stampar 1939]. Из ових редова се види како су иницијалне здравствене задруге доживљавале велике потешкоће и од стране самих медицинских комора и других ауторитета из света медицине.

Имајући у виду све изазове са којима су се суочавали креатори здравственог задругарства, право је чудо да су са успехом развијали здравствене

задруге и да је број здравствених задруга непрестано био у порасту све до почетка Другог светског рата. С порастом броја здравствених задруга, задругара и уопште корисника услуга које су пружале те институције смањивали су се и јавноздравствени проблеми што је и био иницијални циљ оснивања овог облика организације здравственог система.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Здравствене задруге су представљале револуционарну идеју у организацији здравственог система у времену пре и након Првог светског рата. Идеја о оснивању потекла је из узајамног консензуса свих значајних актера у друштвено-политичком систему тадашње државе. Јавноздравствена слика била је тешка и у периоду крајем 19. века, а посебно се погоршала након Првог светског рата. Требало је пронаћи нова решења јер стари методи нису давали очекиване резултате. Идеја о оваквом облику удруживања за корист целокупног друштва а пре свега задругара је проистекла у исто време из народа и државних институција. Заједничким напорима и уз свесрдну стручну и финансијску помоћ Америчке мисије, здравствено задругарство је отпочело свој развој 1922. године. Од тада па све до почетка Другог светског рата све време је ишло узлазном путањом у контексту броја задруга, броја задругара, броја корисника и географске дисперзије. Усавршавао се и рад здравствених задруга, појачавани су капацитети, школовани су нови стручњаци за рад у здравству. Све је то давало добре резултате о чему говори и значајно боља јавноздравствена слика земље у касним тридесетим годинама 20. века. Током целокупног пута оснивања и развоја здравствених задруга испред Министарства народног здравља, задружног Савеза и задругара били су велики изазови. Финансијске потешкоће су пратиле тај пут све време, али захваљујући добром раду и пословању задруга, задружна имовина је расла из године у годину омогућавајући тиме нове инвестиције у побољшање услуга здравствене заштите. Здравствено задругарство је из иницијалне идеје прерасло временом у национални здравствено-социјални програм и за период од 20 година придобило је 70.000 породица односно 427.272 породична члана. Много тога је промењено током рада здравствених задруга а пре свега треба имати на уму да је становништво тога времена било у великој мери неписмено и необразовано што је представљало један од основних изазова за адекватну превентиву и едукацију. Осим тога, улога лекара је у потпуности промењена од пасивног чекања у амбуланти до активне теренске иницијативе, чиме се више бринуло за здравље становништва, које им је било поверено и чиме се смањивао број оболелих кроз превентивне програме. Значајна је улога и Медицинског факултета Универзитета у Београду у даљем развоју здравственог задругарства. Начелник програма здравствених задруга при Министарству Народног здравља био је проф. др Андрија Штампар који је својим искуством и сарадњом са Америчком мисијом такође у великој мери потпомогао развој овог облика удруживања. Наши стручњаци су држали међународна предавања о раду

и значају здравствених задруга у свету, а једно од значајних предавања је одржано у Паризу по позиву Међународне задружне школе 1937. године. Здравствено задругарство је као концепт привукло много пажње у иностранству а посебно интересовање су показале Румунија, Бугарска и Пољска где се и оснивају здравствене задруге тридесетих година. Интересовање су показале и далеке земље попут Индије, Кине, Јапана и САД. Осниване су здравствене задруге широм света а о томе сведоче и оне основане у округу Бирбум у Бенгалу 1934. године као и у држави Мадрас где је иницијатива покренута за 40.000 села. У Јапану је основан Задружни савез – здравствени покрет 1933. године који је имао велике успехе у раду. О позитивним утисцима рада наших здравствених задругара писао је и Кинез Хуанг-Чунг-Чанга наводећи да је рад здравствених задруга значајан за целокупно човечанство [*Здравствени покрет*, 1931].

Имајући све ово у виду, од препрека, потешкоћа, квалитета рада и резултата, међународна признања и чињеницу да смо први на свету изнедрили концепт здравственог задругарства, можемо са сигурношћу рећи да је наслов овог рада „Задругарство – наше заборављено благо” у потпуности оправдан.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Герић, Радомир; Велимир Јеремић, Милоје Ракић и Александар Николић (1982). *Здравствено задругарство: историја и развоја и рада на здравственој заштити и унапређивању здравља земљорадника*. Београд: Задруга.
- Закон о задругама (2015). Члан 1 и 3, *Службени гласник Републике Србије*, 112/2015.
- Здравствени покрет* (1931; 1933; 1934). Београд: Привредни преглед.
- Иванић, Стеван З. (1930). *Здравствено задругарство*. Београд: Централни хигијенски завод.
- Сеоске здравствене задруге (1930?). Сливковна грађа. Један албум, 63 фотографије. Б. м.; б. г.
- Стефановић, Чедомир (1936). *Наше здравствено задругарство*. Сарајево: Савез здравствених задруга.
- Томић, Данило; Бранислав Гулан и Ристо Костов (2017). *Водич кроз задругарство Србије*. Београд: Институт за економику пољопривреде и Академијски одбор за село САНУ.
- Цидовић, Благородна (1939). Дечији дан у Стублинама, *Задружна реч*, XVII (2).
- Janković, Dragica (2011). Zdravstveno osiguranje kao faktor troškova zdravstvene zaštite, *Škola biznisa*, 4: 69–82.
- Stamenović, Milorad; Branislav Gulan i Branko Dragaš (2017). *Srbija danas: savremeni aspekti neoliberalizma, ekonomije, demografije, zdravstva, bezbednosti i tranzicije*. Novi Sad: Prometej
- Stamenovic, Milorad (2018). Challenges of Economic Globalisation in Healthcare Cooperatives as response. ESD International Scientific Conference. Belgrade.
- Štampar, Andrija (1939). *Zdravlje i društvo*. Zagreb: Hrvatska naklada.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Worstell, Tim (2015). The Problem With Health Care Coops. No Capitalists to Absorb the Losses. Доступно на: <https://www.forbes.com/sites/timworstell/2015/09/26/the-problem-with-health-care-coops-no-capitalists-to-absorb-the-losses/#2f2d18fb7155>. Приступљено: 16. 3. 2019.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

HEALTH COOPERATIVES – A FORGOTTEN TREASURE

by

MILORAD STAMENOVIC

„Inventis CTC“

Braće Miladinov 21, Belgrade, Serbia

m.stamenovic@rocketmail.com

SUMMARY: The establishment of health cooperatives is the milestone in the development of the health system in the Kingdom of SCS and later in Yugoslavia. Healthcare cooperatives were applied for the first time in our area with joint efforts of the Ministry of National Health, national movements and International Organizations, and above all the United States Mission to help the Serbian people. The heavy public health image of the people after the First World War initiated healthcare cooperatives. Numerous obstacles were in the path of establishment and development of health cooperatives. However, due to good organization, mutual coordination of all important agents and also solidarity of the cooperative spirit, these problems were surpassed. The positive role of health cooperatives can best be seen in comparing the results of public health problems after the World War I and in the period before the Second World War, as shown in the paper. The first health cooperatives were established in 1922, and until the beginning of the Second World War, their number had grown, as well as the number of cooperatives and beneficiaries of services provided by health cooperatives. One of the most significant obstacles in the establishment and operation of health cooperatives is the financial nature, but also the problems of the uneducated population and numerous “inherited” problems in the national health after the previous wars. However, by means of good work, cooperatives has been saving and every year they have more and more money reinvested in the desire to improve their position and provide better health care. The role of a physician has changed from a passive one “waiting” at an outpatient clinic for the patients to be examined to active one in which a cooperative doctor travels to the patients’ locations with his team. This approach has strengthened prevention, reduced the number of people infected with infectious and other diseases and influenced the education of the population, which was prone to illiterate and poor educational status. The “spirit” of cooperatives was strong and it was also one of the reasons for the great success of healthcare cooperatives. After initial success, experts from around the world – from Japan, China, India and USA, Romania, Bulgaria, Poland, France were interested in transferring knowledge about the development of this innovative movement. Numerous healthcare cooperatives in the world have been created just by the model that our experts have developed. This global importance should be emphasized and new models of health care cooperatives are worth exploring further.

KEYWORDS: health cooperatives, health system, innovations in health care

УНУТАРРЕГИОНАЛНА ДЕМОГРАФСКА ДИФЕРЕНЦИРАНОСТ: ПРИМЕР ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ (1980–2017)

ГОРАН ПЕНЕВ

Институт друштвених наука
Центар за демографска истраживања
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
penev@orion.rs

САЖЕТАК: Веома изражене међурепубличко-покрајинске демографске разлике биле су једна од основних особености развоја становништва СФР Југославије. Распадом заједничке државе, све новоформиране државе демографски су мање хетерогене, а промене су временом водиле ка елиминасању њихових разлика. Актуелна политичка реалност условила је и да Република Србија (територија без Косова и Метохије), у демографском погледу постане мање-више хомогено подручје. Разлике су и даље присутне, а посебно је да су оне врло изражене у неким мањим регионалним целинама.

Подручје југоисточне Србије, које обухвата пет округа (Јабланички, Нишавски, Пиротски, Пчињски, Топлички) привлачи посебну пажњу. Његове општине демографски врло различите, али које и у републичким оквирима имају минималне или максималне вредности најважнијих показатеља фертилитета, морталитета, миграција и старосне структуре.

У раду је приказана актуелна демографска ситуација у југоисточној Србији, као и промене настале након 1980, и то до општинског нивоа. Утврђено је да су оне водиле ка већој демографској хомогенизацији подручја. Такве промене стварају услове за ефикаснију популациону политику. Уједно, још увек присутне унутаррегионалне разлике захтевају диференциране мере на нивоу локалних заједница прилагођене њиховим специфичним потребама. Такође, у раду је указано на реалне тешкоће у вези с прикупљањем статистичких података, као и на ограничења и резерве при тумачењу резултата.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: демографске разлике, регионални аспект, смањење становништва, фертилитет, морталитет, миграције, демографско старење, југоисточна Србија

Веома изражене међурепубличко-покрајинске демографске разлике представљале су једну од основних особености развитака становништва СФРЈ [Breznik 1990]. Распадом заједничке федералне државе, све новоформиране, углавном унитарне државе, демографски су мање хетерогене, а промене су најчешће водиле и ка елиминисању њихових међусобних разлика [Josipović 2016; Kotzamanis and Parant 2018]. Политичка реалност, посебно након самопроглашења „Републике Косово” (фебруар 2008), условила је и да Република Србија (територија без АП Косова и Метохије), у демографском погледу постане мање-више хомогено подручје. Разлике су и даље присутне, а посебност је да су оне врло изражене у неким мањим регионалним целинама. У том смислу, посебну пажњу привлачи подручје југоисточне Србије (Нишавски, Топлички, Пиротски, Јабланички и Пчињски управни округ), на чијој се територији налазе општине које су демографски врло различите, а истовремено и у републичким оквирима спадају у групу с минималним или максималним вредностима најважнијих показатеља фертилитета, морталитета, миграција и старосне структуре [Митровић 2012]. То је подручје и с релативно великим уделом припадника мањинских етничких (албанска, ромска, бугарска) и традиционалних верских заједница (исламска). Таква наглашена демографска разноликост на једном, популационо и територијално, релативно малом подручју, несумњиво представља изазов за истраживаче, али и за креаторе јавних политика, посебно у домену популационе политике односно политике према породици. С тим у вези, у раду су приказане најважније демографске особености подручја југоисточне Србије средином друге деценије 21. века, као и смер и интензитет промена насталих након 1980. Анализа је рађена до нивоа округа, с посебним освртом на стање у општинама које највише одударају од просека.

ВРЕМЕНСКИ ОКВИР, ИЗВОРИ ПОДАТАКА И МЕТОДОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ

Рад третира основне демографске карактеристике становништва југоисточне Србије у периоду од почетка 1980-их, па до 2017. године. То је раздобље које покрива турбулентне догађаје новије српске историје, а које се уједно поклапа с врло интензивним променама у демографском развоју земље.

Анализа је највише заснована на резултатима пописа становништва обављених од 1981. до 2011. године, као и текуће виталне статистике у периоду 1980–2017. За податке који се односе на становништво албанске етничке припадности, које је масовно бојкотовало пописе из 1991. и 2011. године, коришћене су званичне процене Савезног завода за статистику (за 31. март 1991), као и ауторове процене (за 30. септембар 2011) засноване

на проценама укупног становништва општина Бујановац и Прешево, које је урадила тзв. међународна експертска група [РЗС, 2016] односно ревидираним текућим проценама Републичког завода за статистику које се односе на почетак и крај 2011. године.

Што се тиче виталних догађаја, коришћени су искључиво објављени подаци текуће демографске статистике. Треба нагласити да је из политичких разлога, али и због мањкавости приликом евидентирања виталних догађаја, проблем, већег или мањег, обухвата присутан и код праћења броја живорођених, умрлих, досељених и одсељених лица (нарочито ако се ради о међународним миграцијама). То је нарочито наглашено у случају становништва албанске и ромске националности, али и у неким мањим, углавном сеоским срединама, због погрешног евидентирања места сталног боравка лица.

Додатни методолошки проблем представља и непотпуна упоредивост расположивих статистичких података, не само пописних, већ и о виталним догађајима. Она је отежана због честих промена дефиниције укупног становништва (статистички третман становништва на раду или боравку у иностранству, а у пописима из 2002. и 2011. и становништва избеглог из других бивших југословенских република односно интерно расељених лица /ИРЛ/ с Косова и Метохије).¹ Уз то, Републички завод за статистику (РЗС) усклађивање дефиниција у виталној и пописној статистици углавном спроводи с трогодишњим временским помаком, што додатно замагљује реалну слику о популационој динамици.

СМАЊЕЊЕ БРОЈА СТАНОВНИШТВА КАО ОСНОВНА ОДЛИКА СКОРАШЊИХ ДЕМОГРАФСКИХ ПРОМЕНА

Резултати пописа спроведених од 1981. до 2011. упућују на присуство континуираног и све интензивнијег смањења броја становништва југоисточне Србије (ЈИС). Током три деценије, број становника тог подручја смањен је са 1.121 хиљаде на 983 хиљаде тј. за 12,3% (Табела 1). Истовремено је забележено и смањење становништва Србије, али оно је било мање интензивно (свега 3%), што је резултирало и смањењем удела југоисточне Србије у укупном становништву земље (са 15,0% на 13,6%).

Почев од 1981, у сваком наредном попису евидентиран је мањи број становника југоисточне Србије него у претходном, а просечно годишње смањење је у сваком међупописном раздобљу било барем двоструко веће од оног у претходном (са -1,7‰ на -3,7‰ и затим на -7,8‰). Негативне су и вредности обе компоненте промене броја становника. У периоду 1981–2011. негативан природни прираштај износио је 24 хиљаде, док је негативан миграциони салдо био готово пет пута већи (114 хиљада). Природни при-

¹ Према методолошким решењима за Попис 2002, у укупно становништво нису укључена интерно расељена лица, којих је на подручју југоисточне Србије тада евидентирано око 27 хиљада. Та лица су такође пописана и 2011. године, али су према новој дефиницији укупног становништва била укључена у тзв. уобичајено становништво Србије.

раштај је негативан у периоду 1991–2002, док је миграциони салдо био негативан у сва три међупописна периода. Међутим, у последњем раздобљу (2002–2011) бележи се преокрет у погледу значаја који компоненте кретања имају на остварено смањење броја становника ЈИС-а – негативан природни прираштај је, са 57‰, постао доминантна компонента промене броја становника.²

Смањење укупног броја становништва присутно је и у свих пет округа који чине подручје југоисточне Србије. Наиме, у време Пописа из 2011. број становника је у сваком округу био мањи него 1981. (смањење од, скромних 2,6% у Нишавском округу, до огромних 26,2% у Пиротском – Табела 1). Такође, тај процес је био континуиран и углавном све интензивнији. Изузетак представљају само Нишавски и Пчињски округ, чије је становништво у периоду 1981–1991. имало ниску позитивну стопу раста (0,7‰, односно 1,7‰ годишње), али касније, такође негативну, а у Пчињском округу и интензивно растућу. Промене у погледу кретања броја становника водиле су ка смањењу разлика између округа. Тако су се Јабланички и Пчињски округ у међупописном периоду 2002–2011, с вредности-ма годишње стопе смањења становништва од преко -10‰, придружили Топличком и Пиротском округу. Прва два округа су се још током 1980-их одликовала вишеструко нижом негативном (Јабланички) односно позитивном стопом популационог раста (Пчињски). Тако се почетком 21. века, према стопи демографског раста, на једној страни нашао централни Нишавски округ, с ниском негативном, готово нултом стопом демографског раста, а на другој страни преостала четири, условно речена погранична округа, с високим негативним стопама раста (од -11‰ до -14‰ годишње).

Унутаррегионалне разлике су много упечатљивије уколико се посматрају ниво и смер промена компоненти кретања становништва, а првенствено миграционе. Смер и интензитет промена природне компоненте водили су ка хомогенизацији подручја југоисточне Србије. **Природни прираштај** је 1981–1991. био негативан само у Топличком и Пиротском округу, и то с релативно ниским годишњим стопама (испод -3‰). Истовремено, у преостала три округа, природни прираштај је био позитиван, али су вредности просечне годишње стопе биле врло различите – у Нишавском и Јабланичком оне су биле ниске, као у Топличком и Пиротском округу, али с позитивним предзнаком. Највеће одступање од просека је забележено у Пчињском округу (стопа природног прираштаја од 9,4‰). У наредне две деценије промене су водиле ка негативном природном прираштају. Тако су стопе у периоду 2002–2011. биле негативне у четири од пет округа (од -5,1‰ до -10,0‰). Пчињски округ је једини имао већи број живорођених него умрлих, и то у сва три међупописна раздобља. Међутим, и тамо је стопа природног прираштаја интензивно опадала ка негативним вредностима (Табела 1).

² Ту констатацију треба узети с резервом с обзиром да Пописом из 2002. у укупно становништво нису била укључена ИРЛ-а, већ тек Пописом из 2011. То значи да је стварни негативни миграциони салдо у периоду 1991–2002. био знатно мањи, а у раздобљу 2002–2011. знатно већи од наведеног.

Што се тиче **миграционе компоненте**, остварене промене у посматраном тродеценијском раздобљу нису водиле ка смањивању унутаррегионалних разлика. Напротив, оне су након почетног међупописног раздобља довеле до њиховог повећања (Табела 1).

Док су у периоду 1981–1991. у свих пет округа вредности стопе миграционог салда биле негативне (од -0,8‰ у Нишком до -7,7‰ у Пчињском), у наредном раздобљу, у Нишавском мењају предзнак, у Топличком, Пиротском и Јабланичком су смањене, али и даље негативне, док су у Пчињском округу постале још негативније. У последњем раздобљу (2002–2011), у Нишавском и Пчињском је настављен дотадашњи смер промена (повећање вредности позитивног односно негативног миграционог салда), док је у преостала три округа прекинуто смањивање стопе негативног миграционог салда. Као резултанта, разлика између вредности миграционог салда Нишавског и Пчињског округа постаје већа (+3,6‰ према -12,2‰).

Табела 1. Укупно становништво и компоненте промене у међупописним периодима. Србија и ЈИС (по окрузима), 1981. до 2011.

Територија / период	Број становника у време пописа		Повећање становништва		Природни прираштај		Миграциони салдо	
	Ранији попис	Каснији попис	У периоду (становн.)	Годи- шње (‰)	У периоду (становн.)	Годи- шње (‰)	У периоду (становн.)	Годи- шње (‰)
СРБИЈА								
1981–1991.	7.460.224	7.548.978	88.754	1,2	171.428	2,3	-82.674	-1,1
1991–2002.	7.548.978	7.498.001	-50.977	-0,6	-171.689	-2,1	120.712	1,5
2002–2011.	7.498.001	7.233.622	-264.379	-3,8	-300.988	-4,3	36.609	0,5
Југоисточна Србија								
1981–1991.	1.120.733	1.101.515	-19.218	-1,7	31.442	2,8	-50.660	-4,6
1991–2002.	1.101.515	1.058.099	-43.416	-3,7	-12.463	-1,0	-30.953	-2,6
2002–2011.	1.058.099	982.697	-75.402	-7,8	-42.604	-4,4	-32.798	-3,4
Нишавски округ								
1981–1991.	386.422	389.112	2.690	0,7	5.631	1,5	-2.941	-0,8
1991–2002.	389.112	381.757	-7.355	-1,7	-12.356	-2,9	5.001	1,2
2002–2011.	381.757	376.319	-5.438	-1,5	-18.231	-5,1	12.793	3,6
Топлички округ								
1981–1991.	118.698	109.411	-9.287	-8,1	-965	-0,8	-8.322	-7,3
1991–2002.	109.411	102.075	-7.336	-6,3	-5.115	-4,4	-2.221	-1,9
2002–2011.	102.075	91.754	-10.321	-11,2	-5.846	-6,3	-4.475	-4,9
Пиротски округ								
1981–1991.	125.385	115.856	-9.529	-7,9	-3.321	-2,8	-6.209	-5,1
1991–2002.	115.856	105.654	-10.202	-8,4	-8.615	-7,1	-1.587	-1,3
2002–2011.	105.654	92.479	-13.175	-14,0	-9.448	-10,0	-3.727	-4,0

Јабланички округ								
1981–1991.	257.924	250.773	-7.151	-2,8	7.987	3,1	-15.138	-6,0
1991–2002.	250.773	240.923	-9.850	-3,6	-3.484	-1,3	-6.366	-2,4
2002–2011.	240.923	216.304	-24.619	-11,3	-12.297	-5,7	-12.323	-5,7
Пчињски округ								
1981–1991.	232.304	236.363	4.059	1,7	22.110	9,4	-18.051	-7,7
1991–2002.	236.363	227.690	-8.673	-3,4	17.108	6,7	-25.781	-10,1
2002–2011.	227.690	205.841	-21.849	-10,6	3.218	1,6	-25.067	-12,2

Извор: За повећање/смањење: коначни резултати пописа становништва из 1981, 1991, 2002. и 2011, а за становништво општина Бујановац и Прешево које је бојкотовало пописе из 1991. и 2011, процене СЗС (за 1991) односно процене аутора (2011) на основу резултата процена тзв. међународног експертског тима и ревидираних годишњих процена РЗС-а за 2011. годину [РЗС, 2016]. За природни прираштај: подаци РЗС-а о природном кретању становништва [РЗС, 2012]

Напомена: Подаци о укупном становништву односе се на становништво у земљи (1981. и 1991) односно становништво у земљи и грађани Србије који бораве у иностранству краће од једне године (2002). За 2011. подаци се односе на уобичајено становништво [РЗС, 2012а].

Свођење анализе на нижи територијални ниво не упућује на битно другачије закључке у погледу промене броја становника у периоду 1981–2011. и релативног значаја природне и миграционе компоненте. Наиме, смањење броја становништва присутно је код огромне већине општина и градова с подручја југоисточне Србије. Од укупно 28 јединица локалне самоуправе (2 града и 26 општина), у међупописном раздобљу 1981–1991. повећање броја становништва остварено је само у градовима Ниш и Врање и општинама Лесковац, Бујановац и Прешево. Просечно годишње повећање износило је од 1,8‰ (Лесковац) до 11,7‰ (Прешево). Истовремено, у преостале 23 општине стопа раста је била негативна. Просечно годишње смањење кретало се у интервалу од -0,2‰ (Владичин Хан) до енормног смањења од -50,5‰ (Црна Трава). У 14 општина смањење је било преко -10‰ годишње, а међу њима у пет оно је износило преко -20‰. У периоду 2002–2011. смањење броја становника било је још распрострањеније. Практично, тај процес захватио је све општине и градове. Изузетак је најмногољуднији град Ниш, који је имао просечно годишње повећање од 4,0‰. У свим осталим управно-административним јединицама просечно годишње смањење износило је од -4,6‰ (Град Врање) до -44,8‰ (у 8 општина преко -20‰). То конкретно значи да су демографска кретања у периоду 1981–2011. водила ка општеприсутном смањењу становништва, а истовремено и ка све мањим унутаррегионалним разликама у погледу вредности израчунатих годишњих стопа популационог раста.

Промене природне компоненте одвијале су се у истом смеру, али су оне још драстичније водиле ка хомогенизацији подручја југоисточне Србије. У првом међупописном периоду (1981–1991) број градова и општина с негативним позитивним природним прираштајем био је идентичан

(по 14). Градови и општине с позитивним прираштајем били су популационо већи (75% укупног становништва ЈИС-а). Просечна годишња стопа природног прираштаја кретала се у интервалу од -11,9‰ (Гацин Хан) до +23,1‰ (Прешево). У наредном међупописном раздобљу, број општина с негативним природним прираштајем повећан је на 23, док је број оних у којим је број живорођених надмашио број умрлих смањен за две трећине (укупно их је било пет: Ниш, Врање, Бујановац, Медвеђа и Прешево). Црна Трава је и даље општина с највећом стопом негативног природног прираштаја (-19,0‰), а Прешево и даље општина с највећим природним прираштајем (24,8‰). И након 2002. године кретање природног прираштаја по општинама наставља да се одвија у истом смеру, а интрарегионалне разлике постају све мање. У периоду 2002–2011. број управно-административних јединица с негативним природним прираштајем повећан је на 25, а оних с позитивним предзнаком је сведен на свега три (Врање, Бујановац и Прешево). Тако је удео становништва градова и општина с позитивним природним прираштајем у укупном становништву југоисточне Србије за само две деценије сведен са 75% (1981–1991) на 14% (2002–2011). Општине Црна Трава и Прешево су и у међупописном раздобљу 2002–2011. биле на граничним позицијама према висини стопе природног прираштаја, али с нешто мањом апсолутном разликом просечних годишњих стопа него 1991–2002.

Промене миграционог салда општина нису утицале на формирање другачије опште слике југоисточне Србије добијене преко увида на нивоу округа. И поред битно другачијих демографских, економских, и пре свега политичких прилика, које су карактерисале свако од три међупописна раздобља, на основу израчунатих вредности миграционог салда може се извести истоветни закључак да се ради о типично емиграционим подручјима. Једини изузетак је Град Ниш, убедљиво највећи регионални центар, који је у сва три међупописна раздобља имао позитивну и стално растућу стопу миграционог салда (са 1,9‰ у периоду 1981–1991. на 6,2‰ у периоду 2002–2011). Спорадично, и у неколико других општина Нишавског округа евидентирани су позитивни (Алексинац у периоду 1991–2002, Дољевац и Меровина у периоду 2002–2011), али ниске стопе миграционог салда (испод 3‰). С обзиром да се ради о примени витално-статистичког метода, може бити да је то последица евентуалних грешака у евиденцији виталних догађаја, различитих дефиниција укупног становништва, или пак резултат релативно већег прилива избеглица и ИРЛ. Што се тиче општина с негативним миграционим салдом, у периоду 1981–1991. издваја се Општина Црна Трава с највећом вредношћу стопе миграционог салда (-42‰ годишње). Касније, 1991–2002. и 2002–2011. као емиграционо најпропулзивније издвајају се Општина Бујановац и нарочито Општина Прешево, обе с већинским уделом становништва албанске националне припадности [Ђурић и др. 2014]. Истовремено, вредности стопе миграционог салда су за Црну Траву више него преполовљене, што је у много већој мери резултат све интензивнијег сужавања миграционе базе те општине, и то као директна последица веома

одмаклог демографског старења. Треба нагласити да је и појава изузетно високих стопа негативног миграционог салда Бујановца и Прешева у значајној мери резултат релативно великог удела младог и млађег средовечног становништва, које је према правилу много склоније емигрирању.

СВЕПРИСУТНОСТ НЕГАТИВНОГ ПРИРОДНОГ ПРИРАШТАЈА И СМЕР ПРОМЕНА КОМПОНЕНТИ ПРИРОДНОГ КРЕТАЊА У ПЕРИОДУ 1980–2017.

Скорашњи подаци о броју живорођених и умрлих у југоисточној Србији потврђују да су и након последњег међупописног раздобља настављена вишедеценијска кретања, која су још од 1990-их резултирала негативним природним прираштајем. Након 2010. стопа природног прираштаја стабилизована је на око -6,5‰, што је два и по пута већа вредност него почетком 2000-их (Табела 2). Уједно, негативан природни прираштај је од 2009. године присутан у свим окрузима, што значи и у Пчињском, који је једини у последњем међупописном периоду имао већи број живорођених него умрлих.

Пиротски и Пчињски округ се и даље одликују максималним и минималним вредностима стопе природног прираштаја, с тим што су оне први пут, након 1980. године, с истим предзнаком. Истовремено, посматрано на нивоу округа, настављено је смањивање унутаррегионалних разлика.³

Табела 2. Компоненте природног кретања становништва. Србија и ЈИС (по окрузима), 1980–1982. до 2015–2017. (трогодишњи просек, у промилима)

Територија / показатељ	1980–1982.	1990–1992.	2001–2003.	2010–2012.	2015–2017.
СРБИЈА					
Стопа наталитета	13,8	11,4	10,5	9,3	9,2
Стопа морталитета	10,0	11,4	13,6	14,2	14,6
Стопа природног прираштаја	3,7	-0,0	-3,1	-4,9	-5,3
Југоисточна Србија					
Стопа наталитета	13,6	12,8	11,2	8,6	8,7
Стопа морталитета	9,9	11,8	13,7	15,0	15,1
Стопа природног прираштаја	3,7	1,0	-2,6	-6,4	-6,5
Нишавски округ					
Стопа наталитета	12,5	10,8	9,6	8,7	8,8
Стопа морталитета	9,5	11,9	13,8	14,7	14,9
Стопа природног прираштаја	3,0	-1,1	-4,3	-6,0	-6,1

³ У анализираном раздобљу 1980–2017, минимална вредност интервала варијације стопе природног прираштаја достигнута је у периоду 2015–2017. (7,4 промила поена – Табела 2).

Топлички округ					
Стопа наталитета	11,1	12,1	10,8	8,0	8,7
Стопа морталитета	11,4	14,8	16,0	16,7	17,5
Стопа природног прираштаја	-0,4	-2,6	-5,2	-8,7	-8,8
Пиротски округ					
Стопа наталитета	11,0	9,2	7,7	6,7	7,4
Стопа морталитета	11,8	15,4	16,3	18,0	17,9
Стопа природног прираштаја	-0,8	-6,2	-8,7	-11,4	-10,5
Јабланички округ					
Стопа наталитета	13,4	12,4	10,8	8,3	8,3
Стопа морталитета	9,2	11,0	14,1	16,1	16,1
Стопа природног прираштаја	4,2	1,4	-3,3	-7,9	-7,8
Пчињски округ					
Стопа наталитета	18,1	18,6	16,1	9,9	9,4
Стопа морталитета	9,3	9,4	11,1	12,1	12,5
Стопа природног прираштаја	8,8	9,2	5,0	-2,2	-3,1

Извор: Прорачун аутора на основу података о броју живорођених и умрлих и процењеног броја становника (процене РЗС) у пописним годинама (према тадашњој дефиницији укупног становништва), и 2016.

Што се тиче општинског нивоа, природни прираштај је према подацима који се односе на раздобље након 2010. године позитиван једино у Прешеву и то с релативно ниском стопом која је у раздобљу 2015–2017. износила 3,6‰. У Бујановцу је практично на нултом нивоу (0,1‰ у 2015–2017), док је у свим осталим општинама негативан (од -2,7‰ у Врању до -33,1‰ у Црној Трави). Поређења ради, 1980–1982. у већини општина (15 од 28) природни прираштај је био позитиван, али је интервал варијације (28,9 промилних поена) био мањи него 2015–2017. (36,7 промилних поена). Ипак, иако је актуелна разлика између максималне и минималне вредности стопе природног прираштаја већа у односу на ране осамдесете, а посебно на ране деведесете године 20. века, подручје југоисточне Србије је сада хомогеније, понајвише због чињенице да се безмало све општине налазе у зони негативног природног прираштаја.

Констатација о све мањим разликама између округа може се извести и приликом разматрања нивоа стопе наталитета. Наиме, Пиротски и Пчињски округ су у сваком од пет изабраних трогодишњих периода имали минималне (Пиротски) и максималне вредности стопе наталитета (Пчињски), али је разлика бивала све мања (са 9,4 у 1990–1992. на 2,0 промилна поена у 2015–2017). Такве промене представљају производ наглог смањивања стопе наталитета у Пчињском округу (између 1980–1982. и 2015–2017. оне су готово преполовљене, са 18,1‰ на 9,4‰). Истовремено, смањење је било присутно и у Пиротском округу, али се оно одвијало много спорије.

Граничне вредности стопе смртности у југоисточној Србији, поново су израчунате за Пиротски (максималне) и Пчињски округ (минималне вредности). У оба округа промене су се одвијале у смеру повећања броја умрлих на 1.000 становника. Оно је било интензивније у Пиротском округу, али првенствено између 1980–1982. и 1990–1992. Каснија повећања стопе смртности била су релативно подједнаког интензитета, а разлика између та два округа стабилизовала се на око 5,5 промилних поена.

Остварене промене стопе наталитета и стопе морталитета су и на општинском нивоу биле уједначене у смеру, али не и у интензитету. Уколико се пореде вредности те две компоненте само у почетном и последњем трогодишњем раздобљу, тада су оне биле опадајуће у случају стопе наталитета, а растуће у случају стопе морталитета.⁴ У периоду 2015–2017. вредности индекса раста (1980–1982. = 100) су за стопе наталитета биле у интервалу од 44 (Прешево) до 104 (Бојник), док су за стопе морталитета биле у интервалу од 109 (Прешево) до 308 (Црна Трава).

Неуједначени темпо смањења стопе наталитета по општинама резултирао је великим смањењем разлика између максималних и минималних вредности. У периоду 1980–1982, разлика између највеће (26,8% у Прешеву) и најмање вредности (6,3% у Гацином Хану) износила је 20,5 промилних поена. Три и по деценије касније, разлика је била три пута мања (6,8 промилних поена). Прешево је, и поред најинтензивнијег смањења, и у периоду 2015–2017. било општина с највећом, али релативно ниском, стопом наталитета (11,8%). Истовремено, минимална вредност је смањена за приближно петину, достигавши врло ниских 5,0% (Црна Трава).

Приликом разматрања забележених промена нивоа стопе наталитета по општинама, али и окрузима, треба имати у виду напомене из методолошког дела, што подразумева опрез приликом доношења закључака на основу добијених резултата, како за Прешево, тако и за Црну Траву. И то не само због непотпуног обухвата броја живорођене деце, већ и због проблема у вези с израдом прецизних процена укупног становништва, што се односи, у већој или мањој мери, на обе општине. Али и не само на њих.

Неуједначени интензитет повећања вредности стопе морталитета по општинама, тј. његово најспорије повећање у Прешеву и Бујановцу (са индекси раста од 109 односно 120), које су почетком посматраног периода спадале у групу оних с најнижим стопама смртности, уз истовремено њихово вишеструко повећање (индекси раста од 200 до преко 300) у општинама које су 1980–1982. имале натпросечне (Бабушница, Црна Трава) или највеће вредности (Гацин Хан) довеле су до знатног повећања разлика између минималних и максималних вредности тог показатеља смртности становништва. Тако је у раздобљу 2015–2017. број умрлих на

⁴ Таква констатација важи за све општине, с изузетком Општине Бојник за коју је 2015–2017. израчуната стопа наталитета била незнанто већа него 1980–1982. (10,7% према 10,3%).

1.000 становника у Прешеву и Бујановцу износио 8,1 и 10,4, док је истовремено у Црној Трави и Гаџином Хану био преко три пута већи (38,1 и 31,3). Уједно, у југоисточној Србији је вишеструко повећан и интервал варијације стопе морталитета по општинама, са 8,5 промилних поена у раздобљу 1980–1982. на 30,0 промилних поена у 2015–2017.

Број живорођених и умрлих, и природни прираштај као њихова резултанта непосредно су одређени нивоом фертилитета према старости односно нивоом морталитета према старости и полу. Међутим, конкретан обим природног прираштаја, као и обе његове компоненте, у извесној мери, још директније су детерминисани бројношћу укупног становништва и његовом старосном и полном структуром. У том смислу, становништво југоисточне Србије не представља изузетак, већ напротив, пружа снажну потврду значаја диференциране старосне структуре на ниво, смер и интензитет промена природног кретања становништва. Овом приликом, најпре ће бити указано само на кретање неколико најважнијих индикатора фертилитета (стопа укупног фертилитета) и морталитета (очекивано трајање живота при живорођењу и стопа смртности одојчади). Оних, чији ниво није под утицајем састава становништва према старости и полу, а у циљу доношења што прецизније оцене да ли су промене у последњих неколико деценија водиле ка демографској хомогенизацији или даљој хетерогенизацији тог подручја.

Уколико се промене **фертилитета** становништва југоисточне Србије посматрају само преко броја живорођене деце по једној жени у репродуктивној старости, тј. стопе укупног фертилитета (СУФ), тада се нужно намеће закључак да су оне врло сличне променама стопе наталитета, и то како према смеру, тако и према интензитету. Следствено, и релације у односу на ниво истог индикатора на нивоу Србије као целине врло су стабилне. Уколико се посматрају просечне вредности СУФ-а за трогодишња раздобља око 1991, 2002. и 2011. и 2016, тада је врло очигледно нагло смањивање броја живорођене деце по жени (са 1,97 на 1,37 – Табела 3). То смањење се одвијало знатно интензивније од просечног на нивоу Србије, а југоисточна Србија је за две деценије постала, од подручја с натпросечном СУФ, подручје с потпросечном вредношћу тог показатеља.

Посматрано према окрузима, промене нивоа фертилитета углавном су се одвијале у истоме смеру, опадале у раздобљу од 1990–1992. до 2010–2012, и затим се успорено повећавале (Табела 3). Промене су биле најизраженије у Јабланичком и Пчињском округу, где је просечни фертилитет за 25 година смањен за 0,5 (Јабланички) односно 1,2 (Пчињски) детета по жени. Посебно се издваја Пчињски, који је од округа с највећим фертилитетом (2,54 детета по жени у 1990–1992), постао округ с најнижом вредношћу СУФ-а (1,38 у 2015–2017). Пад фертилитета у остала три округа био је много успоренији, посебно у Пиротском, који се почетком деведесетих година 20. века одликовао најнижом вредношћу. Конкретне промене нивоа фертилитета према окрузима довеле су до значајног смањења унутаррегионалних разлика (од високих 0,94 на свега 0,18).

Табела 3. Стопа укупног фертилитета. Србија и ЈИС (по окрузима), трогодишњи просеци око 1991, 2002, 2011. и 2016. године

Територија	1990–1992.	2001–2003.	2010–2012.	2015–2017.
СРБИЈА	1,71	1,58	1,42	1,47
Југоисточна Србија	1,97	1,75	1,37	1,40
Нишавски округ	1,71	1,49	1,35	1,40
Топлички округ	2,00	1,84	1,42	1,54
Пиротски округ	1,60	1,35	1,22	1,38
Јабланички округ	1,89	1,69	1,37	1,40
Пчињски округ	2,54	2,33	1,44	1,36

Извор: Прорачун аутора на основу података о броју живорођених према старости мајке и процењеног женског становништва према старости (процене РЗС) у пописним годинама (према тада важећој дефиницији укупног становништва) и у 2016.

Промене вредности СУФ-а биле су још интензивније на општинском нивоу. Очекивано, имајући у виду кретање стопе наталитета, и пад фертилитета је у истом раздобљу био најизраженији у општинама Бујановац и Прешево. Вредност СУФ-а је, у почетном трогодишњем раздобљу у односу на стање из 2015–2017, у Бујановцу била већа за два и по пута (3,15 према 1,27), а у Прешеву више него троструко већа (4,22 према 1,35). Тако су те две изразито високофертилитетне општине, за 25 година, а у случају Прешева и за 15 година, од општина с највишим фертилитетом, не само у југоисточној Србији него и у целој Србији, постале, барем, на основу званичних статистичких података, општине с изразито ниском, и такође у оквиру подручја и целе земље, потпросечном вредношћу СУФ-а.

Иначе, док је разлика између максималне и минималне вредности СУФ-а у 1990–1992. износила 2,8, а у 2001–2003. чак 3,3 детета по жени (у оба раздобља граничне вредности су израчунате за Прешево и Бабушницу), у 2015–2017. разлика је сведена на мање од једног детета (0,77). У том трогодишњем раздобљу, највећа стопа укупног фертилитета израчуната је у Општини Бојник (1,96),⁵ а најмања у Општини Власотинце (1,18), обе у Јабланичком округу.

За разлику од опште стопе наталитета и стопе укупног фертилитета, које су имале опадајући смер, промене опште стопе морталитета и показатеља морталитета код којих је готово у потпуности утицај смртности према старости, имале су супротан смер. Док се стопа морталитета континуирано повећавала, промене вредности стопе смртности одојчади и очекиваног трајања живота при живорођењу указивале су на врло изражено смањење смртности.

⁵ Бојник се издваја и као општина с релативно високом и прилично стабилном вредношћу СУФ-а. У посматраним трогодишњим раздобљима вредности су биле 2,10; 2,33; 1,91 и 1,96. Треба напоменути да је Бојник општина која у југоисточној Србији има највећи удео становништва ромске националности (14,9%), које се одликује натпросечним репродуктивним нормама.

Смртност одојчади представља један од најважнијих показатеља моралитета становништва, и све до пре неколико деценија била је, чак и у Европи, један од основних индикатора социо-економских услова живота становништва [Радивојевић 2018]. Број умрле одојчади на 1.000 становника је у југоисточној Србији у посматраном раздобљу континуирано опадао, тако да је са високих 33,2‰ у 1980–1982, до 2015–2017. био, сведен на, за савремене услове, умерен ниво од 6,1‰ (Табела 4). Стопа смртности одојчади је на том подручју током читавог периода била испод просечне за Србију, али с јасном тенденцијом ка смањивању разлике. Док је у почетном трогодишњем раздобљу она износила 11 промилних поена, у последњем раздобљу сведена је на свега један промилни поен.

Табела 4. Стопа смртности одојчади (на 1.000 живорођења). Србија и ЈИС (по окрузима), трогодишњи просеци око 1981, 1991, 2002, 2011. и 2016.

Територија	1980–1982.	1990–1992.	2001–2003.	2010–2012.	2015–2017.
СРБИЈА	22,2	15,7	9,8	6,4	5,1
Југоисточна Србија	33,2	20,5	12,2	8,7	6,1
Нишавски округ	24,1	13,6	12,9	9,0	5,8
Топлички округ	22,5	16,7	10,0	7,7	6,2
Пиротски округ	27,5	16,7	15,7	9,2	5,7
Јабланички округ	28,7	20,8	15,3	8,6	5,9
Пчињски округ	52,5	28,8	9,4	8,3	6,9

Извор: Прорачун аутора на основу података о смртности деце млађе од годину дана и броју живорођене деце (процене РЗС).

И према окрузима је тренд промене смртности најмлађих истоветан – вредности стопе смртности одојчади су свуда опадајуће. Смањење, како релативно, тако и апсолутно, било је највеће у Пчињском, а најмање у Топличком округу. То су окрузи у којима је почетком 1980-их број умрле одојчади на 1.000 живорођених био највећи (Пчињски, 52,5‰) односно најмањи (Топлички, 22,5‰). Различит темпо смањења по окрузима је до 2015–2017. резултирао вредностима које су биле између 6,9‰ (Пчињски) и 5,7‰ (Пиротски). Тако је разлика између максималне и минималне вредности стопе смртности одојчади смањена са 30,0 на занемарљиви 1,1 промилни поен.

Промене у нивоу стопе смртности одојчади биле су интензивније на нивоу општина. Оне нису увек биле истосмерне, али су у последњем трогодишњем раздобљу 2015–2017. вредности свугде, без изузетка, биле мање него 1980–1982. Уједно, због неједнаке брзине промена, и код тог показатеља утврђено је врло значајно смањење међуопштинских разлика у погледу максималних и минималних вредности, што је још једна потврда одвијања процеса демографске хомогенизације подручја југоисточне Србије. Тако су, нпр. 1980–1982, општинске вредности стопе смртности одојчади биле између 14,0‰ у Владичином Хану и 82,1‰ у Прешеву (обе

општине припадају Пчињском округу). Три деценије касније (2010–2012), у југоисточној Србији је просечна стопа смртности одојчади сведена на четвртину почетне вредности, максимална стопа смртности је смањена на 26,5‰ (Мерошина), док је у четири општине смртност одојчади била на нултом нивоу (током три године без иједног смртог случаја). У последњем трогодишњем периоду вредност стопе смртности одојчади још је нижа, с максималном од 15,6‰ (Сврљиг у Нишавском округу), и минималном нултом стопом у четири општине (Ражањ, такође у Нишавском округу, као и Медвеђа, Црна Трава и Трговиште).

И овом приликом треба поменути Прешево, које је, према званичним подацима РЗС-а, прешло пут од општине с највишом, и уједно врло високом стопом смртности одојчади (82,1‰ у 1980–1982), до оне, чак и у европским размерама, с врло ниском стопом (3,8‰ у 2015–2017). Свакако, поново треба бити обазрив у погледу тачности статистичких података, али несумњиво је да се ради о врло брзом смањењу.

Табела 5. Очекивано трајање живота при живорођењу, према полу (у год.). Србија и ЈИС (по окрузима), трогодишњи просеци око 1991, 2002, 2011. и 2016.

Територија	Мушко				Женско			
	1990–1992.	2001–2003.	2010–2012.	2015–2017.	1990–1992.	2001–2003.	2010–2012.	2015–2017.
СРБИЈА	68,7	69,7	72,2	72,9	74,7	75,1	77,3	77,8
Југоисточна Србија	69,5	70,8	72,1	73,3	74,4	75,3	76,8	77,7
Нишавски округ	69,5	71,7	72,5	73,9	74,2	76,0	77,3	78,1
Топлички округ	68,6	70,9	71,1	72,1	73,1	75,0	76,1	76,8
Пиротски округ	70,1	71,7	72,0	73,7	74,9	75,7	76,5	78,3
Јабланички округ	69,7	69,9	72,0	72,7	74,7	74,3	76,2	77,1
Пчињски округ	69,2	69,8	71,5	72,6	74,5	74,8	76,7	76,5

Извор: Прорачун аутора на основу података о смртности према старости и полу и процењеног броја становника (процене РЗС) у пописној години (према тада важећој дефиницији укупног становништва), и 2016.

Промене дужине очекиваног трајања живота при живорођењу (E_0) су много умереније, готово без изузетка истог смера промене, и без наглашених разлика између округа. То се умногоме може објаснити и карактером тог индикатора морталитета чија се вредност утврђује на основу смртности становништва према старости, тј. да она не зависи од актуелне старосне структуре становништва. Поређењем трогодишњих просека почетком (1990–1992) и крајем (2015–2017) посматраног периода, утврђено је да је на подручју ЈИС-а очекивано трајање живота при живорођењу мушког становништва било дуже, а женског краће него у Србији као целини (Табела 5). Конкретни резултати за трогодишње периоде око три последње пописне године (1991, 2002. и 2011) и око 2015. године указују на континуирано смањење смртности у сваком од пет округа и то за оба пола.

Вредности Ео су у 2015–2017. биле веће него 1990–1992. и то, за мушко становништво, од 3,0 (Јабланички) до 4,4 године (Нишавски округ), а за женско, од 2,0 (Пчињски) до 3,9 (Нишавски округ). Промене је и разлика између максималних и минималних дужина очекиваног трајања живота становништва округа, код мушког она је незнатно повећана (са 1,5 на 1,8), а код женског становништва незнатно смањена (са 1,9 на такође 1,8 година). У погледу најдуже и најкраће животног века издвајају се два округа. Ако се посматрају само први и последњи трогодишњи период, то су, Топлички, с најкраћим очекиваним трајањем живота при живорођењу мушког становништва, и Пиротски округ, с најдужим очекиваним трајањем живота женског становништва.

И подаци о дужини очекиваног трајања живота за становништво општина указују на исти смер кретања, који је већ уочен и на нивоу округа. Наиме, и поред израженијих осцилација,⁶ јасно се уочава свеприсутно продужење очекиваног трајања живота, како мушког (у 27 од 28), тако и женског становништва (у 26 од 28 општина). Истовремено, дошло је и до смањења разлике између максималне и минималне дужине очекиваног трајања живота. Између 1990–1992. и 2015–2017. она је за мушко становништво смањена са 6,6 на 5,7 година, а за женско још више, са 6,4 на 4,9 година.

СТАЛНО СТАРЕЊЕ И ДУБОКА ДЕМОГРАФСКА СТАРОСТ КАО ЧИНИЛАЦ И НЕИЗБЕЖНА ПОСЛЕДИЦА ДОСАДАШЊИХ ДЕМОГРАФСКИХ КРЕТАЊА

Детерминанте негативних вредности природног прираштаја и миграционог салда су комплексне и не могу се свести само на оне које непосредно одређују ниво фертилитета и морталитета, као ни на оне које директно условљавају емиграционе и имиграционе токове. У том смислу, неопходно је узети у разматрање и старосну структуру, која је врло значајан чинилац и оквир у којем се одвијају промене природне и миграционе компоненте кретања становништва. У случају југоисточне Србије, старосна структура додатно је појачавала утицај основних узрочника смањења становништва, а пре свега негативног природног прираштаја [Пенев и Станковић 2017]. Такве релације су присутне и на нивоу Србије као целине, али и у ширем европском окружењу [Stojilković-Gnjatović i Sekulić 2017].

Са своје стране, и старосна структура становништва југоисточне Србије формирана је под непосредним дејством рађања и умирања, као и миграционог салда. И то не само њиховог обима, већ и састава према старости и полу. Уједно, она је обликована и под снажним дејством наслеђене старосне структуре која, не само да представља оквир за актуелни старосни састав, већ делује и преко тзв. демографске инерције, која се најочигледније манифестује преко много интензивније промене обима рађања него промене стопе фертилитета (табеле 2 и 3), као и кроз повећање

⁶ Наглашене осцилације дужине очекиваног трајања живота очекиване су и често су присутне и код других малих популација, понајвише због „осетљивости” анализираног показатеља смртности на варијације било које специфичне стопе смртности према старости.

опште стопе смртности које се одвијало истовремено с продужењем очекиваног трајања живота (табеле 2 и 5).

За боље сагледавање карактера и смера промене старосне структуре становништва југоисточне Србије у посматраном периоду, довољно је навести само вредности неких основних показатеља демографске старости у време пописа обављених између 1981. и 2011. и резултате новијих процена становништва (Табела 6). То су, пре свега, удео младих (до 15 година) у укупном становништву, који је низак и опадајући (са 21,3% у 1981. на 14,2% у 2016), удео старих (65 или више година) који је висок и растући (са 10,9% на 19,8%), затим вредности индекса старења, које су за само две деценије удвостручене (са 0,51 у 1981. на 1,03 у 2002) и настављају да се повећавају (1,39 у 2016) и медијална старост, која је за само 35 године повећана за готово 10 година (са 34,1 у 1981. на 43,4 године у 2016).

Такав смер и интензитет трансформација најважније демографске структуре које су остварене на подручју југоисточне Србије између 1981. и 2016. године идентични су онима које су у истом раздобљу биле присутне на нивоу земље као целине (Табела 6). У том смислу, не само да није дошло до повећања разлика у конкретним вредностима изабраних показатеља, већ су оне у неколико случајева и смањене (нпр. удео младих, као и удео становништва старог 15–64 година). Наиме, као и почетком периода, тако и након 35 година, разлике су минималне. Оне су 2016. године, као и 1981, у погледу удела све три велике старосне групе износиле мање од једног процентног поена, медијална старост становништва југоисточне Србије била је практично у свакој од пет изабраних временских тачака идентична оној за Србију као целину, а слично је и с индексом старења (вредности се разликују у другој децимали).

Оно по чему се подручје југоисточне Србије издваја у погледу старосне структуре становништва свакако је његова интрарегионална диференцираност. То је врло видљиво уколико се посматра становништво округа, али такође и нижих територијалних јединица (градови и општине). То је посебно наглашено у Пчињском и Пиротском округу.

Табела 6. Становништво према великим старосним групама, индекс старења и медијална старост. Србија и ЈИС (по окрузима), 1981, 1991, 2002, 2011. и 2016.

Територија/ година	Укупно	До 15		15–64		65+		Индекс старења (65/15)	Медијал. старост (год.)
		Становн.	%	Становн.	%	Становн.	%		
СРБИЈА									
1981.	7.460.224	1.535.909	20,7	5.098.888	68,6	800.183	10,8	0,52	34,1
1991.	7.548.978	1.449.913	19,4	5.138.554	68,7	892.977	11,9	0,62	37,2
2002.	7.498.001	1.176.761	15,8	5.032.805	67,6	1.240.505	16,7	1,05	40,7
2011.	7.233.622	1.037.434	14,3	4.942.568	68,3	1.253.620	17,3	1,21	42,6
2016.	7.058.322	1.016.579	14,4	4.688.795	66,4	1.352.948	19,2	1,33	43,3

Југоисточна Србија									
1981.	1.120.733	238.175	21,3	758.040	67,8	122.080	10,9	0,51	34,1
1991.	1.101.515	217.871	19,8	743.368	67,7	136.643	12,4	0,63	37,2
2002.	1.058.099	176.743	16,9	689.853	65,8	182.236	17,4	1,03	40,3
2011.	982.697	144.430	14,7	658.959	67,1	179.308	18,2	1,24	42,5
2016.	944.647	134.082	14,2	623.555	66,0	187.010	19,8	1,39	43,4
Нишавски округ									
1981.	386.422	73.699	19,1	270.688	70,2	41.082	10,7	0,56	35,9
1991.	389.112	70.256	18,1	267.398	69,0	49.923	12,9	0,71	39,0
2002.	381.757	56.722	15,0	253.711	66,9	68.529	18,1	1,21	42,1
2011.	376.319	51.090	13,6	253.666	67,4	71.563	19,0	1,40	43,5
2016.	366.056	49.567	13,5	239.851	65,5	76.638	20,9	1,55	44,1
Топлички округ									
1981.	118.698	23.704	20,0	79.910	67,5	14.809	12,5	0,62	37,0
1991.	109.411	20.039	18,4	73.311	67,2	15.701	14,4	0,78	39,6
2002.	102.075	16.637	16,5	64.391	63,9	19.685	19,5	1,18	41,9
2011.	91.754	13.400	14,6	59.632	65,0	18.722	20,4	1,40	44,3
2016.	86.327	12.162	14,1	55.430	64,2	18.735	21,7	1,54	44,9
Пиротски округ									
1981.	125.385	21.659	17,3	84.416	67,5	18.985	15,2	0,88	39,8
1991.	115.856	19.162	16,6	76.754	66,4	19.611	17,0	1,02	41,5
2002.	105.654	14.449	13,8	67.418	64,3	23.046	22,0	1,59	44,7
2011.	92.479	11.097	12,0	60.619	65,5	20.763	22,5	1,87	47,2
2016.	87.015	10.267	11,8	55.632	63,9	21.116	24,3	2,06	48,1
Јабланички округ									
1981.	257.924	55.751	21,7	175.548	68,2	26.119	10,1	0,47	33,7
1991.	250.773	48.347	19,3	172.721	69,1	28.896	11,6	0,60	37,3
2002.	240.923	39.930	16,7	157.764	65,9	41.714	17,4	1,04	40,4
2011.	216.304	31.601	14,6	144.703	66,9	40.000	18,5	1,27	43,1
2016.	205.400	28.816	14,0	135.511	66,0	41.073	20,0	1,43	44,0
Пчињски округ									
1981.	232.304	63.362	27,3	147.478	63,6	21.085	9,1	0,33	28,1
1991.	236.363	60.067	25,5	153.184	65,0	22.512	9,5	0,37	30,7
2002.	227.690	49.005	21,8	146.569	65,2	29.262	13,0	0,60	34,4
2011.	205.841	37.242	18,1	140.339	68,2	28.260	13,7	0,76	37,4
2016.	199.849	33.270	16,6	137.131	68,6	29.448	14,7	0,89	38,7

Извор и найоме: Као за Табелу 1.

Вредности показатеља демографске старости израчунате на основу података пописа обављених између 1981. и 2011, као и на основу процене РЗС-а за 2016. годину потврђују да је демографско старење, које је било врло интензивно у последње две деценије 20. настављено и у 21. веку, али да се оно тада одвијало споријим интензитетом. Оно је највише одмакло у Пиротском округу, док је демографски најмлађе становништво Пчињског округа (Табела 6)⁷, и то током читавог периода.

Разлике у вредностима изабраних показатеља бивале су све мање. Изузеци су једино удео старих и индекс старења, и то само уколико се посматрају апсолутне разлике (повећане су), а не и у случају релативних (смањене).

Још већа је диференцираност у достигнутој демографској старости уколико се поређења сведу на општински ниво. У том смислу, у 2016. најупечатљивије су општине Црна Трава и Прешево. Мада су међусобно удаљене мање од 100 км, њихово становништво се драстично разликује у погледу старосне структуре. Општина Прешево у свих пет временских тачака има демографски најмлађе становништво на подручју југоисточне Србије, али и целе Србије. Истовремено, Црна Трава је према вредностима свих изабраних индикатора била демографски најстарија општина, исто тако и на државном нивоу. Као илустрација разлика у старосној структури становништва те две општине могу се навести вредности удела лица млађих од 15 година, удела старих 65 или више година, индекса старења, и медијалне старости у 2016. години. У Прешеву су оне 2016. године износиле 23,9%, 6,8%, 0,28 и 28,5 година, респективно, док су у Црној Трави оне биле драстично другачије (5,8%, 36,5%, 6,35 и 58,5 година, респективно).

Поред Прешева, Бујановац је такође општина која се током читавог периода издваја с релативно младом старосном структуром. То су једине општине за које је 2016. израчунат индекс старења испод јединице (0,28 за Прешево и 0,56 за Бујановац) и медијална старост која је испод 40 година (28,5 и 32,6). Истовремено, много је бројнија група општина с наглашено старом старосном структуром. То су, уз Црну Траву, још и општине Гацин Хан, Ражањ, Сврљиг и Бабушница. У 2016. њихове вредности индекса старења износиле су око 3,0 или знатно више, а медијална старост преко 50 година. Гацин Хан, Ражањ и Сврљиг су и 1981. године имале изразито стару старосну структуру (највеће вредности индекса старења од 1,3 и више и медијална старост од 50 или више година), што указује да се у тим општинама у извесном смислу демографско старење одвијало релативно спорије него у демографски знатно млађим општинама Прешево и Бујановац. Иако је за целовитије сагледавање демографске старости односно за правилнију оцену интензитета старења становништва неопходно

⁷ Поређење с осталим окрузима, потврђује да та два округа уједно имају демографски најстарије (уз Зајечарски) и демографски најмлађе становништво (уз Рашки) [Пенев и Станковић 2017].

узимати у обзир промене вредности већег броја показатеља, и претходно наведени упућују на закључак да су промене у посматраном тридесетпетогодишњем раздобљу водиле ка даљој демографској хомогенизацији подручја југоисточне Србије.

ЗАКЉУЧАК

Сагледане демографске промене на подручју југоисточне Србије остварене након 1980. водиле су ка значајном смањивању дотадашњих унутаррегионалних разлика, како у погледу кретања укупног становништва, сваке од његових компоненти, тако и старосне структуре становништва. Убрзано одвијање процеса демографске хомогенизације југоисточне Србије уочено је не само приликом анализе до нивоа округа, већ, у многим елементима, оно је још приметније уколико се разматрају подаци који се односе на ниже административно-територијалне јединице (градови и општине).

Иако циљ рада није био да се сагледају темељни узроци демографских промена, већ првенствено смер и интензитет популационе динамике подручја југоисточне Србије, сматрамо да оне нису биле резултат спровођења мера једне комплексне популационе политике, или планираних активности друштва, на пример, у домену репродуктивног понашања становништва. Чини се да се пре ради о спонтаним реакцијама становништва на нове социоекономске и политичке прилике, понајвише у погледу ставова о миграционом или репродуктивном понашању.

Док је ранија наглашена демографска хетерогеност свакако била један од важнијих разлога непостојања јединствене и свеобухватне популационе политике, а посебно политике према породици, новије тенденције ка већем уједначавању демографских прилика у Србији олакшавају доношење свеобухватнијих и ефикаснијих мера. Пример југоисточне Србије наводи да мере популационе политике на локалном нивоу треба да буду прилагођене специфичним потребама конкретне средине (потребе старих, усклађивање рада и родитељства, стварање услова за останак у земљи).

Такође, бројна ограничења и резерве, која су у раду истакнута приликом приказивања статистичких резултата, указују на изазов који се поставља националној статистици везан за побољшање квалитета података, у условима реалних тешкоћа при њиховом прикупљању и дисеминацији. То би допринело већој ефикасности политика заснованих на подацима, каква би свакако требало да буде популациона, а посебно политика према породици у Србији.

ЗАХВАЛНОСТ

Рад је саопштен на 6. симпозијуму с међународним учешћем „Академик Берислав Бета Берић” – „Примери добре праксе у популационој политици и планирању породице” који је одржан 13. и 14. новембра 2018.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ђурић, Владимир; Дарко Танасковић, Драган Вукмировић и Петар Лађевић (2014). *Етноконфесионални и језички мозаик Србије. Попис становништва, домаћинстава и сџанова 2011. у Републици Србији*. Београд: Републички завод за статистику.
- Митровић, Љубиша (уредник) (2012). *Становништво југоисточне Србије: Утицај демографских промена у југоисточној Србији на друштвени развој и безбедност*. Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу – Филозофски факултет Универзитета у Нишу.
- Пенев, Горан и Биљана Станковић (2017). Старење и промена брачне структуре становништва југоисточне Србије. Научни скуп: *Демографски проблеми југоисточне Србије и могућности израдање пронађалићейске националне стратегије и политике*. Ниш, 20. октобра 2017. године.
- РЗС (2012). *Природно кретање становништва у Републици Србији, 1961–2010. Подаци по општинама*. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2012а). *Старост и пол. Подаци по насељима. Попис становништва, домаћинстава и сџанова 2011. у Републици Србији. Становништво, 2*. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2016). *Демографска стањислика 2015*. Београд: Републички завод за статистику.
- Breznik, Dušan (1991). *Stanovništvo Jugoslavije*. Titograd: Chrono.
- Josipović, Damir (2016). The post-Yugoslav space on a demographic crossway: 25 years after the collapse of Yugoslavia. *Stanovništvo*, LIV, 1: 15–40.
- Kotzamanis, Byron and Alain Parant (2018). The Western Balkans: a Europe demographically different and diverse. In: B. Kotzamanis, A. Parant (eds.), *Regards sur la population de l'Europe du Sud-Est – Viewpoints on Population in South-East Europe*. Volos: Demobalk, 131–140.
- Radivojević, Biljana (2018). *Demografska analiza*. Београд: Centar za izdavačku delatnost. Ekonomski fakultet u Beogradu.
- Stojilković-Gnjatović, Jelena and Ljiljana Sekulić (2017). Ageing of the baby boom generation in Serbia: past, present and future trends. In: V. Janeska, A. Lozanoska (eds.), *The population of the Balkans at the dawn of the 21st century*. Skopje: Institute of Economics – Skopje Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, 275–291.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- РЗС (2018). Процена становништва, по старости и полу (почетак, средина и крај године) – подаци од 2011. године. Доступно на: <http://data.stat.gov.rs/?caller=SDDDB>. Приступљено: 19. 6. 2018.

INTRAREGIONAL DEMOGRAPHIC DISPARITIES:
THE CASE OF THE SOUTHEASTERN SERBIA (1980–2017)

by

GORAN PENEV
Institute of Social Sciences
Demographic Research Centre
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
penev@orion.rs

SUMMARY: Rather pronounced differences among the republics and provinces were among the main characteristics of the population development in the former socialist Yugoslavia. After the dissolution of the federal state, all the newly formed states were demographically less heterogeneous and changes over time led to the elimination of the differences among them. The current political reality has caused the Republic of Serbia (excluding Kosovo and Metohija) to become more or less homogenous area in demographic terms. The differences still exist and they are specifically pronounced in some smaller regional units. The region of Southeastern Serbia, consisting of five districts (Jablanički, Nišavski, Pirotski, Pčinjski, Toplički) attracts special attention. It includes municipalities that are demographically rather heterogeneous and on republic level they have minimum or maximum values of the main demographic indicators of fertility, mortality, migration and age structure. The paper presents the current demographic situation in Southeastern Serbia, as well as the changes that took place after 1980 on the municipal level. It is concluded that they have led to the greater demographic homogenization of that area. Such changes create the conditions for a more effective population policy. At the same time, so far presented intraregional differences require differentiated measures at the local community level, adapted to their specific needs. Also, the paper points to real difficulties in collecting statistical data, as well as to limitations and caution regarding the interpretation of results.

KEYWORDS: demographic differences, regional approach, population decrease, population ageing, fertility, mortality, migration

UDC 005:159.923

UDC 658.89

<https://doi.org/10.2298/ZMSDN1969059S>

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ЗНАЧАЈ ПОЗНАВАЊА ПРОШИРЕНОГ ЛИЧНОГ КОНЦЕПТА ПОТРОШАЧА И УТИЦАЈ ДИГИТАЛНИХ ТЕХНОЛОГИЈА НА ЊЕГОВЕ ПРОМЕНЕ

СЛАЂАНА СТАРЧЕВИЋ

Универзитет Метрополитан

ФЕФА Факултет

Булевар Зорана Ђинђића 44, Београд, Србија

sstarcevic@fefu.edu.rs

САЖЕТАК: Проширени лични концепт је психолошко-маркетиншка конструкција која одражава значај који потрошачи придају имовини, што последично утиче на њихово понашање. Поред материјалних ствари, имовина обухвата тело, интерне процесе, идеје, искуства, места и особе. Како тема није обрађена у домаћој литератури, циљ рада је детаљна анализа концепта и повезивање истраживања која су настала пре коришћења дигиталних технологија и новијих истраживања, да би се указало на значајне промене у конструкцији овог концепта. Коришћена је метаанализа података, да би се објединили резултати бројних независних студија. Анализа је показала да се проширени лични концепт састоји од неколико нивоа, да се мења кроз животни циклус особе, и да су границе између индивидуалног и групног проширеног личног концепта често замагљене. Употреба дигиталних технологија је значајно изменила поимање имовине, под утицајем дематеријализације ствари, масовне комуникације, поделе садржаја са великим бројем људи, као и могућности да се креирањем аватара у виртуелном свету може направити потпуна маска личног идентитета.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: лични концепт, проширени лични концепт, имовина, понашање потрошача, дигиталне технологије

JEL: M31, D91

Имовина може бити важан део личног концепта особе и пружати јој много више од функционалних својстава. Стога понашање потрошача не можемо добро разумети без разумевања значења које они дају имовини

или својини [Belk 1988]. Појам „проширени лични концепт” (*extended self*) у литератури је представио Расел Белк (Russel Belk) 1988. године, а односи се на разматрање повезаности имовине с личним концептом потрошача тј. осећајем „ко сам ја” [Sivadas and Venkatesh 1995]. Иако овај концепт има велики значај у изучавању понашања потрошача, посебно мотивације, тема није обрађена у домаћој литератури. Значајније иностране студије су углавном поведене Белковом пионирском студијом, којом је померио *status quo* у истраживању понашања потрошача [Ahuvia 2005; Belk 2014a; Belk 2014b; Belk and Watson 1998; Jones 2015; Mittal 2006; Olson 2011; Schultz 2014; Sheth and Solomon 2014; Hogan 2010]. До тада су се студије углавном бавиле материјалном потрошњом и утицајем подударности између „личног концепта или имица потрошача” и „имица брендова” на избор брендова, али не и личним значајем онога што поседујемо, тј. проширеним личним концептом.

Циљ рада је интегрисање сазнања из великог броја иностраних студија, да би се детаљно објаснило значење проширеног личног концепта као психолошко-маркетиншке конструкције важне за разумевање понашања потрошача. У првом делу рада, раздвајамо значење појмова „лични концепт” и „проширени лични концепт”. Затим се детаљно бавимо проширеним личним концептом, начином на који имовина постаје његов део, хијерархијом својствености, променама током животног циклуса човека, утицајем губитка имовине на проширени лични концепт и утицајем коришћења дигиталних технологија на измене проширеног личног концепта.

ДЕФИНИСАЊЕ ЛИЧНОГ КОНЦЕПТА ПОТРОШАЧА

„Лични концепт представља збир идеја, размишљања и осећања које појединац има о самом себи у односу на друге људе и објекте у друштвеном окружењу” [Ataman and Ülengin 2003: 121]. То је перцепција сопствених способности, мана, физичке појаве и особина у односу на друге људе [Starčević 2011]. Појам је изведен од психолошког појма „лични идентитет” (*eng. self-identity*), док се у маркетингу као синоним користи и појам лични имиџ (*eng. self-image*). Прво детаљније објашњење личног концепта дао је психолог Вилијам Џејмс (William James) још 1980. године у *Принципима психологије* и издвојио четири кључне компоненте [према: Huang 2009: 78]:

- 1) Материјални лични концепт – све што појединац поседује (тело, одећа, фамилија, новац итд.);
- 2) Друштвени лични концепт – како нас други људи доживљавају;
- 3) Духовни лични концепт – личне особине, ставови и вредности;
- 4) Чисти его – као борба између прошлог, садашњег и будућег личног концепта.

У основи, лични концепт је позитиван, мења се током живота, у складу с доживљајем самог себе и мишљењем других људи [Maričić 2008]. Психолог Чарлс Хортон Кули (Charles Holton Cooley) је представио лични концепт као „одраз у огледалу”, који настаје на основу перцепције о самом себи и тога како нас други људи доживљавају [према: Jones 2015]. Дефи-

ниција личног концепта има много, а највећи број аутора сматра да је реч о вишедимензионалној конструкцији [Marsh et al. 2006]. У зависности од ситуације, може се јавити у различитим облицима [Sirgy et al. 1991]:

- 1) Стварни лични концепт – како особа себе доживљава;
- 2) Идеални лични концепт – како би особа желела да себе доживљава;
- 3) Друштвени лични концепт – мишљење особе о томе како је други људи доживљавају;
- 4) Идеални друштвени лични концепт – како би особа желела да је други људи доживљавају.

У маркетингу, лични концепт почео се истраживати од касних 70-их година 20. века, јер његов смисао долази до изражаја кроз потрошњу. Људи купују одређене брендове да би појачали или изменили свој лични концепт. Сирџи (Sirgy) је представио чувену теорију „личне подударности” (eng. *self-congruency*). Према овој теорији, што је лични концепт особе подударнији с имицом бренда или замишљеног корисника, то су према њему повољнији ставови и обрнуто [Sirgy 1982; Sirgy and Johar 1999]. Поведени овом студијом, бројни истраживачи су се бавили утицајем ове „подударности” на ставове, куповне намере и лојалност потрошача [Kresman et al. 2006].

ПРОШИРЕНИ ЛИЧНИ КОНЦЕПТ КАО ОДНОС ПОТРОШАЧА ПРЕМА ИМОВИНИ

Идеја о томе да су ствари, објекти и други људи важан део нашег личног концепта је прилично стара. Џејмс је тврдио да смо ми збир онога што поседујемо и да је тешко направити разлику између појмова „ја” и „моје” [према: Benson 2000]. Неке антрополошке студије су такође указале на улогу ствари у животу људи, и како се с њима поступало у ритуалима после смрти човека [Belk 1990].

Белк је у својој пионирској студији повезао бројне изворе литературе и представљањем „проширеног личног концепта” покренуо интересовање истраживача о томе како различити облици имовине дају смисао живота људима, тј. на који начин је потрошачи користе да би проширили и ојачали лични концепт [Ahuvia 2005]. Тема је значајна из угла психологије и маркетинга, јер даје добар увид у мотивацију потрошача. Пре Белкових студија, аутори су се, изузев Џејмса, углавном ограничавали на материјалне ствари [Miller 2001]. Новина у Белковим студијама јесте да улогу проширења личног концепта не чине искључиво материјалне ствари (као нпр. кућа и одећа), већ много тога што обогаћује живот појединца, као што су друге особе и друштвене групе (породица, пријатељи итд.), места, али исто тако тело, физичке способности и витални органи [Belk 1988]. Све је то имовина која у људима изазива емоције – добитак изазива осећање среће, а губитак осећање туге [Burris and Rempel 2004].

Фурби и Вилке [Furby and Wilke 1982] сматрају да је „могућност контроле” кључна одредница осећаја поседовања и она се мења кроз животни циклус човека. На почетку живота дете не може да раздвоји себе

од мајке и окружења. Како се развијају моторичке способности, објекте које може контролисати почиње доживљавати као својину, а све остало као окружење [Benson 2000]. Деца често користе сигурносно ћебенце као прелазни објекат при стицању независности од мајке. Следећа фаза је одвикавање од прелазних објеката и перцепција да ми контролишемо објекте, а не они нас [Furby 1980]. Имовина помаже адолесцентима и одраслима при управљању личним идентитетом, а старијим људима да стекну осећај континуитета и могућности материјалне и симболичке заоставштине након смрти. Имовина практично може надживети тело. Неких људи се сећамо према потпуно небитним стварима, које су биле њихово средство идентификације, као нпр. човека који је возио наранџасти мерцедес, иако му не знамо име [DeLillo 1985].

Психолози су запазили да је однос према имовини попут троугла (особа—објекат—особа). Мало дете често жели да поседује ствар од другог детета и бурно реагује ако му се нешто одузме. Од малих ногу настаје ривалитет, преноси се на касније периоде у животу и има одраз на потрошњу [Benson 2000]. Проширени лични концепт може се довести у директну везу с материјализмом. У екстремним случајевима, ствари могу постати центар живота човека, а опсесивна потрошња прерасти у поремећај [Shoham and Makovec Brenčič 2003]. Многи људи материјалним стварима на-докнајују незадовољство и стварају осећај магичне трансформације, посебно аутомобилима, одећом и накитом, што се често користи у маркетингу [Cutler et al. 2000].

РЕДОСЛЕД ЗНАЧАЈА ИМОВИНЕ У ПРОШИРЕНОМ ЛИЧНОМ КОНЦЕПТУ

Аутори се разликују према посматрању хијерархије значаја имовине за особу. Белк је био противник тврдње да је проширени лични концепт генерално применљив на људе или културе [Ahuvia 2005]. Истраживања су и потврдила да је то индивидуална категорија, те да постоје разлике између колективистичких и индивидуалистичких култура [Gjersoe et al. 2014; Rui and Stefanone 2013].

МекКлиленд (McClelland) је утврдио следећу хијерархију на основу могућности контролисања: ја и моја слободна воља, тело и савест, ствари, пријатељи, странци и физички простор [према: Benson 2000]. Белк [Belk 1988] сматра да потрошачи имају „централни проширени лични концепт” (eng. *core extended self*) који чине – тело, интерни процеси, идеје и искуства, а који се проширује у облику концентричних кругова следећим ставкама – особе, места и ствари. Свака имовина није део проширеног личног концепта, већ само она с којом особа осећа повезаност [Ahuvia 2005]. Аутор је издвојио и неке специфичне категорије проширеног личног концепта: колекције, новац, љубимце, друге људе и делове тела. Како колекционарство захтева доста времена, енергије и новца, приврженост је изузетно висока [Wickwund and Gollwitzer 1982]. Људи различито вреднују новац, али је велики број истраживања показао позитивну корелацију између

прихода, самопоуздања и среће [De Neve and Oswald 2012]. Истраживања су утврдила и утицај кућних љубимаца на самопоуздање власника [Cheong et al. 2005]. Друге особе (жена, деца, пријатељи) су симболичка екстензија личног концепта, а њихов утицај је посебно уочљив у случајевима губитка (смрти, развода, одвајања). Исто тако, људи придају различит значај деловима тела [Bernard et al. 2015].

Митал [Mittal 2006] се сложио с тим да проширени лични концепт подразумева све што може бити имовина, али не и да је композиција елемената у облику концентричних кругова. За неке потрошаче, делови тела не играју никакву улогу. Пример када они постају значајан део проширеног концепта јесте тетовирање, као масовни потрошачки феномен [Kjeldgaard and Bengtsson 2005]. За друге људе, важни су нпр. успех, вештине или материјалне ствари. Исто тако, други људи нас лично процењују на основу различитих критеријума. Кушмен [Cushman 1990] је тврдио да се проширени лични концепт ствара пуњењем празног личног концепта са потрошачким стварима, те да се куповне навике стварају представљањем животног стила којим би потрошачи требали живети да би били испуњени.

ГРУПНИ И ВИШЕСТРУКИ ЛИЧНИ КОНЦЕПТ

С обзиром да функционисемо у оквиру друштвених група као што су породица, поткултура, локална и пословна заједница, потребно је правити разлику између индивидуалног и групног тј. колективног проширеног личног концепта [Benson 2000]. Један од основних начина изражавања припадности некој друштвеној групи јесте коришћење одређених симбола потрошње, као што су одећа, накит, правила понашања и сл. [Ellemers 2012]. Одроз групног идентитета могу бити и тетоваже, фризури, поседовање одређеног типа возила и сл. Власници Харли Дејвидсон мотора (*Harley Davidson*) сматрају се припадницима поткултуре [Corey and Millage 2006]. У суштини, индивидуални лични концепт дефинишемо кроз различите нивое групног личног концепта, а иста имовина утиче на проширење и једног и другог [Sweeney et al. 2000]. Симболи групног идентитета не морају бити лична својина, већ нешто с чиме особе имају повезаност, као што су локалне заједнице, институције, споменици, спортски тимови итд. [Geist 1978]. Кип слободе у Њујорку типичан је пример објекта с којим многи људи имају повезаност, али проширује лични концепт као колективна својина [Belk 1988].

Можемо издвојити два основна типа групног проширеног личног концепта: породични/приватни и корпоративни/пословни [Tian and Belk 2005]. Људи преносе делове личног концепта између куће и посла. У кућу се углавном преносе функционалне ствари (нпр. лаптоп), а на посао емоционалне ствари (нпр. породичне слике). Предмети који подсећају на породицу имају функцију сличну као сигурносно ћебенце код детета [Belk and Watson 1998]. Како је неким људима посао замена за породицу, овај ниво може бити у истом рангу као и породични проширени лични

концепт. Тачније, људи паралелно могу имати потпуно различите конструкције проширеног личног концепта. Тај појам се назива „вишеструки проширени лични концепт”. Примера ради, тинејџери често у сопственој соби стварају „инфраструктуру” личног концепта објектима (фотографијама, успоменама, наградама итд.) [Odom et al. 2010]. Изложене ствари зависе од тога ко је присутан (пријатељи или породица). Код неких људи постоји конфликт између посла којим се баве и жељеног посла (нпр. банкар који је желео да буде композитор), што се често настоји пребродити објектима потрошње или активностима као нпр. сакупљањем колекција плоча, писањем музике и сл. [Ahuvia 2005].

ПРОМЕНА ЗНАЧАЈА ИМОВИНЕ КРОЗ ЖИВОТНИ ЦИКЛУС ЧОВЕКА И УТИЦАЈ ГУБИТКА ИМОВИНЕ НА ПРОШИРЕНИ ЛИЧНИ КОНЦЕПТ

Идентификовање имовине почиње у раним фазама живота [Benson 2000]. Деци се често контролише понашање давањем или одузимањем ствари, као награђивањем или кажњавањем, што утиче на начин вредновања имовине приликом одрастања. Тако се стварају ставови о имовини као појачивачу личног концепта. Психолози сматрају да највећа криза идентитета наступа у доба адолесценције, када често долази до пада самопоуздања [Levesque 2011]. Адолесценти настоје појачати идентитет објектима који величају вештине (медаље, музички инструменти и сл.), али и материјалним стварима, попут одеће и аутомобила, којима се често истиче престиж породице [Benson 2000].

Значај имовине мења се током животног циклуса. Млађи брачни парови више истичу ствари које су део будућих планова [Belk 1990]. Рођењем детета, родитељи померају фокус са себе на децу, а није искључено да кроз њих живе неостварене амбиције, често куповином ствари и усмеравањем интересовања, што може имати негативан ефекат [Samuel 2007]. Средње животно доба подразумева најпроширенији лични концепт, због већ развијених вештина, стечене и планиране имовине, родитељства итд. Пред пензију, људи најчешће истичу друштвену моћ и статус као подлогу свега што су створили [Furby 1978]. У периоду пензионисања опет долази до промена, јер су старије особе окренуте ка прошлости и успоменама, те придају важност фотографијама, поклонима од драгих особа, сувенирима, трофејима итд. [Csikszentmihalyi and Halton 1981]. Интересантно је да материјалне ствари које људи највише вреднују не морају да буду скупе [Kleine and Baker 2004]. Неке особе траже осећај симболичке бесмртности, тј. да могу надживети себе посредством проширеног личног концепта, посебно кроз децу, стечену имовину и успомене [Lifton 1973; Santos 2010].

Уколико одређена имовина представља маркер идентитета човека, њен губитак изазива јаке емотивне реакције [Ferraro et al. 2010]. Људи који су доживели губитак домова услед природних катастрофа, ратова,

вандализма или крађе, тврде да је оно што је изгубљено незаменљиво [DeLorme et al. 2004]. Тада је психолошки губитак много већи од финансијског, а материјална вредност није пресудна, јер људи најчешће жале за породичним фотографијама и успоменама [Sauge 1994]. Након губитка, људи пролазе кроз различите фазе. Неки се потпуно измене, а реакције могу каснити неколико година. Обично следи фаза покушаја личне рестаурације, која је неретко повезана са креативношћу [Belk 1988]. Измена или губитак проширеног личног концепта може да се везује и за друге ситуације, као што су одлазак у болницу или затвор, када се на неко време одузимају личне ствари. Ова трансформација може бити трауматична, јер особе постају корисници групне својине која их униформише са околином [Snyder and Fromkin 1981].

ПРОМЕНЕ ЛИЧНОГ КОНЦЕПТА ПОД УТИЦАЈЕМ ДИГИТАЛНИХ ТЕХНОЛОГИЈА

Дигиталне технологије значајно су промениле понашање потрошача и створиле могућности још већег проширења „проширеног личног концепта”, посебно под утицајем дематеријализације ствари, боравка много времена на интернету, поделе садржаја с другим људима, и могућности да маскирамо идентитет [Belk 2014б]. Изгубљене су неке традиционалне границе: произвођач-потрошач, физички свет-виртуелни свет и човек-технологичка [Sheth and Solomon 2014]. Доста ствари је постало неопипљиво (нпр. музика и књиге), али не значи да са њима људи нису повезани. Сада можемо поседовати много тога у електронском облику, представити ту имовину великом броју људи и чути њихова мишљења [Born 2011]. Наметнула су се логична питања: да ли људи раздвајају физички и виртуелни свет, да ли потрошња има исти облик, и да ли се лични концепт променио.

Дигитално-виртуелни простор подразумева искуство појединца са постојећим стварима у дигиталном формату, али и замишљеним стварима, као што су објекти и аватари у игрицама [Denegri-Knott and Molesworth 2010]. Сваке године се производи и конзумира све више интернет садржаја [Susilo et al. 2014]. У виртуелном свету можемо бити све што желимо, тј. имати други идентитет без икаквих трошкова [Suh et al. 2010]. Креирани аватари, као наша дигитална појава, обично су одраз идеалног личног концепта. За разлику од физичког света, у виртуелном свету можемо направити комплетну маску, те су неограничене могућности проширења личног концепта. Виртуелни свет је плодно тло за стварање „вишеструког проширеног личног концепта”, јер можемо да направимо већи број аватара и представимо се различитој публици [McCreery et al. 2012]. Посебна област истраживања су намере и последице креирања лажних идентитета, чији проценат константно расте.

Неретко, људи се потпуно идентификују са аватарима и памте искуства везана за њих [Robinson 2007]. Утицај трансформисане личне презентације на понашање је познат као Протеусов ефекат, према грчком

морском богу који је имао моћ трансформације у све што је желео [Yee and Bailenson 2007]. Истраживачи су се бавили понашањем људи под различитим аватарима и утврдили да се понашање у виртуелном свету аутоматски прилагођава појавном облику аватара тј. човек постаје тај аватар [McKenna and Bargh 2000; Mazalek et al. 2013]. Према студији Мерола и др. [Merola et al. 2006], испитаници са аватаром у црној гардероби понашали су се агресивније од аватара у белој гардероби, што је последица стереотипа. У складу са теоријом о личној перцепцији, људи се прилагођавају понашању које се од њих наводно очекује. Према студији Ји и др. [Yee and Bailenson 2007], атрактивни аватари су се више приближавали саговорнику и били причљивији. Људи с проблемом друштвене анксиозности углавном су бирали аватаре другачије од њих самих, што је утицало на умањену анксиозност у виртуелним условима [Aymerich-Franch et al. 2014]. Неуропсихолози су утврдили да је људски наступ флексибилан, а мозак лако може створити илузију да је нпр. рука виртуелне особе наша рука. Ове мулти-сензорне илузије доводе до промене у перцепцији, ставовима и понашању, у складу с типом аватара [Slater and Sanchez-Vives 2014]. Примера ради, када се одрасли поставе у тело виртуелног детета, они прецењују величину објеката, али не и када су у телу одраслог човека [Banakou et al. 2013]. Аватари суштински представљају алтернативни проширени лични концепт, само у виртуелном свету.

Ново подручје истраживања понашања потрошача у виртуелном свету отвориле су светски популарне игрице које подразумевају потрошњу – *The Sims*, *Gran Turismo*, *Habbo Hotel*, *Second Life* итд. Мотивација за поседовањем виртуелних ствари је идентична мотивацији у физичком свету [Belk 20146]. Играчи желе показати статус другим играчима, решавају стварне проблеме, комуницирају, улажу време у стварање виртуелне имовине и у том свету често су срећнији [Nagy 2010]. Што је аватар ближи идеалном личном концепту, то је утицај игре већи на играча [Sheth and Solomon 2014]. У случају губитка кумулираних виртуелних ствари, људи такође осећају бол и оштећење личног концепта. Компаније су у свету виртуелних игара пронашле плодно тло за позиционирање брендова [Chalal 2010].

Повезаност са виртуелном имовином разликује се према годинама старости, а посебно је изражена код генерација које су одрасле уз интернет, мада постоје „дигитални ентузијастички” различитих годишта. Постоје и људи који опсесивно чувају податке, у страху од губитка или крађе [Odom et al. 2012].

Коришћење интернета за стварање друштвених односа је широко распрострањен феномен [Arnett 2000]. Међутим, претерано коришћење може негативно утицати на лични концепт, и довести до поремећаја зависности од интернета. Људи су у виртуелном свету вођени различитим мотивима, као што су: знатижеља, потреба за припадањем и маскирањем емоција, стварање идеалног личног концепта или ефектом маске [Sica et al. 2011]. Последње две групе су под већим ризиком, услед веће неравно-

теже између стварног и идеалног личног концепта и обично теже недо-стижном. Издвојио се и појам „стратешког представљања на интернету”, посебно на друштвеним мрежама. На интернету су многе ствари јавне, контрола информација је отежана, а различите друштвене групе (роди-тељи, колеге, пријатељи, непознате особе) имају различита очекивања од нас [Rui and Stefanone 2013]. Планском представљању више су подложне особе којима је битно како ће их јавност доживети и често прибегавају ограничењу приступа подацима [Hogan 2010]. Међутим, приватност на интернету још увек није на одговарајући начин правно регулисана, јер постоји мноштво опција угрожавања приватности. Чак делује да је по-требна нова генерација закона [Hogan 2014].

Као и у физичком окружењу, људи на интернету траже потврду и одобрење других људи. Форуми, блогови и друштвене мреже подразумевају да сте изложени масовној комуникацији и суду других људи [Jones 2015]. Према студији Руи и др. [Rui and Stefanone 2013] пол и култура ути-чу на личну презентацију. Жене постављају више фотографија, подло-жније су критици и забринуте за приватност [Lewis et al. 2008]. Према студији Розен и др. [Rosen et al. 2010], припадници индивидуалистичких култура деле више личних фотографија, док се у колективистичким кул-турама више објављују породичне фотографије, због „групне хармоније” као једне од кључних вредности.

У дигиталном свету границе између „индивидуалног” и „групног” проширеног личног концепта су прилично замагљене, јер стално комуни-цирамо с другим људима [Sheth and Solomon 2014]. Самим тим, хијерархија људи с којима смо у контакту бива измењена, те се мења и конструкција проширеног личног концепта. У дигиталном свету део смо замишљених заједница, чије чланове често не познајемо. Иако сајтови (нпр. *Амазон*) или друштвене мреже (нпр. *Фејсбук*) имају власника, ови виртуелни про-стори се доживљавају као јавни и заједнички [Born 2011]. Они подразумевају интеракцију, коментаре, рангирање и друге форме учешћа [Belk 2014б]. Страствени корисници Јутјуб (*eng. Youtube*) мреже, ове заједнице посматрају као „братства”, а своје налоге виде као екстензију сопствене личности [Jones 2015].

Дигитални потрошачи имају ритуале стварања виртуелне имовине, који се испољавају у виду сакупљања, складиштења, персонализације и дељења различитих облика информација [Schiele and Hughes 2013]. Тиме се ствара симболички осећај виртуелног власништва. Дobar пример су дру-штвене мреже на којима власници профила стварају албуме фотографи-ја (нпр. *Пинџересџи*, *Фејсбук* и *Инстаграм*), с којима имају емоционалну приврженост, не желе од њих да се отуђе, и имају могућност стварања вишеструког личног концепта. Међутим, психолози у последње време доста скрећу пажњу на негативне ефекте стварања „маске” и нереалног приказа живота и имовинског стања на друштвеним мрежама, што се одражава на лични концепт и самопоуздање у неvirtуелном свету.

ЗАКЉУЧАК

Истраживања понашања потрошача су често усмерена на утврђивање односа потрошача према материјалној имовини. Међутим, у основи мотивације за куповину физичких производа или услуга, често може бити однос према имовини која чини проширени лични концепт, тј. однос потрошача према сопственом телу, породици, пријатељима, интерним способностима и вештинама, местима и сл. Стога је познавање конструкције проширеног личног концепта јако важно за добро састављање упитника за квантитативна истраживања или водича за квалитативна истраживања ставова и мотивације потрошача, а посебно за тумачење добијених резултата, јер су они основа за састављање маркетинг-стратегије и конкретне тактичке кампање. Познавање различитих нивоа проширеног личног концепта (хијерархије својствености) и односа између индивидуалног и групног личног концепта, може бити добра подлога за психографску сегментацију тржишта, посебно имајући виду да се тржиште под утицајем дигиталних технологија значајно изменило и постало још више фрагментисано.

Допринос овог рада је у томе што су сумирани готово сви постојећи извори литературе на тему проширеног личног концепта, што до сада није урађено и самим тим, олакшава се даље истраживање теме. Иако постоји значајан број иностраних извора, морамо донети закључак да тема још увек није довољно обрађена. Једно од објашњења јесте да разрада теме захтева мултидисциплинарност и, самим тим, много је тежа за анализу. Стога би било препоручљиво заједничко посматрање теме од стране стручњака из области маркетинга и психологије, због различитих углова посматрања. За будућа истраживања остају отворене следеће теме: утицај различитих референтних група на проширени лични концепт, детаљна разрада теме дигиталног проширеног личног концепта, а посебно односа према појединим облицима дигиталне имовине и повратном утицају дигиталног личног концепта на понашање потрошача у физичком окружењу.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ahuvia, Aaron C. (2005). Beyond the extended self: Loved objects and consumer's identity narratives. *Journal of Consumer Research*, XXXII (1): 171–184.
- Arnett, Jeffrey J. (2000). Emerging adulthood: A theory for development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, LV (5): 469–480.
- Ataman, Berk & Burç Ülengin (2003). A note of the effect of brand image on sales. *Journal of Product and Brand management*, VI (2): 119–130.
- Aymerich-Franch, Laura; Rene F. Kizilcec & Jeremy N. Bailenson (2014). The relationship between virtual self similarity and social anxiety. *Frontiers in Human Neuroscience*, VIII (November): 1–10.
- Banakou, Domna; Raphaella Groten & Mel Slater (2013). Illusory ownership of a virtual child body causes overestimation of object sizes and implicit attitude changes: 12846–12851, In: Dale Purves (Ed.), *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. Washington, DC: National Academy of Science.

- Belk, Russell W. (2014a). Alternative conceptualizations of the extended self. *Advances in Consumer Research*, LXII: 251–254.
- Belk, Russell W. (2014b). Extended self in a digital world. *Journal of Consumer Research*, XL (3): 477–500.
- Belk, Russell W. & Joel C. Watson (1998). Material culture and extended and unextended self in our university offices. *Advances in Consumer Research*. XXV (1): 305–310.
- Belk, Russell W. (1990). The role of possessions in constructing and maintaining a sense of past. *Advances in Consumer Research*, XVII: 669–676.
- Belk, Russell W. (1988). Possessions and the extended self. *Journal of Consumer Research*, XV (2): 139–168.
- Benson, Lane A. /Ed./ (2000). *I Shop Therefore I Am: Compulsive Buying and the Search for Self*. Lanham. 1st Edition. Maryland: Jason Aronson.
- Bernard, Philippe; Sarah J. Gervais, Jill Allen, Sophie Campomizzi and Olivier Klein (2015). Body parts reduction and self-objectification in the objectification of sexualized bodies. *International Review of Social Psychology*. XXVIII (2): 39–61.
- Born, Georgina (2011). Music and materialization of identities. *Journal of Material Culture*, XVI (4): 376–388.
- Burris, Christopher T. & John K. Rempel (2004). It's the end of the world as we know it: Threat and the special-symbolic self. *Journal of Personality and Social Psychology*, LXXXVI (1): 19–42.
- Cheong, Sau Kuan; Teoh Hsieng-Jin & Ng Lai Oon (2005). The effects of owning a pet on self-esteem and self-efficacy of Malaysian pet owners. *Sunway Academic Journal*, II: 85–91.
- Corey, Jeromy & Phil Millage (2006). Ethnographic study on the Harley Davidson culture and community. *Journal of Technology Management in China*. IX (1): 67–74.
- Csikszentmihalyi, Mihaly & Eugen Halton (1981). *The meaning of things: Domestic symbols and the self*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cushman, Philip (1990). Why the self is empty. Toward a historically situated psychology. *American Psychologist*, XLV (5): 599–611.
- Cutler, Bob. D.; Edward G. Thomas & S.R. Rao (2000). Informational/Transformational Advertising. *Journal of International Consumer Marketing*. XII (3): 69–83.
- De Neve, Jan-Emmanuel & Andrew J. Oswald (2012). Estimating the influence of life satisfaction and positive affect on later income using sibling fixed effects. In: Jose A. Scheinkman (Ed.): *Proceedings of the National Academy of Science of the United States of America*. Princeton, NJ: Princeton University, 19953–19958.
- DeLillo, Don (1985). *White Noise*. USA: Penguin Publishing Group/Penguin Books.
- DeLorme, Denise E.; George M. Zinkhan & Scott C. Hagen (2004). The process of consumer reactions to possession threats and losses in natural disaster. *Marketing Letters*, XV (4): 185–199.
- Denegri-Knott, Janice & Mike Molesworth (2010). Concepts and practices in digital virtual consumption. *Consumption, Markets and Culture*, XIII (II): 109–132.
- Ellemers, Naomi (2012). The group self. *Science*, CCCXXXVI (6083): 848–852.
- Ferraro, Rosellina; Jennifer E. Escalas & James R. Bettman (2011). Our possessions, our selves: Domains of self-worth and the possession-self link. *Journal of Consumer Psychology*, XXI (II): 169–177.
- Furby, Lita (1978). Sharing: Decisions and moral judgements about letting others use one's possessions. *Psychological reports*, XLIII (2): 338–376.
- Furby, Lita (1980). The origins and early development of possessive behavior. *Political Psychology*, II (1): 30–42.
- Furby, Lita & Mary Wilke (1982). Some characteristics of infants' preferred toys. *Journal of Genetic Psychology*, CXL (2): 207–219.

- Geist, Christopher D. (1978). Historic sites and monuments as icons, In: Ray B. Brown and Marshall Fishwick (Eds.) *Icons of America*, Bowling Green, OH: Bowling Green University Popular Press, 55–67.
- Gjersoe, Nathalia L.; George E. Newman, Vladimir Chituc & Bruce Hood (2014). Individualism and the extended self: Cross-cultural difference in the valuation of authentic objects. *PLoS ONE*, IX (3): 1–5.
- Hogan, Bernie (2010). Presentation of self in the age of social media: Distinguishing performances and exhibitions online. *Bulletin of Science, Technology and Society*, XXX (6): 377–386.
- Hogan, Howard S. (2014). A legal perspective on „possessions and extended self” in the digital age. *Journal of Marketing Theory and Practice*, XXII (2): 139–140.
- Jones, Julie M. (2015). The looking glass lens: Self-concept changes due to social media practices. *The Journal of Social Media in Society*, IV (1): 100–125.
- Kjeldgaard, Dannie & Anders Bengtsson (2005). Consuming the Fashion Tattoo, *Advances in Consumer Research*, XXXII: 172–177.
- Kleine, Susan S. & Stacey M. Baker (2004). An integrative review of material possession attachment. *Academy of Marketing Science Review*, I (1): 1–39.
- Kressman, Frank; Joseph M. Sirgy, Andreas Hermann, Frank Huber, Stephanie Huber & Dong-Jin Lee (2006). Direct and indirect effect of self-image congruence on brand loyalty. *Journal of Business Research*, LIX (9): 955–964.
- Levesque, Roger J. R. (2011). Adolescent Crisis. In: Roger J. R. Levesque (Ed.), *Encyclopedia of Adolescence*, II, New York: Springer, 69–70.
- Lewis, Kevin; Jason Kaufman & Nicholas Christakis (2008). The taste for privacy: An analysis of college students privacy settings in an online social network. *Journal of Computer-Mediated Communication*, XIV: 79–100.
- Lifton, Robert J. (1973). The sense of immortality: On death and continuity of life. *American journal of Psychoanalysis*, XXXIII (1): 3–15.
- Maričić, Branko (2008). *Ponašanje potrošača*. 8. izd. Beograd: Savremena administracija.
- Marsh, Herbert W.; Ulrich Trautwein, Lüdtko Oliver, Olaf Köller, Jürgen Baumert (2006). Integration of multidimensional self-concept and core personality constructs: construct validation and relations to well-being and achievement. *Journal of Personality*, LXXIV (2): 403–456.
- Mazalek, Ali; Michael Nitsche, Sanjay Chandrasekharan, Tim Welsh, Paul Clifton, Andrew Quitmeyer, Firaz Peer & Friedrich Kirschner (2013). Recognizing your self in virtual avatars. *International Journal of Arts and Technology*, VI (1): 83–105.
- McKenna, Katelyn & John A. Bargh (2000). Plan 9 from cyberspace: The implications of the Internet for the personality and social psychology. *Personality and Social Psychology Review*, IV: 57–75.
- McCreery, Michael .P.; Kathleen S. Krach; P.G. Schrader; Randy Boone (2012). Defining a virtual self: Personality, behavior and the psychology of embodiment. *Computers in consumer behavior*, XXVII: 976–983.
- Merola, Nicholas; Jorge Pena & Jeff Hancock (2006). Avatar color and social identity effect: On attitudes and group dynamics in virtual reality. In: *Proceedings of the 56th Annual International Communication Association Conference*. Dresden: Germany, 17–26.
- Miller, Daniel (2001). *Consumption: Theory and issues in the study of consumption*. New York: Taylor & Francis Group.
- Mittal, Banwari (2006). I, me, and mine – how products become consumer’s extended self. *Journal of Consumer Behavior*, V (November): 550–562.
- Nagy, Peter (2010). Second life, second choice? The effects of virtual identity on consumer behavior. A conceptual framework. In: *Proceedings of the FIKUZ XX Symposium for young researchers*. Budapest: Obuda University Keleti Karoly, 167–180.
- Odom, William; Abigail Sellen, Richard Harper, Eno Theresca (2012). Lost in translation: Understanding the possession of digital things in the Cloud. In: *Proceedings of the*

- SIGCHI Conference of human factors in computing systems*. New York: Association for Computing Machinery, 781–790.
- Odom, William; John Zimmerman, Jodi Forlizzi (2010). Virtual possessions. In: *DIS – Designing interactive systems 2010 proceedings*. Aarhus Denmark: ACM Press, 368–371.
- Olson, Eric T. (2011). The extended self. *Minds & Machines*, XXI (4): 481–495.
- Robinson, Laura (2007). The cyberself: The self-ing project goes online, symbolic interaction in the digital age. *New Media and Society*, IX (1): 93–100.
- Rosen, Devan; Michael A. Stefanone & Derek Lackaff (2010). Online and offline social networks: Investigating cultural-specific behavior and satisfaction. In: *Proceedings of IEEE's hawaii international conference on system science (HICCS)*. Los Alamitos, CA: IEEE Press, 1–10.
- Rui, Jian & Michael A. Stefanone (2013). Strategic self-presentation online: A cross-cultural study. *Computers in Human Behavior*, XXIX (1): 110–118.
- Samuel, Olivia (2007). The birth of a child: Perception as a key life event. *Population*, LXII (3): 507–521.
- Santos, Paula I.; Eurico Figueriedo, Ines Gomes & Jorge Sequeiros (2010). Death anxiety and symbolic immortality in relatives at risk for familial amyloid polyneuropathy type I (FAP I, ATTR V30M). *Journal of Genetic Counseling*, XIX (6): 585–592.
- Sayre, Shay (1994). Possessions and identity in crisis: Meaning and change for victims of the oakland firestorm. *Advances in Consumer Research*, XXI: 109–114.
- Schultz, Don E. (2014) Extending the extended self in the digital world. *The Journal of Marketing Theory and Practice*, XXII (2): 143–145.
- Schiele, Kristen & Mine Uçok Hughes (2013). Possession rituals of the digital consumer: A study of Pinterest. *European Advances in Consumer Research*, X: 47–50.
- Sheth, Jagdish N. & Michael R. Solomon (2014). Extending the extended self in a digital world. *The Journal of Marketing Theory and Practice*, XXII (2): 123–132.
- Shoham, Aviv & Maja Makovec Brenčič (2003). Compulsive buying behavior. *Journal of Consumer Marketing*, XX (2): 127–138.
- Sica, Luigia Simona; Tiziana Di Palma & Laura A. Sestito (2011). Virtual identity: Risk or Resource? A study about effects of using social network and multi-user virtual environment (MUVE) on processes of identity construction of emerging adults, In: *The Proceedings of International Conference – The Future of Education*. Milan: Simonelli University Press, 180–184.
- Sirgy, Joseph M. & Jamal S. Johar (1999). Toward an integrated model of self-congruity and functional congruity. *European Advances in Consumer Research*, IV: 252–256.
- Sirgy, Joseph M.; Jamal S. Johar, A. C. Samli and C.B. Claiborne (1991). Self-congruity versus functional congruity: Predictors of consumer behavior. *Journal of the Academy of Marketing Science*, IX (4): 363–375.
- Sirgy, Joseph (1982). Self concept in consumer behavior. *Journal of Consumer Research*, IX (3): 287–300.
- Sivadas, Eugene & Ravi Venkatesh (1995). An examination of individual and object-specific influences on the extended self and its relation to attachment and satisfaction. *Advances in Consumer Research*, XXII: 406–412.
- Slater, Mel & Maria V. Sanchez-Vives (2014). Transcending the self in immersive virtual reality, *Computer*, XLVII (7): 24–30.
- Snyder, C. Richard & Howard L. Fromkin (1981). *Uniqueness: Human Pursuit of Difference*. New York: Plenum.
- Starčević, Slađana (2011). Lični koncept kao značajna determinanta izbora brendova i ponašanja potrošača u kupovini. *Marketing*, XLII (2): 106–117.
- Suh, Ayoung & Kyung-shik Shin (2010). Discrepancy between actual self and virtual self: Theoretical extensions, measurement and relation to contribution in virtual communities. In: *PACIS- Pacific Asia Conference on Information Systems 2010 Proceedings*. Taipei, Taiwan: Association for Information Systems 2010.

- Susilo, Tifani; Edwina M. Luck & Shane W. Mathews (2014). Fusion of worlds: Consumer's self-narrative in a hybrid physical/digital world: 1372–1379. In: Sharyn Rundle-Thiele; Krzysztof Kubacki; Denni Arli (Eds.). *2014 Australian and New Zealand Marketing Academy Conference (ANZMAC): Agents of Change* Brisbane: ANZMAC, QLD.
- Sweeney, Rebecca B.; Bruce A. Bracken (2000). Influence of family structure on children's self-concept development. *Canadian Journal of School Psychology*, XVI (1): 39–52.
- Tian, Kelly & Russell W. Belk (2005). The extended self and possessions in the workplace. *Journal of Consumer Research*, XXXII (2): 297–310.
- Wickwund, Robert A. & Peter M. Gollwitzer (1982). *Symbolic self-completion*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Yee, Nick & Jeremy Bailenson (2007). The Proteus effect: The effect of transformed self-representation on behavior. *Human Communication Research*, XXXIII (3): 271–290.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Chalal, Gurbaksh (2010). There is a real money in virtual goods. *TechCrunch*. June 2010. Доступно на: < <https://techcrunch.com/2010/06/23/real-money-virtual-goods/> >. Приступљено 20. 5. 2018.
- Huang, Hazel Hsiu-Chen (2009). *Self identity and consumption: A study of consumer personality, brand personality and brand relationship*. PhD Thesis, University of Warwick. Доступно на: <<http://wrap.warwick.ac.uk/id/eprint/2125>> Приступљено: 12. 4. 2018.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE IMPORTANCE OF UNDERSTANDING THE CONSUMERS' EXTENDED SELF AND HOW IT CHANGES UNDER THE INFLUENCE OF DIGITAL TECHNOLOGIES

by

SLAĐANA STARČEVIĆ

Metropolitan University

FEFA Faculty

Bulevar Zorana Đinđića 44, Belgrade, Serbia

sstarcevic@fef.edu.rs

SUMMARY: Extended self is an important psychological-marketing construct that explains the relation between a consumer's self-concept and possessions, i.e. the importance consumers ascribe to possessions in their lives. Extended self does not comprise of material goods solely, but rather an individual's body, their internal processes, ideas, locations, experiences, and other persons. Although this topic is of high importance for understanding the consumers' behaviour, it has not been covered in the domestic scientific literature. The aim of this paper is to critically analyse the concept of extended self and to unite the newer studies with studies that had been carried out before digital technologies were used intensively. Meta-analysis was used as a main method of research, for the purpose of integrating the findings of a large number of individual studies and making an objective synthesis of the results. The analysis has shown that the extended self consists of several layers, hierarchy of which differing between individuals, depending

on the importance ascribed to certain forms of possessions. During a lifetime, the construct of extended self changes. Besides the individual self-concept, it is important to observe the group extended self. The introduction of digital technologies has significantly modified the construct of consumers' extended self. It has been influenced by dematerialisation of goods, mass communication and information sharing with many people, and with the possibility of completely masking one's personal identity online. A good knowledge of the extended self can significantly help marketing researchers to conduct more detailed quantitative and qualitative research of the consumer's behavior, which is the core value of this paper.

KEYWORDS: self-concept, extended self, possessions, consumer behavior, digital technologies

UDC 316.77(4)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN1969075M>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ПРОБЛЕМИ ЕВРОПСКИХ ВРЕДНОСТИ У МЕДИЈСКОЈ ПОЛИТИЦИ

ИРИНА МИЛУТИНОВИЋ

Институт за европске студије
Трг Николе Пашића 11, Београд, Србија
irina.milutinovic@gmail.com

САЖЕТАК: Рад аналитичким и критичким методом истражује статус и изазове темељних вредности у јединственом европском приступу медијској политици. Циљ истраживања је да дискутује функционалност дефинисаних вредности: слобода изражавања, медијски плурализам и јавни интерес, 30 година након доношења првих заједничких прописа у медијској области. У првом делу рада европске вредности су посматране као: 1) идејно наслеђе и 2) постулиране норме јавне политике. Други део истраживања фокусира се на проблеме спровођења дефинисаних вредности у: 1) комерцијалним медијима и 2) сектору јавног медијског сервиса.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: европске вредности, медијска политика, медијски плурализам, слобода изражавања, Европска унија

Будући да је велики део сазнања о друштвеним и политичким питањима у јавној арени посредован медијима, политика која уређује услове за функционисање медијског сектора у једном друштву има виталну улогу за стање и перспективе његове демократске политичке културе. У току 1980-их одређени систем вредности пројектован је у основе јединственог европског приступа медијској политици. Мотивација европских заједница да интегришу своје медијске политике објашњава се као одговор на претњу нарастајућих капацитета глобалног медијског тржишта да угрози европски привредни раст и особену европску културну разноликост. У замаху економске политике тачеризма и реганизма, препознат је велики потенцијал медијске индустрије за раст европског БДП-а [Harcourt 2002: 739]. Иницијатива за стварање јединственог регулаторног оквира за медије утемељена је у одредбама о европским економским, политичким и

културним интеграцијама које су антиципирани у Уговору о оснивању Европске економске заједнице (1957). Прва два европска акта којима су инициране ревизије у националним медијским регулативама били су Јединствени европски акт (SEA, 1986) и Директива „Телевизија без граница” (TWF Directive, 1989). Од тада се може пратити постепена европеизација националних регулатива, што је резултирало конвергенцијом националних медијских политика [Harcourt 2002: 736, 738].

Предмет овог рада су вредности које су утемељене у јединствени приступ развоју медијске сфере у Европи. Циљ истраживања је да дискутује функционалност ових вредности, тридесет година након доношења првих заједничких прописа у медијској области. Област медијске политике контекстуализована је као део јавних политика, што имплицира промовисање јавних интереса у одређеној области друштва [Birkland 2015: 7–10] и подразумева „активности које спроводи државни орган који располаже законодавним, политичким и финансијским ауторитетом” [Young, у: Quin 2002: 26]. Како су у Европи и данас носиоци легитимитета и ауторитета у креирању и спровођењу медијских (као и културних) политика националне државе, односно њихове владе [Peters 2008: 181], основано је говорити у множини – о европским медијским политикама [Milutinović 2018: 106]. Међутим, будући да се управљање сектором медија у државама Европске уније у току последње три деценије постепено удаљавало и измештало ингеренције од ексклузивне надлежности националних влада [Terzis 2008: 11], могуће је јасно одредити и јединствену програмску оријентацију европске медијске политике. Ова политика се спроводи кроз четири групе активности: 1) хармонизација правила којима се на паневропском нивоу успоставља јединствено унутрашње тржиште аудиовизуелних медијских услуга; 2) програми подршке који стимулишу производњу и дистрибуцију радова филмске и телевизијске индустрије; 3) формулисање општих стандарда у оквиру медијске писмености и медијског плурализма; 4) спољна димензија медијске политике фокусирана на заштиту европских културних интереса у оквиру Светске трговинске организације и Уједињених нација [Donders et al. 2014: 12; Peters, у: Terzis 2008: 181–182].

Јединствен систем вредности и правила којима се уређује медијска сфера изграђен је на нивоу ингеренција Савета Европе и Европске уније. Инструменти заједничке политике имплементирају се у национална законодавства у сарадњи с државама чланицама и управљање се одвија према принципу супсидијарности. Темелјне вредности европског регулаторног оквира за медије (тзв. европски стандарди), око којих је остварен консензус држава чланица Савета Европе, саопштене су у одредбама међународних докумената – Универзалне декларације о људским правима (члан 19) и европске Конвенције за заштиту људских права и основних слобода (члан 10):

Свако има право на слободу мишљења и изражавања, што обухвата право да не буде узнемираван збој свој мишљења, као и право

да тражи, прима и шири обавештења и идеје било којим средствима и без обзира на границе [UN, 1948: чл. 19].

Ово право укључује и слободу на сјановиште и на примање и саопштавање обавештења и идеја без мешања јавне власти и без обзира на границе. Овај члан не сјречава државе да радио-сјанице, шелевизијске сјанице и биоскојска шредузећа шодврћну режиму дозвола [CoE, 1950: чл. 10 (1)].

Другим ставом наведеног члана Европске конвенције наглашено је фундаментално правило у правној теорији и пракси – да су слободе једних ограничене слободама других [CoE, 1950: чл. 10 (2)]. Суштина наведених одредби је гарантовање права личности на слободу мишљења и изражавања, укључујући и право да прима информације путем било којих медија, као и право да не буде узнемиравана због свог мишљења, те право да тражи и шири обавештења и идеје било којим средствима и без обзира на границе. Описана права постулирана су као највише вредности европске демократске традиције, а њихова ограничења произлазе из дужности и одговорности које су неопходне у демократском друштву и стога морају бити прецизно прописана у позитивном праву. Ова ограничења представљају кључни правни основ за поступке који се у вези с медијима воде пред Европским судом за људска права у Стразбуру.

Једну од фундаменталних вредности европске демократије, такође, представља принцип плурализма јавне сфере, који подразумева разумевање конкурентних или супротстављених идеја и ставова у јавном простору. Функционалност оваког поретка условљена је постојањем и квалитетом медијског плурализма у савременим европским друштвима. Појам *медијски плурализам* упућује на постојање диверсификованих медијских организација у једном друштву, које одражавају широки спектар његових политичких и културних интереса и вредности, и стога обухвата, како структурни плурализам – који се огледа кроз разноликост медијских институција, тако и плурализам медијских садржаја – који одражавају друштвене разлике, омогућавају приступ различитим гледиштима и пружају широк избор публици [McQuail 1992: 144–145; Iosifidis, in: Donders et al. 2014: 464]. Повелја ЕУ о основним правима, која је постала обавезујућа ступањем на снагу Лисабонског уговора (2009), у члану 11 (2) експлицитно наводи да ће се поштовати слобода и плурализам медија, и тако ова начела постају део правне норме.

Алисон Харкорт показује како је у току европеизације националних медијских политика, конвергенција јавних политика (policy) била конструисана политичким средствима (politics) [Harcourt 2002: 749]. Међутим, у овом процесу тридесетогодишњег трајања, кохерентну реализацију европске медијске политике утемељене у описаним вредностима, отежавају неколике околности: најпре, то је институционални дефицит односно редукована надлежност Европске уније у сектору медија; затим, ту су диверсификовани интереси различитих медијских агенаса и заинтересованих страна, и коначно, подељени па и дивергентни приступи појединих

држава чланица када је реч о погледу на друштвене и економске функције медија [Milutinović 2018: 109–117; Donders et al. 2014: 6–12]. Чак и у оним областима у којима Европска комисија има аутономне надлежности, као што су политика конкуренције и спољна трговина, не постоји потпуна сагласност међу свим државама чланицама [Donders et al. 2014: 12]. При свему овоме, прописи ЕУ који су обавезујући у медијској сфери регулишу претежно економску димензију медијског сектора и односе се, прецизно, на питања јединственог унутрашњег тржишта, конкуренцијског права и државне помоћи [Van den Bulck & Donders 2014: 8–21]. Истовремено изворне функције медијске делатности, познате као служење интересу јавности, затим медији као чувари демократије или четврта власт, предмет су претежно правно необавезујућих, консултативних докумената Савета Европе, који настоји да конвенцијама, фондовима и препорукама индиректно утиче на медијске пејзаже својих земаља чланица. Они интересанти, пак, који у име снажније заштите културне разноликости, права мањина и плурализма мишљења, захтевају више интервенције на медијском тржишту, остали су на маргинама актуелне расправе на европском нивоу: „Упоређујући два главна правца медијске политике ЕУ (тржиште насупрот култури), јасно је да тржишни приступ остаје доминантан” [Peters 2008: 189].

СЛОБОДА И ПЛУРАЛИЗАМ У СЕКТОРУ КОМЕРЦИЈАЛНИХ МЕДИЈА

Глобални процес тржишне дерегулације и либерализације медијског сектора који је покренут 1980-их омогућио је отварање медијских тржишта и олакшао алокацију капитала, радне снаге, услуга и роба. Процеси прекограничног интегрисања медијских компанија резултирали су огромним економијама обима. С обзиром на нарастајућу снагу глобалних медијских конгломерата у овом процесу, који су „усисавали” локална тржишта широм света [Shah 2009; Bagdikian 2004: 17], као један од императива европске медијске политике наметнула се подршка расту европских медијских компанија и њиховој компетитивности на глобалном нивоу. У складу с *Јединственим европским актом* (SEA, 1986), отпочела је либерализација највећих медијских тржишта Западне Европе, у Француској, Немачкој, Италији и Шпанији.¹ Наредни талас дерегулације наступио је крајем девете деценије² [Harcourt 2002: 739–740]. Управо у току деведесетих година, одиграо се талас најинтензивнијег укрупњавања медијских компанија, кроз мерцере и аквизиције у различитим секторима медијске индустрије. Настојећи да ојача европске медијске цинове, Европска ко-

¹ Доношењем закона: French 1986 Press and Freedom of Communication Laws; German 1987 Inter-State Agreement on the Regulation of Broadcasting, Italian 1987 Publishing Law, Spanish 1988 Law on private television.

² Доношењем закона: French Information Superhighway Law (1996), German Inter-State Agreement on the Regulation of Broadcasting (1996), Italian New Media Act (1997), Spanish Law on digital television (1998) и British Broadcasting Act (1996).

мисија је усвојила још флексибилнији регулаторни оквир за електронске комуникације 2002. године, тзв. *Telecom package*.³ Овај пакет прописа обухватио је конвергирајуће секторе телекомуникација, медија и информационих технологија. Његов циљ било је стварање јединственог тржишта телекомуникација, како би се ојачала конкуренција у сектору електронских комуникација и стимулисале инвестиције. Тако је у Европи превладала она парадигма медијске политике која даје снажан приоритет економским над другим друштвеним функцијама медија.

Интеграција и концентрација медија у току посматране три деценије избацила је у орбиту тридесетак супериорних медијских империја у глобалном бизнису и довела до драматичне промене у структури власништва европских медија [Zenith. The ROI agency, 2017]. Убрзо се видело да су медијске компаније које су оснивачким пореклом европске биле мање од оних које су настале у САД, како у погледу тржишне капитализације, тако и у погледу обима интеграција [Harcourt 2008: 13–16]. Многи европски медији, који су претежно имали традицију породичног предузетништва, лако су интегрисани у берзанске мултинационалне конгломерате. Данас они функционишу као холдинзи, који већину прихода остварују на неевропским тржиштима и то неретко из активности које нису медијске, што произлази из унакрсних интеграција медијских индустрија с другим привредним делатностима [Harcourt 2008: 14]. Стога компетитивни циљ европске медијске политике сада већ делује као превазиђен, с обзиром на природу глобалног капитала у медијима који дезавуише настојања да се компаније одреде као „европске”.

У наредним редовима покушаћемо да размотримо како се усмерење европске медијске политике да изгради корпорације способне да конкуришу америчкој медијској индустрији одражава на одрживост медијског плурализма. Препоруке о очувању и подстицању плуралистичког медијског окружења како би оно служило демократском друштву пројектоване су у тзв. мекој регулативи Савета Европе. Савет ЕУ и Европска комисија у току последње две деценије одбацили су иницијативе које су долазиле претежно од Европског парламента, да се правно обавезујућом регулативом: промени приступ политици конкуренције; успостави паневропски режим контроле медијског власништва; ограничи власничка структура у медијима; осигура доступност података о тржиштима и транспарентност власништва, као и етички стандарди и услови рада у новинарству [Milutinović 2018: 116]. Заузет је став да се на нивоу ЕУ не види правни основ за доношење специјализованог закона против концентрације медијског власништва, тако да је регулација медијског власништва остала у оквиру општих правила о конкуренцији којима се регулише унутрашње тржиште ЕУ. То практично значи да су питања медијске концентрације на европском нивоу у надлежности општег Уговора о функционисању Европске уније [TFEU, 2012, чл. 101 и 102] и Уредбе о спајању [EC Merger Regulation, 2004, чл. 1], чији је смисао у спречавању оних спајања и припајања у привреди

³ [EUR-Lex].

које повећавају вероватноћу стицања прекомерне тржишне моћи и подизања баријера за улазак нових играча на тржиште. Овим мерама обухваћени су само велика припајања с укупним прометом већим од 5 милијарди евра и прометом унутар европског економског простора с више од 250 милиона за свако од предузећа, тако да многа спајања у медијској индустрији остају изван оквира овог прописа [Iosifidis 2014: 466–467]. Европско законодавство предвиђа, такође, да се концентрација медијског власништва регулише на националном нивоу, у складу с одредбама Заједнице, дакле, само уколико су угрожени економски конкуренцијски односи и одговарајуће функционисање унутрашњег тржишта [EC Merger Regulation 2004, чл. 21(4)]. Концентрација медијског власништва и методе утврђивања обима разликују се од државе до државе [Trenz 2008: 89; Iosifidis 2014: 468].

Показало се да европски прописи о концентрацији медијског власништва имају ограничен ефекат у решавању проблема плурализма [Valcke et al. 2015: 4]. У Европи се дебата о плурализму води у оквиру Хабермасовог концепта јавне сфере [Habermas 1989], и фокусира се на улогу медија у одржању и ограничавању партиципативности грађана у јавној сфери. У овом наративу, партиципативност и плурализам виђени су као централне полуге обезбеђивања динамичне и демократске јавне сфере. Негативне импликације на демократски плурализам јавне сфере постају могуће у условима када се у друштву сужава разуђеност комуникационих центара, који одређују и интерпретирају јавну агенду. Према истраживањима, укрупњавање медијског власништва у Европи води ка преусмеравању функција медија од јавних на тржишне циљеве, чиме се директно производи ефекат асиметрије комуникативне моћи друштвених актера [Jakubowicz 2015: 24; Kaitatzi-Whitlock 2008].⁴ Сужени „унутрашњи плурализам” често је коришћени аргумент за критику медија у корпоративном власништву, јер подржава хомогенизацију медијских садржаја [Valcke et al. 2015: 2; Jakubowicz 2015: 31]. Један од главних предмета за критику је пракса корпоративизације медијског сектора која се одвија у матрици увећања економских бенефита и политичке моћи, што је штетно за делиберативну демократију и достизање јавних циљева [Murdock 2014: 145; Kaitatzi-Whitlock 2008: 34–35; Trenz 2008: 59–61]. Неки истраживачи посебно апострофирају проблем малих држава у оквиру унутрашњег тржишта ЕУ, чији се положај оцењује као подређен и зависан од великих индустрија, имајући у виду њихове унутрашње проблеме: сиромашни ресурси; мало тржиште; демократски корпоративизам [Trappel 2014: 240–243]. Чак и богате и либерализоване земље попут Финске и Холандије, тешко одолевају притисцима суседних великих тржишта, те се на њиховим примерима показало да је на малим тржиштима најпримереније водити политику умерене конкурентности, као најбољу гаранцију за оптималну разноликост,

⁴ Комуникативна моћ се дистрибуира, како кроз политички и економски, тако и симболички и дискурзивни утицај. А асиметрија у њеној дистрибуцији указује на чињеницу да су увек неки друштвени актери у бољем положају од других да изражавају своје погледе и да учествују у јавном животу кроз медије [Jakubowicz 2015: 24].

разумне цене и адекватне иновације [Hellman 2010: 198]. Проблеми се после 2010. нагомилавају и у земљама Централне и Источне Европе, у којима је након фазе приватизације државних медија (1990-их година) и фазе интернационализације медијског тржишта (2000-те), наступило повлачење западних инвеститора и период олигархизације од стране аутохтоних супербогатих елита [Štětka 2016].

Мониторинг медијског плурализма који је реализован 2013. године на захтев Европске комисије, учинио је очигледном негативну корелацију између нивоа тржишне доминације и нивоа плурализма, што подразумева да већа концентрација медијског власништва смањује број независних добављача и опсег производа на одређеном тржишту [Picard and Zotto 2015: 59–60]. Извештај Центра за плурализам и слободу медија при Европском универзитетском институту из 2016. показао је да ниједна држава чланица ЕУ није ослобођена ризика за медијски плурализам.⁵ Опажени ризици разликују се у зависности од медијског окружења и политичког контекста специфичног за појединачне земље [CMPF, 2017: 57], а највећу претњу за разноликост информација и ставова у медијским садржајима утврђено је да представља хоризонтална концентрација медијског власништва [CMPF, 2017: 28]. Ово истраживање показало је да већина држава чланица ЕУ испуњава основне индикаторе карактеристичне за демократско друштво: слобода изражавања, право на информисање, независност регулатора, приступ интернету, док је средњи ризик идентификован у 11 земаља. Међутим, мерено индикаторима транспарентности и концентрације медијског власништва, показало се да је велика већина земаља (чак 25) подложна средњем ризику; две земље имају висок ризик (Бугарска и Луксембург), док су само Немачка, Француска и Португалија у домену ниског ризика за медијски плурализам [CMPF, 2017: 3]. Када је реч о степену политизације медијског система, истраживање је указало такође на средњи ризик у већини земаља (18), низак ризик у 8, док су медији у Мађарској и Словенији подложни високом ризику од политичке зависности [CMPF, 2017: 3–4]. При томе је регулаторна попустљивост означена као фактор који је генерисао постојеће стање: „Толерантан приступ спајањима и аквизицијама у медијском сектору и тренд попуштања и/или укидања ограничења власништва у неколико земаља (нпр. у Великој Британији, Шпанији и Холандији) омогућили су ширење великих медијских група широм ЕУ и на тај начин учврстили њихово присуство на бројним медијским тржиштима” [CMPF, 2017: 68].

Међутим, оно што истраживања такође показују јесте да забринутост не треба да производи природа медијског власништва сама по себи, већ мешање њихових власника у демократске и друштвене процесе, на начин да преусмеравају јавне функције медија на парцијалне – било да су у питању економски или политички циљеви [Picard and Zotto 2015: 56]. Наиме, Пикард и Цото показују да нема поузданих показатеља да прису-

⁵ Анализирани су индикатори за плурализам и слободу медија у 28 земаља чланица Европске уније које су биле обухваћене мониторингом, укључујући и две државе кандидаткиње – Турску и Црну Гору.

ство медијских предузећа изван конгломерата на једном тржишту гарантује независну и диверсификовану програмску понуду. Уосталом, дигитална медијска конвергенција, сложени власнички односи у интегрисаним корпорацијама, као и притисци који долазе изван сфере формалног власништва над медијским предузећем, обесмишљавају ограничавање медијског власништва као инструмент заштите плурализма и јавног интереса у медијима [Iosifidis 2014: 469–470]. Стога се иницијативе за заштиту ових вредности измештају у оквире прописа о транспарентности, који се перципирају као предуслови за поверење грађана у медије и заштитне мере од њихове изложености политичким и комерцијалним утицајима. Њихов смисао био би у законском гарантовању видљивости и доступности поузданим и разноврсним подацима, не само о формалном власништву, већ и о мрежи повезаних лица, која могу имати утицај на уређивачку политику неког медијског предузећа. Међутим, питања значајна за медијски плурализам и даље остају у другом плану, пошто су захтеви транспарентности које прописује правно обавезујућа директива АВМС углавном ограничени на то да омогуће грађанима да реализују своје право на жалбу [Iosifidis 2014: 471], а не да се обезбеди свеобухватан увид у индикаторе у управљачкој структури медијских предузећа на основу којих је могуће проценити да ли постоји опасност од сукоба интереса и стицања доминантне позиције у јавној сфери. Због тога је недостатак транспарентности, како у оквиру медијског власништва, тако и у програмима државне подршке медијима, маркиран као још један ризик за медијски плурализам у Европи. Многе европске земље још увек немају потпуне, поуздане и приступачне информације о томе ко поседује и контролише медије [CMPF, 2017: 68].

Када се посебно анализира стање медијских слобода, консултовани извештај Европског универзитетског института показује да у све већем броју земаља ЕУ слабе основне гаранције за слободу изражавања и заштиту стандарда новинарске професије. Као један од најрањивијих аспеката истакнута је уређивачка аутономија медија, тим пре што су регулаторне и саморегулаторне одредбе о аутономији у већини земаља оцењене као недовољне или неефикасне. Мешања политичара у уређивачке послове стварност су у скоро две трећине испитаних земаља [CMPF, 2017: 68]. У доба појачане опасности од терористичких напада интензивира се употреба средстава којима се угрожавају права новинара. Комплементарне резултате наводи и извештај Савета Европе из маја 2017, који је саопштио да је 31% испитаних новинара доживело физички напад у последњем трогодишњем периоду, психолошко насиље трпело је 69%, а застрашивање од стране политичких актера и других интересних група пријавило је 50% испитаних [CoE, 2017]. Највеће професионално удружење Европска федерација новинара (ЕФЈ), уручила је жалбе Европској комисији и Европском парламенту поводом прислушкивања телефона новинара у Холандији и другим земљама; било је притужби да су у редакцијама неких немачких медија постављани шпијуни, а у Данској да су новинари судски процесуирани зато што су наводно писали приче које су биле у јавном

интересу, али су инкриминисале владе [White 2008: 148]. На ове жалбе Европска комисија одговорила је позивом да се балансирају права у дебати о сигурности и пребацила надлежност у националне оквири. Поред жалбених поступака, Европска федерација новинара је представила нови приступ медијској политици у програмском документу *Новинарски манифест*, настојећи да реафирмише изворне вредности европске демократије. Манифест је објављен поводом избора за Европски парламент 2014, с циљем да обезбеди подршку од кандидата за посланике. Он потенцира јавни интерес у медијима и промовише значај слободних и плуралистичких медија за европску демократију кроз 10 конкретних препорука, које обухватају инструменте за оснаживање независног новинарства, безбедности, права на слободу изражавања и заштиту новинарских извора; контролу над концентрацијом и транспарентношћу медијског власништва, и заштиту радних права новинара [EFJ, 2014].

ЈАВНИ ИНТЕРЕС И ЈАВНИ МЕДИЈСКИ СЕРВИС

Концепт јавног медијског сервиса (ЈМС) представља аутентично европски поглед на медије, који има традицију дугу скоро 100 година. У савременом схватању ЈМС, атрибут „јавни” тумачи се у духу Јиргена Хабермаса: као опозит у односу на приватни; отворен за све грађане под једнаким условима [Habermas 1989]. У овом наративу, јавни интерес се артикулише као оптимална мера усаглашености између општих, посебних и појединачних интереса, као и већинских и мањинских група у друштвеном систему, те представља производ консензуса активне јавности. А медијска организација типа јавног сервиса промовише се као модел који треба да на оптималан начин задовољава потребе јавног интереса, у складу с матрицом: основан, финансиран и контролисан од јавности.⁶ У савременој европској регулативи модел јавног сервиса инаугурисан је као угаони камен демократије, чија отпорност на политичке и економске притиске треба да буде осигурана ауторитетом независних саморегулаторних тела којима је поверен надзор над његовим функцијама [Van den Bulck and Donders 2014: 28]. Статус ЈМС нормиран је у оквиру Протокола уз Амстердамски уговор 1997. године, који истичу да је „систем јавне радио-дифузије у земљама чланицама директно повезан са демократским, друштвеним и културним потребама сваког друштва и потребом да се очува медијски плурализам” [European Communities, 1997: 109]. Амстердамски уговор експлицитно признаје право државама чланицама да обезбеде финансирање јавног сервиса, под условом да „такво финансирање не нарушава услове трговине и конкуренције у Заједници у мери која би била супротна заједничком интересу” [European Communities, 1997: 109]. Став директората ЕК задужених за конкуренцијско право је да лицендне накнаде представљају вид државне помоћи, али да су ове мере компатибилне с прописаним режимом антимонополске политике ЕУ [Broadcast

⁶ Савремени концепт јавног медијског сервиса представљен је на веб-сајту Унеска [Public Service Broadcasting].

Communication, 2009: чл. 4]. У том циљу, Европска комисија је поставила стриктне услове које јавни емитери морају испуњавати и прописала да средства из државне помоћи не смеју бити већа од нето трошкова ЈМС, уважавајући и друге приходе (као што су оглашавање, продаја, спонзорство) [Peters 2008: 186]. Државе чланице су у обавези да примењују процедуре провере и да поштују правила о недозвољеним грантовима државне помоћи [TFEU, 2012: чл. 107(1), 108(3)]. Такође, предвиђене су строже дефиниције јавног емитовања и увођење *ex ante* тестова за нове јавне медијске услуге, као адекватна евалуација њеног потенцијалног утицаја на тржиште пре апликације.

Премда јавни медијски сервиси и даље уживају висок кредибилитет међу грађанима Европе и региструју висок удео на тржишту [Hartmann 2018; Radu 2018], овај медијски модел трпи снажне притиске у димензијама своје финансијске и политичке независности. Најпре, јавном финансирању медија се још од 1990-их година снажно противе лобији крупног капитала, који оспоравају било какву интервенцију државе у медијском сектору, изузев у случајевима тржишног неуспеха [Herman and Chomsky 2002]. Социолог Џон Кин је темељни проблем легитимације јавних медија одредио на следећи начин: „Слично синдикатима, политичким странкама и законодавним телима, данашњи медији у јавној служби дубоко су несигурни у обим и природу своје улоге у представљању бирача у оквиру државе и цивилног друштва” [Kin 1995: 89]. Амбивалентност у односу на концепт и будућност јавне медијске службе заступљена је и код појединих европских и националних ауторитета [Radu 2017]. Када се одређују према бинарној опозицији тржиште насупрот култури, Европски парламент, Европска комисија и Савет ЕУ имају диференциране приступе: за Европски парламент је својствено да вредности јавног интереса и медијског плурализма надређује економским интересима, док се Европска комисија фокусира на функционисање унутрашњег тржишта и делује као снажнији поборник економских функција медија. У току последњих двадесетак година овај приступ подржава и Савет ЕУ, који своје надлежности користи за блокирање оних иницијатива Комисије и Парламента које сматра „сувише регулаторним” и истовремено промовише национални суверенитет у бројним аспектима регулације медија [Peters 2008: 182]. Када су национални оквири у питању, присутна је разумљивост формула финансирања ЈМС и односа према улози државе у медијској сфери. На пример, медијска тржишта Велике Британије, Луксембурга и Холандије либералнија су у односу на Француску и Белгију. У Француској се у последње време пројектује значајно смањење буџета ЈМС, у Аустрији, Данској и Великој Британији неки представници политичке деснице захтевају укидање такси [Studer 2018: 8]. У Швајцарској је, на основу *No Billag Initiative*, одржан референдум, 2018. године, на којем се 30% грађана изјаснило за укидање субвенција. Оно што се уочава као јединствени тренд, јесте опадање финансирања медија јавног сервиса у последњих 10 година, што се у многим земљама појавило као изнуђена реакција на глобалну финансијску кризу 2008–2009. године [Radu 2017].

Поред финансијских тешкоћа, у многим европским државама ЈМС су изложени притисцима влада да на нормативан начин ограничавају њихову независност. Истраживање Европског универзитетског института спроведено 2016. године, идентификовало је висок ризик за политичку независност ЈМС у 13 земаља⁷ и средњи у 6⁸ [CMPF, 2017]. Када је о Кипру реч, на пример, својеврсна традиција управљачког дисконтинуитета ЈМС произлази из процедуре именовања руководства која се одвија под снажним политичким утицајем, што потом најчешће резултира опозивом тог именовања од стране Врховног суда. Слично томе, нестабилност ЈМС у Румунији узрокована је чињеницом да се промене у парламентарним коалицијама према правилу одражавају на именовање чланова надзорних и управних одбора ЈМС [Radu 2018]. У Чешкој се именовање чланова Савета чешког радија и телевизије одвија од стране премијера а на предлог Парламента. У Мађарској је 2010. године спроведена реформа медијског законодавства која је омогућила реструктурирање организација ЈМС и успостављање јединственог надзорног тела које индиректно именује влада. У Пољској је изменама Закона о јавним медијима из 2015, успостављена директна веза између владе и органа управљања ЈМС и новинском агенцијом ПАП [Milutinović 2018: 11]. Индикативно је откриће истраживања да већина земаља које имају висок ризик од политизације процедуре именовања менаџмента ЈМС, показује такође висок или средњи ризик према индикатору који разматра адекватност и транспарентност финансирања медија [CMPF, 2017].

У дискурсу европских вредности савремене популистичке владе оптужују се за анахроне тежње да успоставе дефицит политичке независности медија кроз механизам повратка државе у медије. Међутим, осим спорадичних протеста, нису предузимане ефикасне правне мере против усвајања медијских прописа рестриктивнијих него што је то препоручено европским стандардима. По први пут је против Пољске, 2017. године, покренут правни поступак против неке земље чланице према Члану 7 Уговора о функционисању ЕУ (тзв. Нуклеарна опција), и то због реформе правосуђа у тој земљи. Овај поступак је Европска комисија поново покренула 12. септембра 2018, против Мађарске, по први пут због (експлицитно) кршења европских вредности, између осталог, и у области слободе медија [EP, 2018]. Претходно су, 2011. године, мађарске власти биле приморане да се обавезу да ће изменити рестриктивне одредбе Закона о медијима, који је ступио на снагу 1. јануара 2011, дакле истог дана кад је Мађарска преузела председавање Европском унијом. Премда је у међувремену закон промењен, положај медија у Мађарској нашао се на мети критика европских парламентарца поново у 2018. години, када је извештај Саргентинијеве оптужио владу да је јавне медије де факто ставила под своју контролу, омогућила власничку концентрацију влади лојалних медија и отежала приступ информацијама. Занимљиво је да је крајем исте године влада

⁷ У овој зони су медитеранске земље и земље бившег социјалистичког блока, а поред држава кандидата Црне Горе и Турске, највише су угрожени Кипар, Мађарска и Румунија.

⁸ Ирска, Чешка, Хрватска, Летонија, Естонија и Аустрија.

Мађарске отишла и корак даље, посебним указом ослободивши новоосновану Средњоевропску фондацију за штампу и медије обавезе да прође проверу тела за заштиту конкуренције, што је омогућило формирање конгломерата који окупља 400 медија за које се тврди да су лојални влади [EURACTIV.com with Reuters]. Када је медијско законодавство Пољске у питању, примедбе које су поводом рестриктивног медијског закона упућене из ЕУ овој земљи 2015. године, прошле су без правних реперкусија. Том приликом је председник Мађарске Виктор Орбан најавио вето у Савету ЕУ у случају изгласавања санкција против Пољске. Наиме, Европска унија је институционално самоограничена консензусом који је неопходан у Европском савету за изгласавање санкција према нуклеарној опцији.

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

У току последњих 20 година доминантна је она димензија медијске политике која даје предност економским интересима, у уверењу да Европа може најбоље да искористи информациону револуцију кроз либерализацију тржишта и обезбеђивање оптималних услова за раст компанија. Супремација тржишне парадигме индуковала је негативне последице у оним друштвеним функцијама за које су медији изворно одговорни: политичка улога медија као чувара демократије је ослабљена; политичкој комуникацији с грађанима је нанета штета; наступио је ефекат комодификације и деполитизације грађана у европским јавностима; криза демократске јавности је последњих година резултирала порастом популизма [Murdock 2014: 145; Kaitatzi-Whitlock 2008: 34–35; Trenz 2008: 59–61].

С друге стране, у Савету Европе и Европској унији још увек постоји широк политички консензус о потреби јавне медијске службе. Истовремено се у појединим државама ЕУ последњих година уводе особени управљачки модели који су несагласни са изворном перцепцијом ЈМС као високопрофесионалног, квалитетног и непристрасног медија који служи јавности, а не влади. Такозвани популистички актери који располажу извршном влашћу у националним аренама, захтевају више интервенције у медијском сектору, правдајући то заштитом националних интереса у арени глобализованог медијског тржишта и асиметричне комуникативне моћи. Ако њихове иницијативе евалуирају у оној матрици европске демократске традиције, где се медији виде као платформа кроз коју на слободан, дијалогички, полемички и консензуалан манир настаје и делује јавно мњење, онда закључујемо да ни ова алтернатива европској медијској политици није успешно синхронизована с виталном улогом коју медији треба да имају за функционисање демократске друштвене и политичке јавности.

Трансфер у овом раду селекованих европских вредности, од њиховог идејног наслеђа до нормирања у оквиру јединственог регулаторног оквира и практичне реализације у сфери јавне политике, одвија се под притиском институционалног дефицита европске медијске политике и дивергентних циљева њених актера. Истраживање засновано на научној

аргументацији упућује на закључак: (1) јединствени концепт европског приступа медијској сфери последњих година је разлабављен у свим аспектима изузев правила о функционисању унутрашњег тржишта; (2) вредности које су с нормативном улогом утемељене у политике којима се уређују комуникацијски процеси у европским заједницама, губе свој ауторитет пред изазовима економских и политичких интереса.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Bagdikian, Ben (2004). *The New Media Monopoly*. Boston: Beacon Press.
- Birkland, Thomas A. (2015). *An Introduction to the Policy Process: Theories, Concepts, and Models of Public Policy Making*. 3rd Edition. NY: Routledge.
- CMPF (2017). *Monitoring Media Pluralism in Europe: Application of the Media Pluralism Monitor 2016 in the European Union, Montenegro and Turkey (MPM2016)*. Florence: European University Institute.
- Communication from the Commission on the application of State aid rules to public service broadcasting (Broadcast Communication), *Official Journal of the European Union* 2009/C 257/01.
- Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU), 13 December 2007, 2008/C 115/01.
- Donders, Karen; Caroline Pauwels; Jan Loisen /eds./ (2014). *The Palgrave Handbook of European Media Policy*. London: Palgrave Macmillan.
- EC Merger Regulation, Council Regulation (EC) No 139/2004 of 20 January 2004 on the control of concentrations between undertakings, 29. 1. 2004, L 24/1.
- European Communities (1997): Treaty of Amsterdam Amending the Treaty on European Union, the Treaties Establishing the European Communities and Certain Related Acts. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Habermas, Jurgen (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology.
- Harcourt, Alison (2002). Engineering Europeanization: The Role of the European Institutions in Shaping National Media Regulation. *Journal of European Public Policy*, 9 (5): 736–755.
- Harcourt, Alison (2008). Introduction, In: G. Terzis (eds.), *European Media Governance: The Brussels Dimension*. Bristol / Chicago: Intellect Books, 13–24.
- Hartmann, Florence (2018). Public Service & Public Interest Content In The Digital Age. Public Service Media Organizations, 47th EPRA Meeting, 24 May 2018. Luxembourg.
- Hellman, Heikki (2010). Liberal turn in media policy: The case of Finland's digital television. *International Journal of Digital Television*, 1 (2): 193–213.
- Herman, Edward S.; Noam N. Chomsky (2002). *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. NY: Pantheon Books.
- Iosifidis, Petros (2014). Pluralism, Media Mergers and European Merger Control. In: K. Donders, C. Pauwels, J. Loisen (eds), *The Palgrave Handbook of European Media Policy*. London: Palgrave Macmillan, 461–478.
- Jakubowicz, Karol (2015). New Media Ecology: Reconceptualizing Media Pluralism, in: P. Valcke, M. Sükösd, R. G. Picard (eds.), *Media Pluralism and Diversity: Concepts, Risks and Global Trends*. New York: Palgrave Macmillan, 23–53.
- Kaitatzi-Whitlock, Sophia (2008). The Political Economy of the Media at the Root of the EU's Democracy Deficit, In: I. Bondebjerg, P. Madsen (eds.), *Media, Democracy and European Culture*. Bristol / Chicago: Intellect Books, 25–48.
- Kin, Džon (1995). *Mediji i demokratija*. Beograd: „Filip Višnjić”.
- McQuail, Daniel (1992). *Media Performance: Mass Communication and the Public Interest*. London: Sage.

- Milutinović, Irina (2018). Protivrečnosti evropske medijske politike, *CM: Communication and Media*, XIII (42): 105–132.
- Murdock, Graham (2014). Another People: Communication Policy and the Europe of Citizens, in: K. Donders, C. Pauwels, J. Loisen (eds.), *The Palgrave Handbook of European Media Policy*. London: Palgrave Macmillan, 143–171.
- Peters, Bettina (2008). Conclusions: media policy of the European Union – trends and developments, in G. Terzis (ed.) *European Media Governance: The Brussels Dimension*. Bristol / Chicago: Intellect Books, 181–190.
- Picard, Robert G.; Cinzia Dal Zotto (2015). The Dimension of Ownership and Control of Media, in: P. Valcke, M. Sükösd, R. G. Picard (eds.), *Media Pluralism and Diversity: Concepts, Risks and Global Trends*. New York: Palgrave Macmillan, 54–66.
- Single European Act (SEA). *Official Journal of the European Communities*, L 169: 1–28.
- Studer, Samuel (2018). Public service and public interest content in the digital age: taking stock of) stakeholders' views. 47th EPRA Meeting, 23–25 May 2018. Luxembourg.
- Terzis, Georgios (2008). Editor's Preface, in G. Terzis (ed.), *European Media Governance: The Brussels Dimension*. Bristol / Chicago: Intellect Books, 11–13.
- Trappel, Josef (2014). Small States and European Media Policy, in: K. Donders, C. Pauwels, J. Loisen (eds.), *The Palgrave Handbook of European Media Policy*. London: Palgrave Macmillan, 239–256.
- Trenz, Hans-Jörg (2008). Media: the Unknown Player in European Integration, in: I. Bondebjerg, P. Madsen (eds.), *Media, Democracy and European Culture*. Bristol / Chicago: Intellect Books, 49–64.
- Valcke, Peggy; Robert G. Picard; Miklós Sükösd (2015). A Global Perspective on Media Pluralism and Diversity: Introduction. In: P. Valcke, M. Sükösd, R. G. Picard (eds.), *Media Pluralism and Diversity: Concepts, Risks and Global Trends*. New York: Palgrave Macmillan, 1–22.
- Van den Bulck, Hilde; Karen Donders (2014). Analyzing European Media Policy: Stakeholders and Advocacy Coalitions, in: K. Donders, C. Pauwels, J. Loisen (eds.), *The Palgrave Handbook of European Media Policy*. London: Palgrave Macmillan, 19–35.
- White, Aidan (2008). European Journalists Press Case for Media Rights for All, in: G. Terzis (eds.), *European Media Governance: The Brussels Dimension*. Bristol / Chicago: Intellect Books, 141–150.
- Štětka, Václav (2016). The rise of the oligarchs: the third media ownership transformation in CEE. Workshop *European impacts on the development of the media systems in Central and Eastern Europe*. 20–21 June 2016. Budapest.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- CoE (2017). Unwarranted interference, fear, self-censorship. Доступно на: <https://www.coe.int/en/web/human-rights-channel/world-press-freedom-day-2017>. Приступљено: 5. 4. 2018.
- CoE (1950). Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Rome. Доступно на: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf. Приступљено: 14. 12. 2018.
- EFJ (2014). *Journalist's Manifesto. Promoting a free and pluralistic media in Europe*. Доступно на: http://www.ifj.org/uploads/media/EFJ_manifesto_flyer_pdf.pdf. Приступљено: 19. 12. 2018.
- EUR-Lex (2002). Regulatory framework for electronic communications. Доступно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3A124216a>. Приступљено: 22. 3. 2019.
- EURACTIV.com with Reuters (2018). Orbán exempts pro-government behemoth media group from scrutiny. Доступно на: <https://www.euractiv.com/section/future-eu/news/orban->

- exempts-pro-government-behemoth-media-group-from-scrutiny/. Приступљено: 12. 12. 2018.
- Public Service Broadcasting (2019). Доступно на: <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/media-development/public-service-broadcasting/>. Приступљено: 28. 3. 2019.
- Radu, Raluca (2017). *Europe's Public Service Media: No Common Strategy*. European Journalism Observatory. Доступно на: <https://en.ejo.ch/media-economics/europes-public-service-media-no-common-strategy>. Приступљено: 18. 11. 2018.
- Radu, Raluca (2018) *Europe's Public Service Media: Between Responsibility and Accountability*, European Journalism Observatory. Доступно на: <https://en.ejo.ch/media-economics/accountable-and-or-responsible-public-service-media-in-europe>. Приступљено: 20. 11. 2018.
- Shah, Anup (2009). Media Conglomerates, Mergers, Concentration of Ownership, *Global Issues*. Доступно на: www.globalissues.org/article/159/media-conglomerates-mergers-concentration-of-ownership. Приступљено: 10. 12. 2018.
- UN (1948). *The Universal Declaration of Human Rights (UDHR)*. Доступно на: <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>. Приступљено: 14. 12. 2018.
- Zenith. The ROI agency (2017). *Top Thirty Global Media Owners 2017*. Доступно на: <https://www.zenithmedia.com/product/top-thirty-global-media-owners-2017/>. Приступљено: 14. 12. 2018.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

PROBLEMS OF EUROPEAN VALUES IN MEDIA POLICY

by

IRINA MILUTINOVIC
Institute of European Studies
Trg Nikole Pašića 11, Belgrade, Serbia
irina.milutinovic@gmail.com

SUMMARY: Using critical and analytical method, this article explores the status and challenges of the fundamental values in the single European approach to media policy. The aim of the research is to discuss the functionality of defined values: freedom of expression, media pluralism and public interest 30 years after the adoption of the first common regulations in a media field. In the first part of the paper the European values are perceived as (1) conceptual heritage and (2) postulated norms of public policy. The second part of the research focuses on the problems of implementing defined values in (1) commercial media and (2) public media service sector. We conclude that normative values that have been rooted in the contemporary European media policy lose their authority facing the challenges of economic and political interests. Two main causes of this process are: institutional deficit of European media policy and divergent goals of its actors, at European institutions as well as in national arenas.

KEYWORDS: European values, media policy, freedom of speech, media pluralism, European Union

UDC 330.357

<https://doi.org/10.2298/ZMSDN1969091M>

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

УНУТАРРЕГИОНАЛНЕ НЕЈЕДНАКОСТИ У СРБИЈИ – ТЕСТИРАЊЕ КЛУПСКЕ КОНВЕРГЕНЦИЈЕ

ДЕЈАН МОЛНАР

dejanmolnar@ekof.bg.ac.rs

МАЈА ЈАНДРИЋ

maja@ekof.bg.ac.rs

Универзитет у Београду, Економски факултет
Каменичка 6, Београд, Србија

САЖЕТАК: Не само да су сви региони у Србији недовољно развијени у односу на просек ЕУ-28, него су присутне и значајне унутаррегионалне неједнакости. Ипак, највећи део неуједначеног просторног развоја у Србији лежи у израженим и растућим неједнакостима унутар региона – унутаррегионалне разлике су веће од међурегионалних. Циљ овог рада је тестирање постојања клупске конвергенције на нивоу НУТС 3 у Србији. Док се уобичајен приступ заснива на априори одређеним карактеристикама на основу којих се јединице посматрања деле у поједине групе, у овом раду је коришћена метода која омогућава идентификацију кластера конвергенције уз помоћ алгоритма који је заснован на емпиријским подацима, чиме се избегава претходна класификација јединица у подгрупе. Резултати показују да у Србији постоје три клуба конвергенције, док два округа – Београдски и Јужнобачки не показују знаке конвергенције с било којим од других клубова или између себе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: унутар- и међурегионалне неједнакости, клупска конвергенција, привредни раст, Србија, НУТС 3

JEL: C23, P25, R12

Питање да ли регионалне разлике у дохотку по становнику расту или опадају важно је са становишта вођења јавних политика, док су спо-

знаја и разумевање чинилаца који утичу на промене регионалних неједнакости битни за разумевање ових процеса. Тренд повећања регионалних диспаритета указује, тако, на потребу вођења „снажније” регионалне политике. То је посебно важно за земље које, попут Србије, карактерише неравномеран регионални раст.

Економски раст у Србији био је и током последње деценије просто-рно неуједначен, што је допринело проширивању постојећих регионалних неједнакости. Истовремено, просторни аспект развоја није имао одговарајуће место у домену вођења јавних политика. Регионалне разлике у Србији међу највећима су у Европи [Manić et al. 2013; Manić et al. 2016]. Повремене и неусклађене активности усмерене на подршку развоју неразвијених подручја дају спорадичне и недовољно одрживе резултате, који су битна кочница успешнијег раста и развоја земље у целини. Повећање интересовања за област регионалне конвергенције делом је резултат и тога што се истраживачи све више баве проблемима повезаним с економским растом и његовим чиниоцима.

Тестирање хипотезе о постојању (регионалне) конвергенције поговало је спровођењу једног другог теста, који је за циљ имао да утврди емпиријску утемељеност два основна теоријска приступа тумачењу извора економског раста: неокласичног модела, с једне, и модела груписаних око теорије ендогеног раста, с друге стране. Одсуство процеса „природне” конвергенције између различитих економија/привреда представљало би снажан аргумент против неокласичне теорије раста, односно потврдило би валидност теорија ендогеног раста [Islam 2003: 309].

Овај рад се бави испитивањем постојања регионалне конвергенције на нивоу области (субрегиона) НУТС 3 нивоа у Србији. У истраживању се пошло од званичне територијалне организације, односно регионализације наше земље [видети: Rikalović and Molnar 2018: 253–256], као и од података Републичког завода за статистику (РЗС). У раду се примењује методологија за тестирање постојања клупске конвергенције базирана на раду Филипса и Сула [Phillips and Sul 2007]. Анализа је спроведена на нивоу НУТС 3 области (административних округа), а коришћени су подаци о бруто додатој вредности (БДВ) по становнику, добијени од Републичког завода за статистику.

Након уводног излагања, рад је подељен у шест делова. У првом је дат осврт на теоријско залеђе и описују се основни концепти регионалне конвергенције. Наредни део посвећен је последицама неуједначеног регионалног економског развоја. Трећи део пружа увид у карактеристике регионалних неједнакости у Србији. Након тога, представљена је коришћена методологија за оцену присуства (клубске) конвергенције, а затим следи дискусија добијених резултата. У последњем делу рада, у форми закључних разматрања, сумирани су основни налази.

ТЕОРИЈСКО ЗАЛЕЂЕ И ОСНОВНИ КОНЦЕПТИ РЕГИОНАЛНЕ КОНВЕРГЕНЦИЈЕ

Концепт регионалне конвергенције настао је из теорије економског раста. Претпоставља се да постоји стационарно стање (*steady state*), што одговара ситуацији у којој укупна производња и потрошња у некој привреди узимају константне вредности у дугом року. Као резултат, према неокласичним моделима, БДП по становнику ће бележити веће стопе раста у регионима с иницијално нижим нивоом БДП-а *per capita* у поређењу с регионима у којима је тај ниво виши. Протоком времена овај процес би омогућио мање развијеним да сустигну развијеније, те да БДП по становнику у оба типа региона настави да се увећава према истој (стационарној) и стабилној стопи раста.

Следећи Ислама [Islam 2003: 312], наводимо неке од најчешћих дихотомија које представљају различите начине разумевања, интерпретације и анализе конвергенције:

1. Конвергенција *унућар* vs. конвергенција *између* економских система;
2. Конвергенција у *својој* *распи* vs. конвергенција у *нивоу* *дохотка*;
3. β -конвергенција vs. σ -конвергенција;
4. Безусловна (апсолутна) конвергенција vs. условна конвергенција;
5. Глобална конвергенција vs. *клубска* (*club*) конвергенција.

β -конвергенција је директна последица неокласичне претпоставке о опадајућим приносима, што за ефекат има да је маргинална продуктивност капитала већа у земљи (региону) која оскудева у капиталу. Стога би сиромашније земље/региони требало да расту брже. Уколико би ова претпоставка била тачна, требало би да постоји негативна корелација између иницијалног нивоа дохотка по становнику и будуће стопе раста дохотка по становнику.

С друге стране, испитивање постојања σ -конвергенције своди се на праћење динамике дисперзије нивоа дохотка између посматраних економских система/целина. Сигма (σ) се користи као ознака за стандардну девијацију (или неку другу меру дисперзије) дистрибуције дохотка. Сматра се да σ -конвергенција постоји уколико током времена долази до смањивања дисперзије дохотка по становнику између економских система/целина које су предмет анализе, тј. уколико је $\sigma(t + T) < \sigma(t)$.

Безусловна (апсолутна) конвергенција претпоставља да су сви елементи од којих зависи стационарно стање (нпр. стопа инвестиција, експоненцијална стопа раста техничког прогреса /тоталне продуктивности фактора/, стопа раста запослених /становништва/, стопа амортизације, итд.) исти за све посматране економске системе.

Супротно томе, концепт *условне конвергенције* указује на могућност постојања различитих стационарних стања за различите економске системе/целине, а у зависности од њихових индивидуалних карактеристика. Први концепт примеренији је хомогенијим системима, док се други кори-

сти приликом испитивања конвергенције хетерогенијих система [Barro and Sala-i-Martin 1995: 26–27].

Концепт *клубске конвергенције* (*Club convergence*) уско је повезан с претходно описаним концептом условне конвергенције. Наиме, идентификовање апсолутне конвергенције економских система значи да постоји јединствено равнотежно стање коме сваки појединачни систем тежи. У случају условне конвергенције, равнотежно стање разликује се за сваки од економских система, тако да сваки од њих конвергира ка неком свом јединственом и сопственом равнотежном, односно стационарном стању. За разлику од тога, у условима клупске конвергенције постоје тзв. вишеструке равнотеже. Које од равнотежних стања ће економија достићи, односно којем ће тежити зависи од иницијалне позиције економског система, као и од других карактеристика. Група земаља/региона тежиће ка истом равнотежном стању уколико имају заједничку полазну основу, исту локацију или, пак, неки други заједнички атрибут карактеристичан за то равнотежно стање.

НЕЈЕДНАКОСТ И ПРИВРЕДНИ РАСТ У КОНТЕКСТУ „РЕГИОНАЛНОГ ПРОБЛЕМА”

Постоје уверења и ставови да дугорочне регионалне неједнакости у дохотку имају изразито штетне ефекте на ефикасност националне привреде, односно на њене развојне перформансе. Као најзначајнији аргументи наводе се следећи [Armstrong and Taylor 2000: 206–207]:

(а) Изражене регионалне неједнакости у БДП-у *per capita*, у стопама запослености или у нивоу животног стандарда изазивају друштвено незадовољство и тензије, као и значајне губитке у људском и социјалном капиталу у регионима који се суочавају с перманентним заостајањем за развијенијим регионима;

(б) Значајни економски губици настају услед чињенице да у мање развијеним регионима постоји неискоришћеност производних капацитета, природних ресурса, висок степен незапослености, итд. Висока стопа незапослености са собом носи и низ друштвених дисторзија и поремећаја (повећана стопа криминалитета, „сива” економија, друштвени конфликти и сл.), што изазива додатне трошкове државе (јавне издатке) за њихово санирање;

(в) Изражена концентрација економске активности изазива високе трошкове који настају као последица неумереног раста урбаних центара у динамичним и развијеним регионима. Константан раст броја становника у њима представља „притисак” на доградњу инфраструктуре и додатне инвестиције у области пружања услуга јавног сектора. У исто време у неразвијеним регионима постоји неискоришћеност инфраструктуре и економских потенцијала;

(г) Појава инфлаторних притисака настаје увек када се услед неког економског „бума” у развијеном центру догоди повећана тражња за ква-

лификованом радном снагом, сировинама, итд. Инфлација тражње, међутим, прелива се и у оне друге, мање развијене регионе, тако да то додатно негативно утиче на квалитет живота у њима.

Чињеница да регионалне неједнакости опстају или се и додатно проширују указује на потребу за јачом интервенцијом државе у области регионалног развоја. Теоријска објашњења мањка регионалне конвергенције могу се поделити у четири групе [Stimson et al. 2011: 206]:

- За разлику од националних економија, на нивоу региона не важи принцип компаративних предности када је у питању креирање привредне структуре;
- Неокласична претпоставка да мање развијени региони привлаче инвестиције услед чињенице да у њима постоје ниже наднице у поређењу с развијеним регионима, није у потпуности тачна;
- Без одређених предуслова у облику постојања инфраструктуре, географске (територијалне) приступачности, образовања становништва/радне снаге и основних јавних добара и услуга, раст региона никада неће бити покренут. Инвестиције ће увек фаворизовати регионе који имају неке од развојних претпоставки, односно предуслова;
- У основи динамички, разлог за отежан положај мање развијених региона јесте претпоставка о кумулативној природи економског раста.

Наведени разлози спречавају деловање закона опадајућих приноса на фактор производње (капитал), тако да све наведено делује у корист концентрације економске активности и води ка дивергентним кретањима. Чињеница је да тржишни механизми поседују одређене недостатке, који се манифестују у просторној концентрацији економске активности. Спровођење адекватних мера економске политике које би могле да компензују недостатке тржишта у овом случају је пожељно, нарочито уколико су те мере резултат транспарентне, демократске процедуре која укључује све релевантне актере [Molnar 2016: 258–263].

РЕГИОНАЛНЕ НЕЈЕДНАКОСТИ У СРБИЈИ: НЕКЕ ВАЖНИЈЕ ЧИЊЕНИЦЕ

У Србији постоје велике регионалне неједнакости. Најразвијенији регион (Београд) на нивоу је развијености од 61%, док је најнеразвијенији (Јужна и Источна Србија) на нивоу од само 23,8% просека ЕУ-28, мерено БДП-ом *per capita*¹. Регионална дистрибуција БДП-а у Србији указује на присуство поларизације типа „север–југ”.

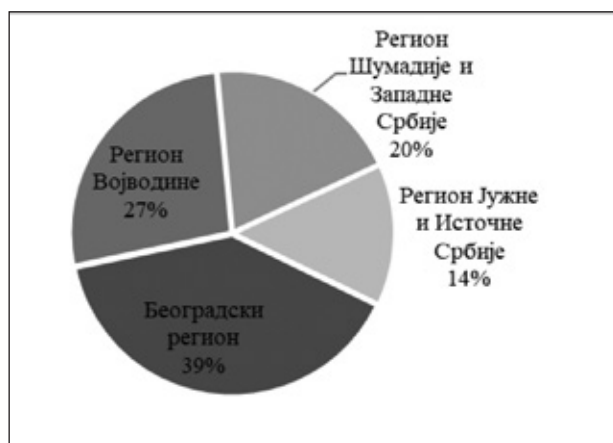
¹ Република Србија се састоји од две НУТС 1 јединице: Србија-Север и Србија-Југ, пет НУТС 2 региона – Србија-Север обухвата Регион Београда и Регион Војводине, док се Србија-Југ састоји из: Региона Шумадије и Западне Србије, Региона Јужне и Источне Србије и Региона Косова и Метохије. Региони у Републици Србији обухватају територијалне јединице нижег нивоа (НУТС 3), тј. области: 7 у Региону Војводине, 9 у Региону Шумадије и Западне Србије и 8 у Региону Јужне и Источне Србије, плус Београд. Регион Косова и Метохије обухвата пет области НУТС 3 нивоа.

Табела 1. Развијеност НУТС 2 региона у Србији у односу на просек ЕУ-28

Подручје	БДП по становнику, индекс нивоа (ЕУ-28=100)	
	2015.	2016.
ЕУ-28	100,0	100,0
Република Србија	36,2	36,6
Регион Београда	60,1	61,0
Регион Војводине	35,6	36,0
Регион Шумадије и Западне Србије	26,1	26,1
Регион Јужне и Источне Србије	23,7	23,8
Регион Косова и Метохије	...	...

Извор: РЗС

Подаци о позицији наших региона у односу на просек ЕУ (Табела 1), поред значајних регионалних неједнакости унутар Србије, показују да би сви региони у нашој земљи били у оквиру прве групе ЕУ региона (тј. у оквиру групе најнеразвијенијих региона) [Eurostat, 2017: 21–22].

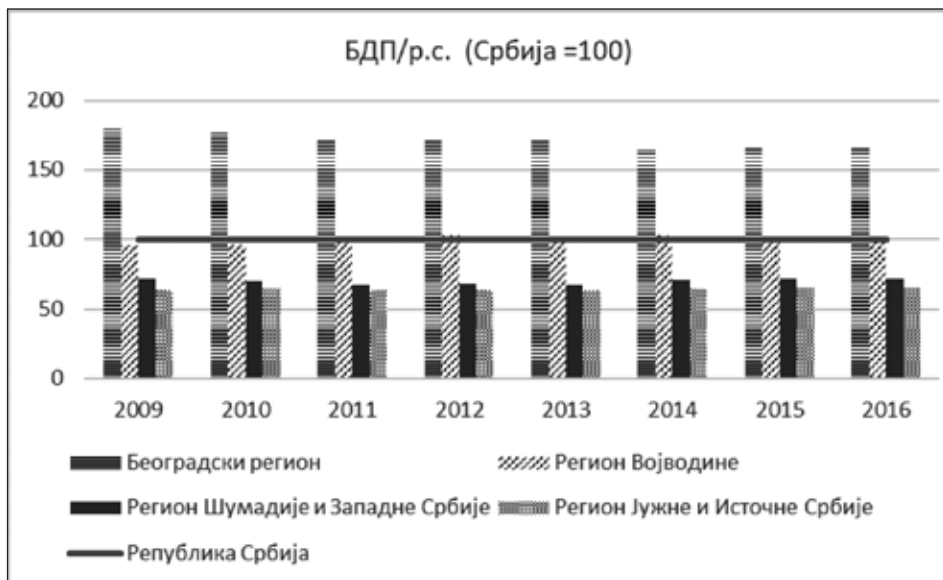
Слика 1. Регионална структура БДП-а у Србији, ниво НУТС 2, просек, 2013–2016.*

* Без података за Косово и Метохију

Извор: РЗС

Приближно две трећине националног БДП-а створено је у северном делу земље (НУТС 1 – Србија Север), око 40% у Београдском региону, док Регион Војводине доприноси стварању БДП-а са око 26% (Слика 1).

Када се посматра БДП *per capita*, северни део Србије је значајно развијенији од јужног, док само Регион Београда бележи ниво економског развоја изнад националног просека (Слика 2).

Слика 2. Економска развијеност у Србији: НУТС 2 ниво, 2009–2016. (Србија=100)*

* Без података за Косово и Метохију

Извор: РЗС

Суштина неравномерног територијалног развоја Србије је у томе што унутар региона (који су и сами недовољно развијени) постоји изражена и растућа неједнакост. Унутаррегионалне разлике веће су од оних међу регионима (интеррегионалне разлике).

Регионалне неједнакости су детаљније приказане у Табели 2. – коефицијентом варијације су, најпре, представљене разлике које постоје између региона НУТС 2 нивоа, према одабраним економским показатељима. Потом су анализирани и разлике према постојећој субрегионализацији (где НУТС 3 ниво представљају окрузи, односно области), помоћу истих индикатора. За Регион Београда, ове неједнакости нису рачунате, будући да Београд није подељен на округе/области.

Резултати ове прелиминарне емпиријске анализе потврђују полазну хипотезу о присуству изражених унутаррегионалних разлика у Србији (о тзв. слојевитости регионалних диспаритета). Ово би могао да буде и један од аргумената за дискусију о редефинисању улога субрегионалног нивоа у политици регионалног развоја земље.

Табела 2. Коефицијент варијације за одабране економске показатеље – између и унутар региона НУТС 2 у Србији* 2016.

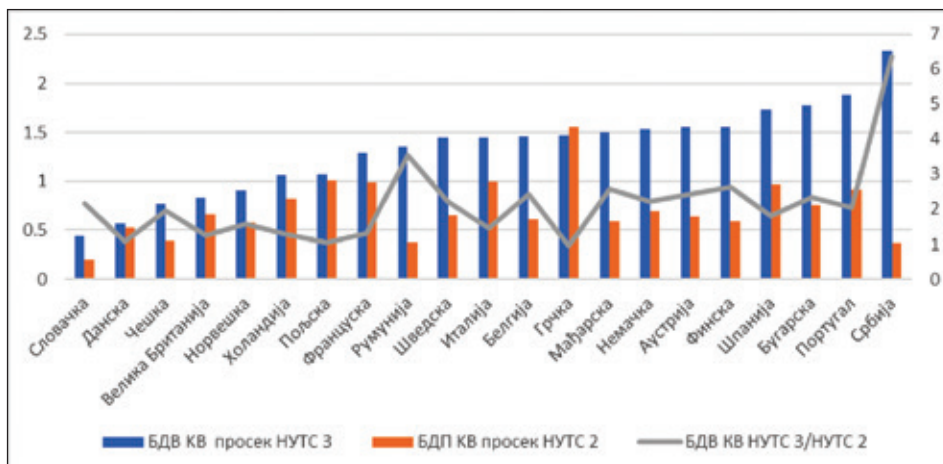
	Између НУТС 2 региона	Унутар НУТС 2 региона		
		Војводина	Шумадија и Западна Србија	Јужна и Источна Србија
Стопа инвестиција	0,177	0,290	0,513	0,317
Инвестиције по запосленом	0,366	0,360	0,529	0,480
Просечна зарада по запосленом	0,190	0,092	0,052	0,120
Бруто додата вредност	0,440	0,891	0,263	0,599
БДВ <i>per capita</i>	0,464	0,197	0,201	0,276
Број запослених на 1.000 становника	0,270	0,136	0,088	0,098
Број незапослених на 1.000 становника	0,290	0,188	0,210	0,311

* Без података за Косово и Метохију

Извор: РЗС, калкулације аутора

Да бисмо приказали ниво и израженост интер- и интарегионалних неједнакости у Србији, израчунали смо коефицијент варијације (КВ) БДП-а (тј. БДВ) за НУТС 2 и БДВ (бруто додате вредности) за НУТС 3 нивое, за земље ЕУ и за Србију, у периоду 2001–2016. На Слици 3 приказане су просечне вредности овог коефицијента током периода 2001–2016. за Србију и за земље ЕУ, као и количник коефицијента варијације за НУТС 2 и за НУТС 3 ниво. Србија бележи релативно ниску просечну вредност коефицијента варијације БДП-а за НУТС 2 ниво (0,37). Међутим, то је последица чињенице да је Србија релативно мала земља са само четири НУТС 2 региона. С друге стране, за ниво НУТС 3, међу посматраним земљама Србија има највишу просечну вредност коефицијента варијације за БДВ (2,33). Дељењем коефицијента варијације за НУТС 3 нивое с коефицијентом варијације за НУТС 2 ниво, добијамо апроксимацију интарегионалних економских неједнакости у једној земљи. Као што се на основу Слике 3 може закључити, Србија има далеко највећу вредност количника ова два коефицијента (6,35), у поређењу са земљама ЕУ. Из тога следи да се кључни проблем у домену територијалних неједнакости у Србији налази унутар НУТС 2 региона. Стога се у наставку емпиријског испитивања присуства регионалне конвергенције у Србији као основна територијална јединица узима НУТС 3 ниво. Слика 4 приказује кумулативне индексе раста регионалних неједнакости мерене коефицијентима варијације БДП-а, односно БДВ-а. Евидентно, током периода 2001–2016. Србија је имала највећи кумулативни раст регионалних неједнакости (КВ индекс 182,6) у поређењу са земљама ЕУ, док је кумулативни пораст субрегионалних нејед-

накости био међу највећима (КВ индекс 115,04). Током периода 2001–2016. Србија је имала: а) највећи пораст регионалних неједнакости (НУТС 2 ниво), мерен вредношћу БДП-а; б) највећи коефицијент варијације за НУТС 3 ниво и, в) највећи количник коефицијената варијације за НУТС 3 и за НУТС 2 ниво.

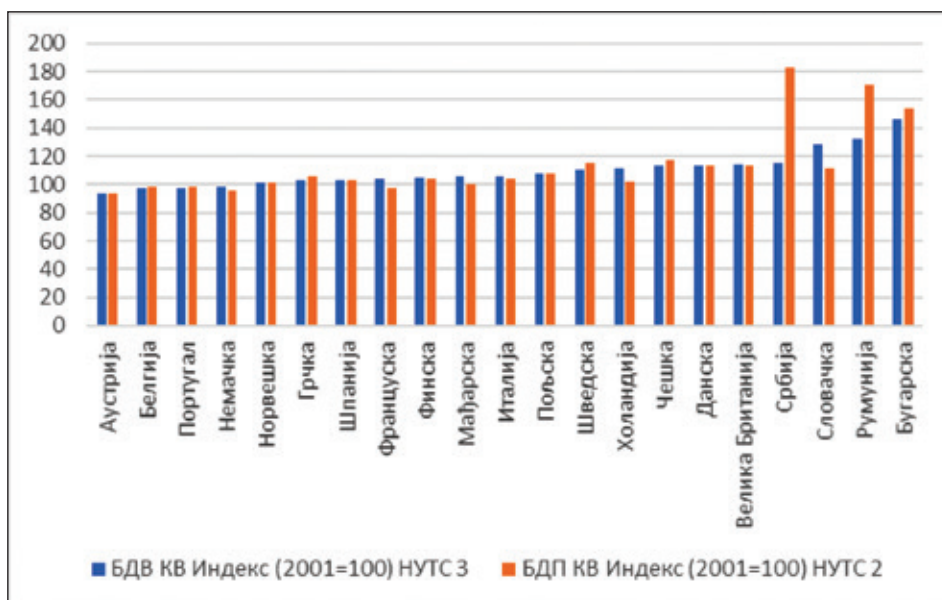

Слика 3. Коефицијент варијације за БДП (НУТС 2) и БДВ (НУТС 3) за ЕУ и Србију*, просечне вредности (2001–2016)** и однос коефицијената варијације НУТС 3/НУТС 2

* Без података за Косово и Метохију. **За ниво НУТС 2 доступни су подаци за БДП, док су за ниво НУТС 3 доступни само подаци за БДВ [Eurostat].

Извор: Калкулација аутора на основу података Евростата и РЗС

Проблеми међу и унутаррегионалних неједнакости и њихова постојаност имају значајне демографске ефекте. Табела 3 показује демографска кретања у градовима у Србији с више од 100.000 становника у периоду између 2002. (Попис становништва) и 2016. (процена броја становника средином године).

Слика 4. Динамика коефицијента варијације БДП-а (БДВ-а) за земље ЕУ и за Србију* (2001–2016)

* Без података за Косово и Метохију

Извор: Калкулација аутора на основу података Евростата и РЗС

Табела 3. Промена броја становника 2002. до 2016. у изабраним градовима Србије*

Регион	Град	Апсолутна промена	Кумулативна промена броја становника
Београд	Београд	107.838	6,84
Војводина	Нови Сад	54.206	18,11
	Суботица	-10.070	-6,79
	Зрењанин	-13.352	-10,11
	Панчево	-6.291	-4,95
Шумадија и Западна Србија	Крагујевац	2.566	1,46
	Крушевац	-7.737	-5,89
	Краљево	-985	-0,81
	Шабач	-10.479	-8,53
	Чачак	-5.275	-4,51

Регион	Град	Апсолутна промена	Кумулативна промена броја становника
Јужна и Источна Србија	Ниш	6.482	2,59
	Лесковац	-18.120	-11,60
	Смедерево	-4.822	-4,39

* Без података за Косово и Метохију

Извор: РЗС

Неповољни демографски ефекти имају повратно дејство и даље продубљују регионалне неједнакости – услед недостатка људског капитала шансе да неразвијени региони остваре привредни раст који би им омогућио да сустигну развијеније делове земље постају још мање. Овај самопојачавајући процес, уколико није ублажен снажном реакцијом креатора економске политике, доводи до значајних негативних друштвених и економских последица у будућности.

МЕТОДОЛОГИЈА

Емпиријска тестирања постојања конвергенције заснивају се на литератури из теорије раста – [Baumol 1986; Barro and Sala-i-Martin 1997; Bernard and Durlauf 1995], итд. Основни приступ при тестирању хипотезе о конвергенцији различитих привреда или региона ослања се на неокласични модел раста. Заснива се на оцењивању знака коефицијента β , који обично представља респонзивност просечне стопе раста у односу на јаз између дохотка у стационарном стању и дохотка на почетку посматраног периода. Овај приступ касније се проширио на анализу засновану на тзв. здруженим (*pooled*) подацима, уз развој метода економетријског моделирања података панела. Једна страна проблема везана за овај приступ односи се на тестирање присуства тзв. „ β ” конвергенције која се може критиковати како с теоријског, тако и с емпиријског становишта [Phillips and Sul 2009]. Стога је у овом раду примењен нови приступ, заснован на раду Филипа и Сула [Phillips and Sul 2007], који тестира хипотезу о конвергенцији на основу нелинеарног временски променљивог факторског модела.

Овај метод откривања конвергенције у панелу назива се „*log t*” *пересиони шес* и заснива се на алгоритму груписања помоћу којег се моделирају дугорочне равнотеже унутар хетерогеног панела изван коинтеграционог оквира. Највеће предности овог приступа су што се избегавају претпоставке о стационарности тренда или стохастичкој нестационарности. На овај начин омогућено је да модел открије процес конвергенције упркос нестационарности временске серије. Пошто за разлику од других модела (као што је тест стационарности), наведени приступ може да препозна асимптотско заједничко кретање две временске серије, његовом

применом искључује се могућност погрешног одбацивања хипотезе о конвергенцији. Поред тога, предложени приступ дозвољава и тестирање постојања клупске конвергенције у подацима. До сада, уобичајени приступ када се ради о могућности постојања клупске конвергенције био је заснован на априори дељењу јединица посматрања у појединачне групе на основу одређених карактеристика (нпр. географска локација, висина дохотка, чланство у OECD-у, и сл.), а затим тестирању присуства конвергенције унутар сваке групе. Насупрот томе, метод који су предложили Филипс и Сул користи алгоритам како би се идентификовали кластери, тј. групе конвергенција унутар целог скупа података. Овај алгоритам је заснован на подацима, чиме се избегава априори класификација података у подгрупе.

Детаљно објашњавање алгоритма дато је у оригиналном раду Филипса и Сула, а ми наводимо само кратак опис његових основних корака:

- У првом, изолује се и одваја циклична компонента променљиве X_{it} , за коју се тестира хипотеза о конвергенцији (обично уз помоћ Ходрика-Прескотовог филтера). Изравната верзија података затим се сортира опадајућим редоследом у односу на вредност опсервације у последњем периоду (тј. прва земља/регион има највиши БДВ), или, алтернативно, у односу на просек за одређени део периода (нпр. $\frac{1}{2}$ или $\frac{1}{3}$) ако постоји велика флукуација података;
- Други корак састоји се од формирања групе од k првих јединица посматрања за које $\log(t)$ регресија задовољава услов $t_k > -1,65$ за подгрупу $\{k, k+1\}$. У случају да ниједна група не задовољава овај услов, алгоритам закључује да нема конвергенције међу подгрупама у панелу. Ако постоји подгрупа која задовољава наведени услов, $\log(t)$ регресија се понавља тако да се јединице посматрања за које тест даје највише вредности групишу заједно;
- У трећем кораку, јединице које нису у основној групи секвенцијално се укључују, и други $\log(t)$ тест се спроводи за сваку од њих. Ако је тест статистика већа од критеријума c^* , изабране јединице посматрања формирају почетни клуб конвергенције. За узорке с кратком временском димензијом (мало T) критична вредност c^* може се поставити на вредност 0, што је веома конзервативно, док се за узорке који обухватају дужи период (велико T) препоручује асимптотска критична вредност од $-1,65$ (за ниво значајности од 5%);
- Четврти корак подразумева понављање корака три за остале јединице које нису део почетног клуба конвергенције. Ако је добијена t статистика у $\log(t)$ регресији већа од $-1,65$, ове јединице посматрања представљају додатну групу конвергенције. У супротном, понављају се кораци два и три у оквиру ове групе како би се утврдило да ли се оне могу поделити у мање клубове конвергенције. Када не постоји k за које је $t_k > -1,65$ за преостале јединице у панелу, закључујемо да оне показују дивергентно понашање.

ПОДАЦИ И ЕМПИРИЈСКИ РЕЗУЛТАТИ

За тестирање хипотезе о конвергенцији између 25 области НУТС 3 нивоа у Србији користимо годишње податке о бруто додатој вредности (БДВ) *per capita* у периоду 2001–2016. Вредност БДВ изражена је у динарима у текућим ценама, док су подаци о процењеном броју становника на НУТС 3 нивоу преузети из базе података Републичког завода за статистику.

Пратећи методологију и алгоритам који су описали Филипс и Сул, у првом кораку приказујемо резултате $\log(t)$ теста који је примењен на 25 НУТС 3 области у Србији, у раздобљу 2001–2016. За сврхе економетријске анализе, серија БДВ *per capita* трансформисана је у логаритамски облик. Након тога, одвојена је циклична компонента уз помоћ ХП филтера. Пре оцено $\log(t)$, одбацили смо податке из првих 20% периода из узорка. Оцене $\log(t)$ добијене применом метода најмањих квадрата приказане су у Табели 4 – примећујемо да је коефицијент нагиба $-0,963$, са стандардном грешком (која је конзистентна и у условима хетероскедастичности и аутокорељације) од $0,0354$ и т-статистиком $-27,199$, што је мање од критичне вредности од $-1,65$. Нулта хипотеза о конвергенцији у целом узорку НУТС 3 области одбацује се на нивоу значајности од 5%.

Табела 4. $\log(t)$ тест статистика

Варијабла	Коефицијент	СГ	т-стат
$\log(t)$	$-0,9629$	$0,0354$	$-27,1992$
n – број јединица посматрања: 25 Број периода: 14 Прва три периода су одбачена пре регресије			

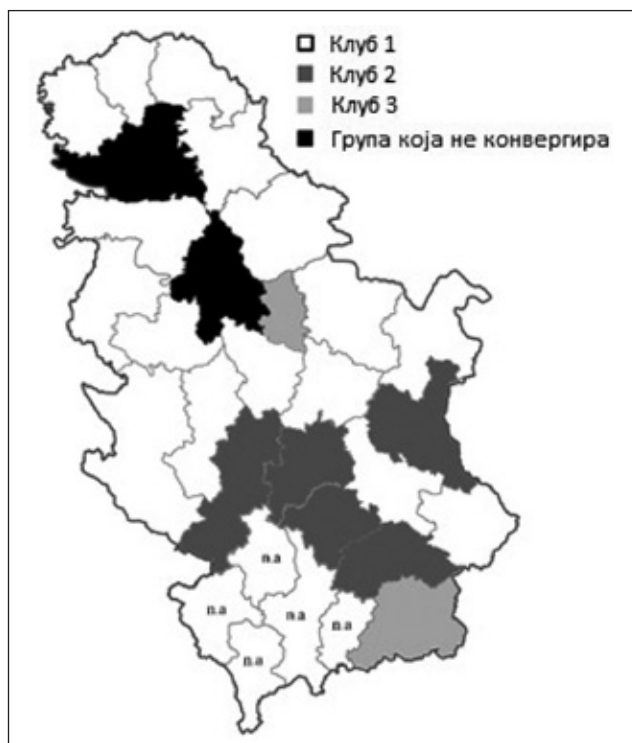
Извор: Калкулације аутора

Међутим, то не значи да конвергенција не постоји у облику мањих клубова. Настављамо с применом претходно описаног алгоритма груписања Филиписа и Сула како бисмо тестирали присуство клупске конвергенције унутар мањих група НУТС 3 области у Србији. Табела 5 приказује тест статистику за $\log(t)$ регресију за почетну класификацију клубова конвергенције, као и за могућност спајања два клуба у један већи клуб или за укључивање у најближи клуб и НУТС 3 области које не конвергирају.

Табела 5. Почетна класификација клубова конвергенције

Почетна класификација			Тестирање спајања клубова			
	Коефици- јент	t-статистика		Коефици- јент	СГ	t-стати- стика
Клуб 1	0,130	0,885	Клуб 1+2	-0,465	0,0342	-13,592
Клуб 2	0,371	2,079	Клуб 2+3	-0,409	0,0661	-6,183
Клуб 3	0,464	1,457	Клуб 3 + Група 4	-1,375	0,0470	-29,258
Група 4	-1,796	-34,624				

Извор: Калкулација аутора

Карта 1. Груписање НУТС 3 области у почетне клубове конвергенције*

* Нису обухваће области НУТС 3 у оквиру Косова и Метохије

Према приказаним резултатима за почетну класификацију могу се идентификовати три клуба и једна група за коју је t-статистика мања од -1,65 што значи да међу њеним члановима не постоји процес конвергенције. Визуелни преглед структуре клубова дат је на Карти 1. Највећи број области НУТС 3 је део Клуба 1. Клуб 2 обухвата пет области: Расинску,

Рашку, Зајечарску, Јабланичку и Топличку, при чему се већина области из овог клуба налази у јужном делу Србије. У оквиру Клуба 3 само су две области (Подунавска и Пчињска). Поред наведена три клуба, у оквиру Групе 4, коју чине Београдска и Јужнобачка област, нема знакова конвергенције с било којим другим клубом или унутар ове групе. Могућност спајања идентификованих клубова у један већи, као и могућност додавања две области из Групе 4 у клубове конвергенције одбачена је на нивоу значајности од 5%. Одговарајућа t-статистика у последњој колони мања је од -1,65, што показује да је почетна класификација клубова и коначна.

Резултати су у сагласности с хипотезом да је у Србији доминантан модел раста типа „центар – периферија”. На једној страни су велики регионални центри Београд и Нови Сад (Јужнобачка област) са својим сопственим путањама раста. На другој страни су остале НУТС 3 области које формирају три различита клуба конвергенције. Са оваквим типом регионалних неједнакости у ближој будућности не може се очекивати регионална конвергенција, бар не без одговарајућих мера регионалне политике.

ЗАКЉУЧАК

Предмет истраживања у емпиријском делу рада било је тестирање клупске конвергенције у БДВ-у по становнику између области (НУТС 3 ниво) у Републици Србији у периоду 2001–2016. Методологијом Филиппса и Сула утврђено је да постоји клупска конвергенција на нивоу области. Београдска и Јужнобачка област имају сопствене развојне путање и стационарно стање, што значи да се, ако и у наредном периоду изостане одговарајућа регионална политика, може очекивати даљи раст регионалних диспаритета.

Резултати добијени у истраживању можда су неочекивани с теоријског гледишта. Међутим, они су логични ако се узме у обзир чињеница да се регионалне разлике у земљи и даље повећавају и да су међу највећима у Европи, док је политика регионалног развоја још увек неадекватна. Тзв. асиметрична регионализација, где региони Војводине и Београда (Србија-Север) имају институције које се баве проблемима регионалног развоја, за разлику од подручја Србија-Југ (Регион Шумадије и Западне Србије и Регион Јужне и Источне Србије), само погоршава ситуацију. Забрињава и то што креатори јавне политике већ дуже време не придају одговарајући значај припремама за отварање Поглавља 22, које се односи на регионални развој.

Стога се модернизација институција и усвајање функционалне регионалне политике с квалитетним акционим планом (усвајање Националног плана за регионални развој) намећу као неодложни задаци. При томе, у фокусу би требало да буду оквири Кохезионе политике ЕУ, посебно са становишта њених механизма и мера којима се делује на смањивање регионалних неједнакости.

Приступ регионалном развоју у наредном периоду треба у далеко већој мери заснивати на ендегеном регионалном расту. Региони би требало самостално да трагају за новим изворима раста тако што ће на кре-

ативнији начин мобилисати локалне ресурсе и фондове, с циљем да искористе своје специфичне компаративне предности без превеликог ослањања на трансфере с националног нивоа и доделу бесповратних средстава. Да би у наредном периоду мање развијена подручја расла по већој стопи од развијених, потребно је обезбедити много већи ниво приватних инвестиција у мање развијеним регионима (НУТС 2) и областима (НУТС 3). То ће бити могуће ако економска ефективност инвестиција у мање развијеним подручјима буде већа.

Циљ регионалне политике требало би да буде стимулисање свих локалитета да развијају сопствене потенцијале за раст, пре свега на основу свог унутрашњег, ендемог потенцијала (територијалног капитала). Што се тиче мера регионалне политике, у наредном периоду у нашој земљи требало би примењивати тзв. *place-based* концепт чије су главне карактеристике засноване на прилагођавању интервенција специфичним територијалним околностима и њиховим просторним везама, те на мобилисању и сакупљању знања и предности локалних актера. При креирању регионалне политике „по мери” конкретног подручја неопходно је узети у обзир различите карактеристике региона / области – не само економске, већ и особености везане за друге факторе, као што су амбијенталне погодности [видети: Rikalović i Josipović 2018]. Поред тога, за складан регионални развој неопходно је да локалне самоуправе постепено усвајају стандарде регионалне политике ЕУ и то путем поменутог активног учествовања у националном систему регионалне политике. Узимајући у обзир актуелну регионализацију, као и поменути савремени (интегративни) развојни концепт, у наредном периоду потребно је више пажње посветити унапређењу улоге коју у процесу равномернијег територијалног развоја могу имати административне области (НУТС 3 ниво). Чињеница да НУТС 3 ниво у Србији нема статус субјекта регионалне политике отежавајућа је околност у процесу регионалног и укупног развоја и умањује могућности за ефикасније ублажавање унутар и међурегионалних разлика у нивоу развијености.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Armstrong, Harvey and Jim Taylor (2000). *Regional Economics and Policy*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Barro, Robert J.; Xavier Sala-i-Martin (1995). *Economic Growth*. Singapore: McGraw-Hill.
- Barro, Robert J.; Xavier Sala-i-Martin (1997). Technological Diffusion, Convergence, and Growth. *Journal of Economic Growth*, II, 1: 1–26. (doi.org/10.1023/A:1009746629269).
- Baumol, William (1986). Productivity Growth, Convergence, and Welfare: What the Long-Run Data Show. *American Economic Review*, LXXVI, 5: 1072–1085.
- Bernard, Andrew B.; Steven N. Durlauf (1995). Convergence in International Output. *Journal of Applied Econometrics*, X, 2: 97–108. (https://doi.org/10.3386/w3717).
- Islam, Nazrul (2003). What Have We Learnt from the Convergence Debate?. *Journal of Economic Surveys*, XVII, 3: 309–362. (https://doi.org/10.1111/1467-6419.00197).
- Manić, Emilija; Svetlana Popović, Đorđe Mitrović (2016). Is There a ‘Chinese Wall’ in Europe? A Glance at the Development of Socio-Economic Disparities in Europe. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, CLVIII, 1: 133–48.

- Manić, Emilija; Svetlana Popović, Dejan Molnar (2013). Regional Disparities and Regional Development: The Case of Serbia. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, CLIV, 1: 191–211. (<https://doi.org/10.1553/moegg154s191>).
- Molnar, Dejan (2016). *Regionalne nejednakosti i privredni rast: teorijsko-empirijska analiza*. Beograd: CID Ekonomski fakultet u Beogradu i Zrenjanin: Banat-info.
- Phillips, Peter C. B.; Donggyu Sul (2007). Transition Modeling and Econometric Convergence Tests. *Econometrica*, LXXV, 6: 1771–1855. (<https://doi.org/10.1111/j.1468-0262.2007.00811.x>).
- Phillips, Peter C. B.; Donggyu Sul (2009). Economic Transition and Growth. *Journal of Applied Econometrics*, XXIV, 7: 1153–1185. (<https://doi.org/10.1002/jae.1080>).
- Rikalović, Gojko; Sonja Josipović (2018). The Mapping of Rural Serbia According to the Index of Natural Amenities. *Зборник Майице српске за друштвене науке / Matica Srpska Journal of Social Sciences*, 166: 249–261. (<https://doi.org/10.2298/ZMSDN1866249R>).
- Rikalović, Gojko; Dejan Molnar (2018). Nužnost reafirmacije regionalne politike u Srbiji. In: Aleksandra Prašćević (ed.), *Ekonomska politika Srbije u 2018. godini: kvalitet institucija i ekonomski rast*. Beograd: NDES, AEN i Ekonomski fakultet u Beogradu - CID, 251–263.
- Stimson, Robert; John Roger Stough, Peter Nijkamp /eds./ (2011). *Endogenous Regional Development: Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- European Union. Eurostat (2017). *Eurostat regional yearbook*. Доступно на: <http://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-statistical-books/-/KS-NA-17-001>. Приступљено: 6. 11. 2018.), (DOI): 10.2785/257716
- Eurostat. Dostupno na: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/regions/data/database>. Приступљено: 17. 4. 2019.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

INTRAREGIONAL INEQUALITIES IN SERBIA – TESTING THE CLUB CONVERGENCE

by

DEJAN MOLNAR
dejanmolnar@ekof.bg.ac.rs

MAJA JANDRIĆ
maja@ekof.bg.ac.rs

University of Belgrade, Faculty of Economics
Kamenička 6, Belgrade, Serbia

SUMMARY: Not only are all the regions in Serbia underdeveloped in comparison to EU-28 average, but there are also relatively large regional disparities in our country. Nevertheless, the largest part of the uneven spatial development in Serbia lies in pronounced and growing inequalities within the regions — intraregional disparities are greater than the interregional ones. This paper aims to investigate the existence of club convergence

on NUTS 3 level in Serbia. While a common approach is based on *a priori* dividing units of observation into individual groups based on some of their particular characteristics, we use a method that allows identification of clusters of convergence by using an algorithm that is data-driven and thereby avoids *a priori* classification of the data into subgroups. We use data on GVA per capita for NUTS 3 level in Serbia, for the period 2001-2016. Our results show that there are three convergence clubs in Serbia, while two districts – Belgrade district and South Bačka district show no signs of convergence with any of the other clubs or between themselves.

KEYWORDS: intra and inter-regional inequalities, club convergence, economic growth, Serbia

UDC 316.77:004(497.11)
UDC 338.48-44(497.11-22)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN1969109V>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

ИНФОРМАЦИОНО-КОМУНИКАЦИОНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ КАО ПРЕТПОСТАВКА УСПЕШНОГ РАЗВОЈА РУРАЛНОГ ТУРИЗМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

ПРЕДРАГ М. ВУКОВИЋ

predrag_v@iep.bg.ac.rs

ВЕСНА Ж. ПОПОВИЋ

vesna_p@iep.bg.ac.rs

Институт за економику пољопривреде
Волгина 15, Београд, Србија

САЖЕТАК: Убрзани развој информационих и комуникационих технологија (ИКТ) данас је пронашао широку примену у бројним делатностима. Неопходно је сагледати могућности примене и утицаја ИКТ на развој руралног туризма. Имајући у виду да се рурални туризам у Србији налази у иницијалним фазама развоја, очекивања су да би примена ИКТ могла да допринесе повећању туристичког промета, смањењу трошкова промоције, смањењу трошкова пословања, јачању конкурентности руралних туристичких дестинација, итд. У раду је сагледан карактер и динамика досадашњег развоја руралног туризма у Србији и Европи. Анализирана су досадашња искуства у примени ИКТ у туризму. Извршено је испитивање утицаја ИКТ на конкурентност Србије као туристичке дестинације корелационом анализом. Указано је на нужност формирања јединствене базе података смештајних капацитета руралног туризма и значај њиховог повезивања на неки од глобалних дистрибутивних система (ГДС). Очекивања су да би се укључивањем ИКТ у пословање у руралном туризму остварио већи промет, приходи и боља промоција руралних туристичких дестинација и омогућило боље праћење карактера, динамике и интензитета његовог развоја.

Имајући у виду позитиван утицај ИКТ на резултате пословања, очекивања су да би се и конкурентност Србије као туристичке дестинације повећала.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: рурални туризам, информационе и комуникационе технологије, дестинација, менаџмент, интернет, база података

JEL: M15, R41, Q12

Технолошки прогрес и туризам се комплементарно развијају дуго година [Buhalis 2008: 609-623; Sheldon 1997; Poon 1993; итд.]. Међутим, док с једне стране расте и развија примена ИКТ у свим сферама људског деловања, дотле с друге стране недостају литература и информације о њеној примени у руралном туризму [Акса et al. 2007: 404–413].

Карактеристика понуде руралних туристичких дестинација је физичка, социјална и културна дистанца од тражње смештене у градским центрима. Проблем размене је отежан и додатно се може искомпликовати уколико недостају адекватне „пословне вештине” како би се рурална туристичка понуда приближила тражњи [Forstner 2004: 500].

Туристички дистрибутивни канали виде се као „мост” између понуде и тражње [Pearce et al. 2013: 50], а улога посредника је управо у изнајмању начина да се олакша процес размене [Clerides et al. 2008: 372–392; Medina-Murioz et al. 2003: 135–147; Curtin et al. 1999: 135–147].

Класични облик посредовања између понуде и тражње који је био присутан у туристичком пословању данас је осавремењен применом ИКТ [Buhalis et al. 2005: 7]. Примена ИКТ учинила је да се удаљеност туриста од дестинација данас може сматрати ирелевантном за нормалан ток туристичког пословања. Мала рурална предузећа захваљујући ИКТ могу равноправно да учествују у конкурентској борби на туристичком тржишту с „урбаним” предузећима и у том смислу могу да остваре одређену врсту конкурентске предности [Allen et al. 1993: 30–33].

Како би се поспешео развој руралног туризма, који се налази у иницијалним фазама развоја у Србији, неопходно је користити иновациона знања и средства која стоје на располагању. У том смислу јача улога примене савремених ИКТ. Изостанак примене ИКТ може да доведе до смањења тражње за одмором у руралној туристичкој дестинацији, смањења економских активности, а тиме може негативно да утиче и на развој руралних подручја, односно може да доведе до смањења потенцијалних инвестиција у рурална подручја [Premkumar et al. 1999: 467–484].

ПРИМЕНА ИКТ У РУРАЛНОМ ТУРИЗМУ

ИТ је заједнички термин који се даје најновијим развојним дешавањима у моду електронских и компјутерских механизма и комуникационих технологија, који се користе за аквизицију, обраду, анализу, чување, проналажење, дисеминацију и примену информација. На макроекономском нивоу, ИТ постају инструмент у развоју и просперитету региона (дестинација), с обзиром на то да одређују њихову конкурентност на гло-

балном тржишту. На микроекономском нивоу, ИТ прожимају све функције стратешког и оперативног управљања и утичу на конкурентност предузећа [Buhalis 1998: 409].

Брзи развој ИКТ олакшава туристима приступ информацијама од значаја за њихово путовање и истовремено побољшава квалитет искуства туристичком дестинацијом [Neuhofer et al. 2012; Buhalis et al. 2008: 609]. Због тога савремено пословно окружење у туризму, али и у другим гранама привреде, мора бити у складу с потенцијалима које пружа примена ИКТ [Van Limburg 2012: 119–132].

Бич (Beech) и сарадници [Beech et al. 2006: 252] наводе ИТ системе и апликације који се користе у туризму:

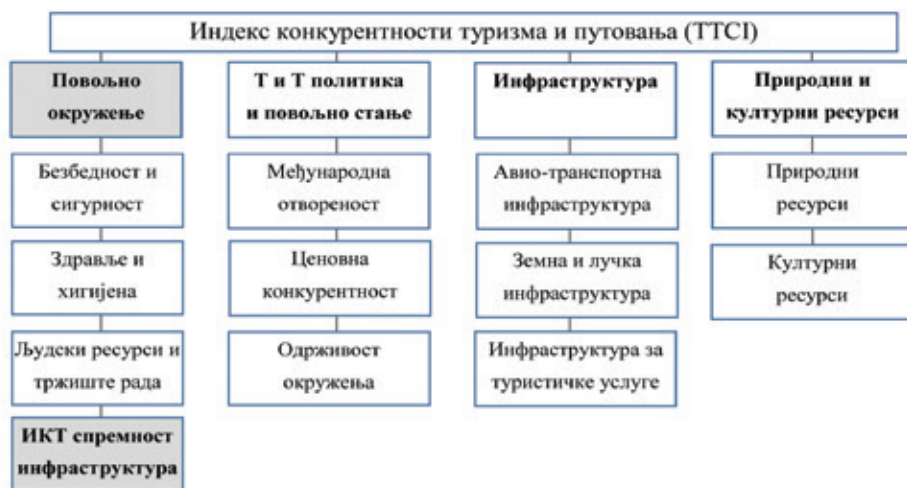
- интернет / интранет / екстранет;
- апликације за управљање набавком резервацијама, рачуноводством и сл.;
- системи за подршку у одлучивању, менаџмент информациони системи;
- базе података;
- компјутерски резервациони системи (КРС);
- глобални дистрибуциони системи (ГДС);
- системи за управљање дестинацијама;
- интерактивна дигитална телевизија;
- „touch-screen” терминали;
- остало.

Они, такође, истичу и функције у туризму и угоститељству које су подржане од стране ИКТ [2006: 253]:

- front office: резервације, пријављивање, плаћање;
- back office: маркетинг, рачуноводство, људски ресурси, услуге потрошачима;
- комуникација са потрошачима и партнерима;
- истраживање маркетинга;
- праћење индикатора продуктивности и профитабилности;
- контрола пословних процеса и особља;
- остало.

УТИЦАЈ ИКТ НА КОНКУРЕНТНОСТ ТУРИСТИЧКИХ ДЕСТИНАЦИЈА

У извештају Светског економског форума (*World Economic Forum* – WEF) о туристичкој конкурентности земаља као дестинација, који се публикује редовно годишње, као један од индикатора на бази кога се израчунава индекс туристичке конкурентности сваке земље, између осталих, наводи се „ИКТ индикатор” који се налази у „стубу” пословно окружење (Слика 1).

Слика 1. Структура индекса конкурентности туризма и путовања (ТТСИ),
Светској економској форуму за 2017. годину

Извор: [TTCI Report 2017 World Economic Forum – The Travel & Tourism Competitiveness Index 2008, стр. xiv]

Увидом у Извештај *Светској економској форуму* уочава се да ИКТ инфраструктуру (*ICT readiness* – спремност за употребу) конституишу: 1) ИКТ који се користи за „бизнис за бизнис операције” (B2B); 2) коришћење Интернета за „бизнис потрошачке трансакције” (B2C); 3) интернет корисници; 4) фиксна широкопојасна Интернет претплата; 5. претплата на мобилни телефон; 6. претплата на мобилну широкопојасну мрежу; 7. покривеност мобилне мреже; 8. квалитет снабдевања електричном енергијом. Република Србија се према овом индикатору у 2017. години налазила на 57. месту, а ранг у протеклом периоду од 2007. до 2017. за који је ИКТ мерен и публикован с укупним индексом конкурентности туризма и путовања (ТТСИ) у Извештајима Светског економског форуму приказан је у Табели 1.

Табела 1. Ранг и вредност ТТСИ и ИКТ инфраструктура за Србију од 2007. до 2017.

		Године	2007.	2008.	2009.	2011.	2013.	2015.	2017.
		Укупан број мерених земаља	124	130	133	139	140	141	136
Србија	ТТСИ	Ранг	61	78	88	82	89	95	95
		Резултат	4,2	3,8	3,7	3,9	3,8	3,3	3,4
	ИКТ спремност	Ранг	46	57	63	62	49	56	57
		Резултат	3,3	2,8	2,9	3,3	3,9	4,45	4,8

Извор: [WEF, 2007; 2008; 2009; 2011; 2013; 2015; 2017]

Како би се утврдила јачина везе између конкурентности Србије као туристичке дестинације и развијености ИКТ инфраструктуре коришћен је SPSS (*Statistical Program Software System*) програмски пакет (Табела 2). Постављене су хипотезе:

H_0 : Не постоји корелациона веза између конкурентности Србије као туристичке дестинације (TTCI) и ИКТ инфраструктуре (*ICT readiness*).

H_1 : Постоји корелациона веза између конкурентности Србије као туристичке дестинације (TTCI) и ИКТ инфраструктуре/спремности (*"ICT readiness"*).

Табела 2. TTCI и ИКТ спремност стуб корелациона матрица за Србију у периоду од 2007. до 2017.

		TTCI	ICT readiness
TTCI	Pearson Correlation	1	0,434
	Sig. (2-tailed)		0,033
	N	7	7
ICT readiness	Pearson Correlation	0,434	1
	Sig. (2-tailed)	0,033	
	N	7	7

Извор: Истраживање аутора на бази података Светског економског форума

Из Табеле 2 види се да је утврђена вредност Пирсоновог коефицијента корелације 0,434 при нивоу значајности $\alpha=0,01$. Закључујемо с поузданошћу од 99% да има доказа да се одбађу нулта хипотеза и да се тврди да постоји позитивна корелација између посматраних варијабли.

РАЗВИЈЕНОСТ РУРАЛНОГ ТУРИЗМА У ЕВРОПИ И СРБИЈИ

Развој руралног туризма у Европи прати организација *European Federation of Rural Tourism (EuroGites)* коју су формирале 34 професионалне организације из 27 земаља. Према подацима објављеним на званичном сајту ове организације [Eurogites] процењује се да у Европи постоји 500.000 малих и микро-предузетника који се баве руралним туризмом. У понуди се налазе различите врсте пансионских и ванпансионских услуга. Процена организације је да рурални туризам покрива 15% смештајних туристичких капацитета Европе и да се тржиште руралног туризма састоји од око 190.000 смештајних објеката с капацитетом од 1,7 милиона кревета. Треба имати у виду његов растући потенцијал, као и чињеницу да се око 90% свих регистрованих смештајних објеката руралног туризма налази у земљама чланицама ЕУ. Статистичко праћење попуњености капацитета на руралним подручјима показало је да оно варира између 10 и 50% у

зависности од атрактивности дестинације. Учешће фарми које нуде неку врсту смештаја туристима у Аустрији процењено је на 8%, у Немачкој 4%, у Холандији 3%, у Француској 2,8%, у Италији на око 2% итд. Такође, процењује се да смештај на фармама, у приватним сеоским кућама, у малим породичним пансионима и хотелима привлачи директну годишњу туристичку потрошњу од око 12 милијарди евра. Укључујући локално додату вредност и мултипликоване ефекте које туризам има, тај износ достиже око 26 млрд. евра у корист европске сеоске привреде. Ако се овим подацима додају и једнодневни излети, а узевши у обзир и чињеницу да је стварна понуда двоструко већа од званично регистроване, процењује се да укупан утицај руралног туризма у европским руралним подручјима прелази 65 милијарди евра. Број директно и индиректно запослених процењује се на око 500.000 лица. Ови подаци изнети су на *Првом евројском конгресу о руралном туризму* одржаном 2003. године у Ханеу у Шпанији у организацији Eurogites-а. Иначе, ове податке у Србији презентовао је и Центар за одговорни и одрживи развој руралног туризма *CenORT* [CenORT].

Према подацима из маја 2018. године преузетим са сајта *Eurogites*, у понуди руралног туризма Европе у том тренутку налазило се од 5 до 6,5 милиона кревета. Они су лоцирани у више од 400.000 смештајних јединица. За рурални туризам везано је више од 100.000 различитих врста услуга које доносе више од 900.000 директних и индиректних послова, чиме се доноси око 100 милијарди евра прихода руралним подручјима.

У *Масџер њлану одрживој развоја руралног туризма у Србији* [2011: 15] који је сачињен у сарадњи 106 локалних туристичких организација Србије, наводи се да рурални туризам у Србији обухвата 2,7 милиона ноћења, што представља збир појединачних ноћења у руралном туризму од 145.354 и броја општих туристичких ноћења употребљивих за рурални туризам од 2.556.128. Рурални туризам обезбеђује више од 32.000 лежаја (регистрованих и нерегистрованих), с тим што се 10.000 лежаја налази искључиво на селу. Процена је да укупан број лежаја годишње донесе више од 5 милијарди динара прихода и 5 милијарди динара директних прихода сектору туризма. Приход од 10 милијарди динара не укључује посетиоце који бораве најмање једну ноћ или остају код пријатеља или рођака и не укључује индиректан допринос локалној економији у погледу прихода и запослења. Приход од 10 милијарди динара представља 16% директног БДП-а од путовања и туризма, како је израчунао Светски савет за путовања и туризам у Србији за 2010. годину, што укупно износи 62,4 милијарде динара [*Масџер њлан одрживој развоја руралног туризма у Србији*, 74–75].

На бази података из ових извора закључује се да рурални туризам већ данас представља важан чинилац у развоју туризма у Србије. Међутим, треба имати у виду чињеницу да подаци изнети у поменутом документу (*Масџер њлан*) нису комплетни, јер ни једна организација и институција у Србији није задужена за званично праћење динамике, карактера и интензитета развоја руралног туризма. Такође, треба имати у виду да изнети подаци представљају делом резултат спроведеног истраживања на пригодном узорку, а делом су резултат слободне процене аутора овог документа.

Дакле, нису потпуни. За потребе израде поменутог плана (*Мастер план...*) било је укључено 106 локалних туристичких организација, али не и све, те према изнетим подацима постоји извесна резерва.

ТРАДИЦИОНАЛНИ И НОВИ ДИСТРИБУТИВНИ СИСТЕМИ У ТУРИСТИЧКОМ ПОСЛОВАЊУ

Туристи траже информације о дестинацији пре него што се одлуче за путовање, односно пре него што дођу у туристичку дестинацију [Sheldon 1993: 633–649]. Шема информационих канала у туристичкој привреди приказана је у Табели 3.

Табела 3. Информациони канали у туристичкој индустрији

Локација информационих потреба (тражње)	Само информације		Резервације	
	Електронски	Традиционално	Електронски	Традиционално
Пре путовања	- Видеотекст; - CD-ROM; - КРС; - ДИС у НТО.	- Књиге – водичи; - Брошуре.	- Приступ путничким агенцијама преко КРС; - Рачунарски приступ КРС; - ДИС у НТО.	- Телефон; - Пошта; - Факс.
У туристичкој дестинацији	- Јавни приступ информацио- ном терми- налу; - Брошуре; - ТВ канали.	- Књиге-водичи; - ТИК.	- ТИК	–

Извор: [Sheldon 1993: 636].

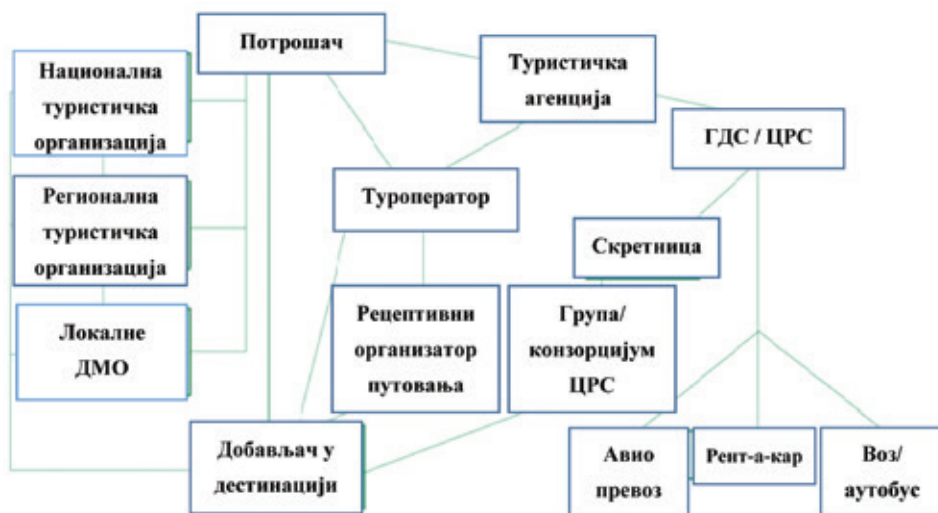
Напомена: КРС – Компјутерски резервациони систем, ДИС – Дестинацијски информациони систем, ТИК – Туристичка информациона канцеларија.

Haines [1994: 50–63] истиче да ДИС малим носиоцима туристичке понуде омогућава да остану у конкурентској борби с великим туристичким компанијама које имају потпун приступ софистицираној ИТ и састоји се из:

- *База података о производима*: Садржи податке о смештајним капацитетима, саобраћају, атракцијама и објектима јавног карактера;
- *Базе података о пошрошачима*: Садржи детаље о профилу (историја потрошача, капацитет, информације садашњих и потенцијалних путника);
- *Маркетинг средстава*: Свеобухватни критеријуми селекције и могућности сакупљања адреса, могућности релационих база података, сумарне информације за маркетинг планирање;

- *Проналажење информација*: Механизам који омогућава лако проналажење информација релевантних за кориснике;
- *Резервација*: Способност да се информације о профилу потенцијалног клијента чувају и да се резервише читава „скала” различитих туристичких услуга;
- *Дистрибуција*: Способност да се понуди све претходно путем комуникационе технологије.

Како би указала на предности коришћења ИКТ у туристичком пословању Светска туристичка организација је 2007. године показала предности на шематски начин. На сликама 2 и 3 приказана је разлика између традиционалних и нових дистрибутивних канала (Интернет) повезивања према виђењу Светске туристичке организације [UNWTO 2007: 73].

Слика 2. Традиционални путни дистрибутивни системи

Извор: [UNWTO 2007: 73]

Традиционални системи садрже мрежне канале:

- директни канали између понуђача и потрошача;
- дестинацијске маркетинг организације (ДМО) које имају улогу да олакшају процес куповине пружањем информација о туристичким производима у различитим промотивним средствима;
- туристички посредници (туристички агенти, туроператори);
- наменске технологије као што су глобални дистрибутивни систем (ГДС) (*Amadeus, Galileo, Sabre*, итд.) и централни резервациони систем (ЦРС).

Светска туристичка организација под дистрибутивним системима у настајању подразумева све оне системе који користе интернет техно-

логије с којима је унапређено пословање, јер је омогућено да потрошачи путем Интернета имају приступ широком спектру информација о различитим туристичким дестинацијама, односно туристичким производима и да на основу расположивих информација, као и одговарајућих „алата” које нуде савремене ИКТ, креирају своје путовање и боравак у дестинацији на начин који им највише одговара [UNWTO 2007: 73].

Слика 3. Нови дистрибутивни системи

Извор: [UNWTO 2007: 73]

НЕОПХОДНОСТ ФОРМИРАЊА БАЗЕ ПОДАТАКА РЕЦЕПТИВНИХ КАПАЦИТЕТА РУРАЛНОГ ТУРИЗМА

Пракса у појединим земљама показала је утицај ИТ на одређене категорије пословања (на пример, мали бизнис и предузетништво), затим утицај на развој појединих региона (на пример, руралних или урбаних), као и утицај на развој локалних економија који је од виталног значаја [Premkumar 1999: 467–484].

Акца и сар. [2007: 406–407] истичу да ИКТ становницима руралних подручја омогућава:

- рекламирање руралних туристичких производа;
- коришћење е-трговине;
- трансфер знања из урбаних у рурална подручја и обрнуто;
- апликације у званичну државну процедуру – на пример, апликације за средства из различитих државних фондова, као што су средства предвиђена за стимулацију развоја руралног туризма и сл.;
- примену Географског информационог система (ГИС) у туристичком менаџменту с природним и антропогеним ресурсима, итд.

Пословање путем ИКТ неминовно доводи до нестајања класичних туристичких посредника. Оправдано је очекивати да се у туристичком пословању у будућности појави експанзија нових електронских посредника. Тренутно се у Србији у туристичком пословању посредници користе апликацијама глобалних дистрибутивних система (ГДС) *Amadeus* и *Galileo* који последњих година бележе раст [Pavlović et al. 2008: 148–156].

Ипак, и поред убрзаног развоја ИКТ још увек не постоји централни сервер на светском нивоу за потребе руралног туризма, с базама података које обједињавају податке прикупљене са свих сервера, што имплицира да се у будућности може очекивати формирање једне глобалне базе података која ће бити у могућности да прикупи, интегрише, процесуира и тржишту понуди добро организоване податке из ове области [Тодоровић и др. 2009: 110].

Од 2006. године компанија *Pegasus Solutions Inc.* [Pegasus] која је глобални лидер у напредним технологијама и услугама за хотеле и туристичке дистрибутере и представља највећи светски сервис репрезентовања хотела, с највећим централним резервационим системом, највећим системом за процесирање електронске резервације путем интернета и глобалним дистрибутивним системом (*Amadeus*, *Galileo*, *Worldspan*, *Sabre*) као и највећим системом за процесирање агенцијских провизија у свету, послује у Србији преко компаније *Congrexpo d.o.o.* [Congrexpo]. Мисија компаније је да максимизира приходе и профитабилност хотела и посредника у туризму широм света, обезбеђујући коришћење најнапредније и најиновативније технологије у туристичкој индустрији [еКарџа]. На овај начин угоститељски објекат постаје приступачан у више од 650.000 туристичких агенција широм света и расположив је за резервисање у било којем делу света. На овај систем прикључен је одређени број хотела у Србији (*Србија*, *Union*, *Aleksandar Place*, *N*, *Gymnass* итд.). Овиме је омогућено да смештајни објекти буду на располагању туристима, односно туристичким агенцијама из читавог света [еКарџа]. У Централни резервациони систем Србија укључен је и *on-line* систем *Booking Serbia* [Booking Serbia] преко кога је предвиђена и резервација смештајних јединица руралног туризма (сеоска домаћинства, салаши, виле, пансиони, итд.). На овај начин омогућено је да се и мале смештајне јединице прикључе на један глобални дистрибутивни систем.

Међутим, оно што се јавља као проблем је што у систем нису укључени сви смештајни објекти руралног туризма Србије, односно што листа није ажурирана. Између понуде која се налази на *on-line* систему *Booking Serbia* и базе података која за сада има највећу смештајну понуду руралног туризма у Србији презентовану на Интернет страници *Сеоски туризам Србије* [Seoski turizam Srbije; Seoski turizam u Srbiji] тренутно не постоји веза. Очекивања су да би се у догледној будућности оваква веза (*link*) могла успоставити и потенцијалним туристима, односно туристичким агенцијама би се на овај начин могла понудити комплетна смештајна понуда руралних туристичких дестинација. Алтернатива је да би се могао направити посебан Интернет сајт с понудом смештајних капацитета

руралног туризма, преко кога би се вршиле све услуге које иначе овакви информациони системи омогућавају.

Националну асоцијацију *Сеоски туризам Србије* основало је девет удружења 2002. године и данас (2018) удружење броји више од 500 чланова. Током 2004. године Интернет клуб је поставио презентацију www.selo.co.yu која је пројектована као база података укупне сеоске туристичке смештајне понуде. У 2005. години у реализацију пројекта *Промоција сеоског туризма у Србији*, укључене су све општине и туристичке организације општина и градова које имају понуду руралног туризма. Током година интернет сајт је бележио континуиран раст броја посетилаца, а у 2006. години преко 200 сеоских домаћинстава која се налазе у бази података овог сајта добило је 90% гостију управо посредством сајта. Захваљујући резултатима рада Интернет сајта, Национална асоцијација *Сеоски туризам Србије* је члан и активни представник Србије у *Евројској федерацији руралног туризма* (EUROGITES), а као покровитељи рада интернет сајта јављају се Министарство трговине, туризма и телекомуникација, Министарство пољопривреде и заштите животне средине, Делегација Европске уније у Републици Србији, UNWTO, EUROGITES, као и Амбасада САД [Seoski turizam Srbije – Selo.rs].

Овове треба додати чињеницу да Туристичка организација Србије (ТОС) тренутно (2018) ради на изради јединствене базе свих регистрованих смештајних капацитета руралног туризма. Према информацијама из ТОС-а, база ће бити представљена на новој Интернет страници која се налази у припреми. Такође, тренутну базу смештајних капацитета ТОС је публиковала у *Каталогу сеоских туристичких домаћинстава* из 2017. године.

ЗАКЉУЧАК

Тренд диверзификације туристичких производа који је карактеристичан како за међународно, тако и за домаће туристичко тржиште, погодује развоју руралног туризма у Србији. Добре ресурсне основе које Србија поседује иду у прилог овој тврдњи.

Рурална подручја чине 84% територије Србије и на овим подручјима живи према резултатима Пописа из 2011. године око 44% укупног броја становника. Такође, Србију карактеришу: велики географски диверзитет територије (од Панонске низије на северу, преко брдско-планинског подручја карактеристичног за средишње подручје, до изразито планинског подручја карактеристичног за југ, југоисток и југозапад Србије), мултиетничност (у Србији живи око 30 народа и народности), добра еколошка очуваност природног амбијента (пет националних паркова, велики број заштићених подручја природе), богата гастрономска пунуда с дугом традицијом, као и богато антропогено наслеђе. Све бројне ресурсне могућности погодују креирању и развоју великог броја различитих руралних туристичких производа. Међутим, као један од одлучујућих ограничавајућих фактора у развоју види се просторна удаљеност туристичке понуде до

тражње. Како би се „јаз” премостио, јача улога савремених ИКТ у улози туристичких посредника у туристичком пословању. Трендови у туристичком пословању упућују да се традиционални начин посредовања данас све више замењује применом савремених ИКТ.

ИКТ су почеле убрзано да се развијају након Другог светског рата, а тренд је убрзан од осамдесетих година 20. века. Данас су ИКТ нашле примену у свим сферама пословања, па и у туристичком. Ово се првенствено односи на масовне видове туризма (туризам на морској обали и одмори у планинским „ски” ристортима). Међутим, примена ИКТ осетно заостаје у руралном туризму како у Србији, тако и у свету. Разлози су:

- рурални туризам у већини земаља, као и у Србији, почео је да се развија од седамдесетих година 20. века и није се још у пуној мери развио и прилагодио тржишним трендовима;
- низак ниво информатичке писмености локалних интересних група (стејхолдера) у руралним подручјима;
- недовољна друштвено-економска развијеност руралних подручја;
- незаинтересованост локалне привреде и самоуправе за инвестирање у развој руралног туризма, итд.

Примена савремених ИКТ захтева подизање нивоа ИТ писмености локалног становништва, које у Србији није на задовољавајућем нивоу. У ове програме едукације морају бити укључени све интересне групе из јавног и приватног сектора (министарство, локалне туристичке организације, регионалне приврене коморе, локална самоуправа, удружења предузетника итд.). Организација едукативних активности требало би да буде организована према хоризонталном принципу (*top and down* систему) од Министарства туризма, Министарства пољопривреде, Туристичке организације Србије, регионалних привредних комора, локалне самоуправе, све до власника сеоских туристичких домаћинстава.

У Србији већ дужи низ година послује ГДС систем *Amadeus* с добрим резултатима, а последњих година присутан је и систем *Galileo* који бележи раст. Они су своје пословање до сада углавном везали за авио-индустрију и хотелске услуге, а то се мора мењати.

У свету још увек не постоји јединствена база података руралне туристичке понуде, твз. понуда руралних туристичких производа. Организације које се баве руралним туризмом на међународном и регионалном нивоу (као на пример, EUROGITES и сл.) на својим Интернет страницама упућују на национална удружења и асоцијације руралног туризма. Јединствена база података руралне туристичке понуде не постоји ни у Србији. Постојеће листе смештајних капацитета су некомплетне и не ажурирају се редовно.

Уколико би се једна оваква база повезала на неки од ГДС, понуда руралних туристичких производа учинила би се доступним не само домаћим, већ и иностраним туристима. Резултати би били: већи туристички промет, већи приходи од туризма, већи број туристичких ноћења, итд. Ово

би се позитивно одразило на развој руралних туристичких дестинација и на повећање њихове конкурентности. Туристи су данас у великој мери упућени на употребу ИКТ. На овај начин би ИКТ допринео развоју руралног туризма и уједно помогао да се превазиђе проблем руралног развоја, који је евидентно присутан (депопулација, миграција становништва у урбане градске центре, смањење макроекономских података итд.).

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је део истраживања на пројекту ИИИ 46006 – „Одржива пољопривреда и рурални развој у функцији остваривања стратешких циљева Републике Србије у оквиру Дунавског региона”, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Мастер план одрживог развоја руралног туризма у Србији (2011). UNDP, Министарство трговине, туризма и телекомуникација Републике Србије.
- Тодоровић, Марина и Снежана Штетић (2009). *Рурални туризам*. Београд: Географски факултет.
- Ака, Hasan; Murat Sayili and Kemal Esengun (2007). Challenge of rural people to reduce digital divide in the globalized world: theory and practice, *Government Information Quarterly*, XXIV (2): 404–413.
- Allen, John C.; Bruce B. Johnson, Larry F. Leistritz (1993). Rural Economic Development Using Information Technology: Some Directions for Practitioners, *Economic Development Review*, XI (4): 30–33.
- Beech, John and Simon Chadwick (2006). *The Business of Tourism Management*. Essex: Prentice Hall/Financial Times.
- Buhalis, Dimitrios (1998). Strategic use of information technologies in the tourism industry, *Tourism Management*, XIX (5): 409–421.
- Buhalis, Dimitrios and Rob Law (2008). Progress in Information Technology and Tourism Management: 20 years on and 10 years after the Internet – The state of e-tourism research. *Tourism Management*, XXIX (4): 609–623.
- Buhalis, Dimitrios and Peter O’Conor (2005). ICT Revolutionizing Tourism. *Tourism Recreation Research*, XXX (3): 7–16.
- Clerides, Sofronis; Paris Nearchou and Panos Pashardes (2008). Intermediaries as quality assessors: Tour Operators in the travel industry. *International Journal of Industrial Organization*, XXVI (1): 372–392.
- Curtin, Susanna and Graham Busby (1999): Sustainable Destination Development: the Tour Operator Perspective. *International Journal of Tourism Research*, 1: 135–147.
- Forstner, Kathrin (2004). Community Ventures and Access to Markets: The Role of Intermediaries in Marketing Rural Tourism Products. *Development Policy Review* XXII (5): 497–514.
- Haines, Philip (1994). Destination Marketing System. In: W. Schertler, B. Schmid, A.M. Tjoa, and H. Werthner (eds.): *Information and Communications Technologies in Tourism*. Proceedings of the International Conference in Innsbruck, Austria, Wien: Springer-Verlag, 50–63.

- Medina-Murioz, Rita D.; Diego R. Medina-Murioz and Juan M. Garcia-Falcon (2003). Understanding European tour operators' control on accommodation companies: an empirical evidence. *Tourism Management*, XXIV (2): 135–147.
- Pavlović, Danijel and Vesna Spasić (2008). The Effects of the Application of Modern Information Technology in the Operations of Small Travel Agencies. *Turizam i hotelijerstvo*, V (1): 148–156.
- Pearce, Douglas G. and Christian Schott (2013). Tourism Distribution Channels: The Visitors' Perspective. *Journal of Travel Research*, XLIV (August): 50–63.
- Poon, Auliana (1993). *Tourism, Technology and Competitive Strategies*. Oxford: CAB International.
- Premkumar, G. and Margaret Roberts (1999). Adoption of New Information Technologies in Rural Small Businesses. *The International Journal of Management Science*, 27: 467–484.
- Sheldon, Pauline J. (1993). Destination Information Systems. *Annals of Tourism Research*, 20: 633–649.
- Sheldon, Pauline (1997). *Tourism Information Technologies*, Oxford: CAB.
- UNWTO (2007). *A Practical Guide to Tourist Destination Management*, Madrid.
- Van Limburg, Bob (2012). Visiting suriname, using dart to analyze a visitor's perspective in a co-creation environment. *Information Technology and Tourism*, XIII (2): 119–132.
- World Economic Forum (WEF). TCI Report за 2007, 2008, 2009, 2011, 2013, 2015, 2017.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Bookingserbia. „On line” hotelski rezervacioni sistem. Доступно на: <http://www.bookingserbia.com/>. Приступљено: 29. 5. 2018.
- Centar za odgovorni i održivi razvoj turizma – CenORT. Доступно на: http://www.cenort.rs/?page_id=83. Приступљено: 17. 5. 2018.
- Congrexpo. Доступно на: http://www.congrexpo.co.rs/?p=about_us. Приступљено: 28. 5. 2018.
- EКАПИЈА. Доступно на: <http://www.ekapija.com/website/sr/page/65799>. Приступљено: 28. 5. 2018.
- EUROGITES. Доступно на: www.eurogites.org. Приступљено: 17. 5. 2018.
- Neuhofer, Barbara and Dimitrios Buhalis (2012). Understanding and Managing Technology – Enhanced Tourist experiences. 2nd Advances in Hospitality and Tourism Marketing and Management Conference Proceedings. Доступно на: https://scholar.google.com/scholar?cluster=7172275844384500021&hl=sr&as_sdt=0,5.
- Pegasus. Доступно на: <http://www.pegs.com/>. Приступљено: 28. 5. 2018.
- Seoski turizam Srbije. Доступно на: www.selo.rs. Приступљено: 28. 5. 2018.
- Seoski turizam u Srbiji. Доступно на: <http://www.selo.rs/RS/o-udruzenju>. Приступљено: 29. 5. 2018.

IMPLEMENTATION OF INFORMATION AND COMMUNICATION
TECHNOLOGIES AS ASSUMPTION FOR SUCCESSFUL DEVELOPMENT
OF RURAL TOURISM IN THE REPUBLIC OF SERBIA

by

PREDRAG M. VUKOVIĆ
predrag_v@iep.bg.ac.rs

VESNA Ž. POPOVIĆ
vesna_p@iep.bg.ac.rs

Institute of Agricultural Economics
Volgina 15, Belgrade, Serbia

SUMMARY: The rapid development of information and communication technologies (ICTs) has a wide application in numerous activities today. It is necessary to look at the possibilities of implementation and impact of ICT on development of rural tourism. Bearing in mind that rural tourism in Serbia is in the initial stages of development, it is expected that the implementation of ICT could contribute to the increase in tourism, reducing the costs of promotion and business, strengthening the competitiveness of rural tourist destinations, etc. The paper examines the character and dynamics of the current development of rural tourism in Serbia and Europe. Previous experiences in the application of ICT in tourism have been analyzed. Examination of the impact of ICT on the competitiveness of Serbia as a tourist destination by correlation analysis has been carried out. The necessity of forming a unique database of accommodation facilities of rural tourism and the importance of linking them to some of the global distribution systems (GDS) have been pointed out. It is expected that the application of ICT in rural tourist business will increase farmers' turnover and their income. Furthermore, it can contribute to better promotion of rural tourist destinations and enable better monitoring of the character, dynamics and intensity of development of rural tourism. Given the positive impact of ICT on the business results, it is expected that the competitiveness of Serbia as a tourist destination will increase.

KEYWORDS: rural tourism, ICT, destination, management, Internet, database

ЈЕДАН НЕЗАМАГЉЕН ПОГЛЕД НА САРАДЊУ СРБИЈЕ СА ЦЕРНОМ

Савет Европске организације за нуклеарна истраживања (ЦЕРН) средином децембра 2018. године, после седмогодишњег придруженог чланства (годишња чланарина достигла је 2017. године 1,94 милиона швајцарских франака), усвојио је резолуцију о пријему Србије у пуноправно чланство ове колективне европске научне организације. Пре приступања чланству у ЦЕРН, Србија је имала обавезу да уплаћује у његов буџет око 2,5 милиона швајцарских франака годишње, с тим што ће, по учлањењу, једнократно морати да уплати и износ годишње чланарине. Такође, пуноправно чланство Србије постало би ефективно после планиране ратификације у Народној скупштини Републике Србије. За рад истраживача из српских институција на пројектима ЦЕРН-а, у истом периоду, просечно је плаћано по 150.000 CHF годишње. Велики део тог новца одлазио је на годишње уплате, од по приближно 10.000 CHF, за сваког од доктора наука из српских институција, који су се потписивали на радове колаборација с хиљадама аутора у којима су формално, или стварно, учествовали.

Као неко ко ни на који начин није материјално заинтересован и ко, осим жеље да се садашње неуређено стање српске науке промени на боље, нема никаквих других амбиција, не могу а да не поделим са свима неке своје закључке о ЦЕРН-у, које не можете чути или прочитати у јавности. Реч је о томе да постоје „две стране медале” која се зове ЦЕРН. Једна је позитивна и светла, а друга је жалост негативна и, рекао бих, баш тамна. Ова тамна страна повезана је с неопходношћу да се годишње прикупи око милијарду евра потребних за скупа истраживања у експерименталној физици високих енергија. Огроман годишњи буџет ЦЕРН-а принуђује руково-

деће људе ове организације да у прикупљању новца користе сва могућа маркетиншка средства и разне трикове.

Због ограничености простора, даље ћу говорити само о оном делу тамне стране медале ЦЕРН који се тиче Србије и њеног придруженог чланства (о светлим странама у нашој јавности је раније писано, чак превише) концентришући се на организацију, резултате и трошкове седмогодишње сарадње са ЦЕРН-ом. Одговорност за то лоше што се догађало највише сноси наше Министарство просвете, науке и технолошког развоја (МПНТР), које је све своје ингеренције у организацији и контроли те сарадњи у потпуности пребацило на практично несмењиву, некомпетентну и већим делом корумпирану државну *Комисију*. У њој су својом бахатошћу и неадекватношћу нарочито „блистали” незаменљиви, данашњи пензионери, др Петар Аџић и академик САНУ Ђорђе Шијачки. Штуре финансијске податке о трошковима сарадње и зарадама српских фирми на тендерима ЦЕРН-а могуће је наћи у Извештају о стању у науци у 2017. години, с предлозима и сугестијама за наредну годину (Национални савет за научно технолошки развој, октобар 2018. године – у даљем тексту: Извештај НС).

Период претварања придруженог у пуноправно чланство Србије у ЦЕРН-у пратила је екстравагантна и интензивна промотивна кампања, којој су се у финишу придружили и највиши представници државне власти на челу с председником Владе Србије Аном Брнабић. Много је благородних намера и могућности набројано, а све у складу с „купљеном” франшизом ЦЕРН-а 2012. године у оквиру које се окакве приче нуде јавности и политичарима свих земаља које је ЦЕРН намерио да намами у своје чланство.

Ево неких од карактеристичних тврдњи и обећања:

Приступањем ЦЕРН-у обезбедиће се приступ савременој експерименталној опреми и технологијама, преносиће се преко потребна знања и искуства, спречаваће се одлазак младих талентованих истраживача у иностранство, привреда ће добити јединствену шансу да се равноправно такмичи на тендерима и да солидно заради. Србија добија кадрове, знања и технологије важне и за науку и за привреду (физика, инжењерство, информатика, биомедицина), а све то плаћајући невелику приступну чланарину и захваљујући бескорисном труду овдашњих физичара под мудрим руководством државне Комисије за сарадњу с ЦЕРН-ом и искусним пензионерима на челу.

Али, да видимо њихову практичну реализацију и стварне резултате за седам година плаћеног придруженог чланства у овој већински европској организацији. Експериментална физика високих енергија има дуже времена проблем с новим идејама, о чему се у свету у последње време стидљиво говори. Огроман број истраживача, који раде у овој области, било какво критичко указивање на право стање у њој доживљава као лични напад. Једини начин да се узму у памет је да се јавности скрене пажња на то колико се новца енормно троши на ту област, а који би се (новац) могао много ефективније и боље искористити на другим местима. Зато ћу се у даљем тексту ограничити само на проверу колико су очекивања и обећања наших пропагандиста за учлањење у ЦЕРН тачна и стварно испуњена.

Пажњу пре свега заслужује утврђивање начина на који је одређивана цена годишње чланарине и цена за учешћа у експериментима за последњих седам година придруженог чланства. Овде треба одговорити на најмање два релевантна питања:

а) Да ли је учлањевање у ЦЕРН скуп или јефтин посао?

б) Колико је плаћање такве годишње чланарине прикладно, ако цену упоредимо са средствима која држава издваја по истраживачу за остала научна истраживања?

Потпуно су нејасни разлози због којих је обавезна чланарина од почетних 1 милион швајцарских франака, последње две године, повећана готово два пута (1,94 мил. CHF – Извештај НС из октобра 2018, стр. 79). Сви су из-

гледу да су главни преговарачи око цене били из државне *Комисије* за сарадњу с ЦЕРН-ом. Председник *Комисије* више пута јавно је тврдио да Србија за своје присуство у ЦЕРН-у плаћа најмање од свих. Последњи пут је то изјавио у недавном интервјуу Танјугу. Видећемо мало касније колико је велико/мало 2,5 мил. швајцарских франака за нормалне српске научнике.

Пре него што покажем колико смо скупо плаћали придружено чланство, желим само да укажем на неколико закључака.

Као прво, најмања чланарина ништа не значи док се не провери у ком скупу је то најмање и на који начин ЦЕРН разрезује годишњу контрибуцију за сталне чланове. Ко мало зна да резонује примећује да се годишње чланарине у ЦЕРН-у одређују, највероватније, према бруто друштвеном производу (БДП) земље учеснице. Србија стварно заузима последње место јер јој је БДП најмањи од свих земаља чланица. Проблем је у томе што су истраживања у области експерименталне физике елементарних честица једна од најскупљих у науци уопште, па су и чланарине, за оне који се гурају да „трче ту трку“ папрене. Од 22 државе сталне чланице ЦЕРН-а 19 држава су у Европској унији, а само су Швајцарска, Норвешка и Израел стални чланови а да нису у ЕУ. Колико је Србији место у скупу и ексклузивном научном клубу који се зове ЦЕРН могли бисмо да осетимо поредећи БДП по глави становника Србије, који је за 2017. годину био 5.900 \$, с истим показатељем за Швајцарску (80.189 \$), Норвешку (75.504 \$) и Израел (40.270 \$). Да несрећа буде већа, Србија има изузетно низак ниво издвајања за науку и технолошки развој (0,3–0,4% БДП, према Извештају НС), знатно нижи од европског просека. Наравно да овако мало „маћеха” Србија издваја за своју многобројну пасторчад која раде овде. За стварање услова за рад и боравак петнаестак српских Церноваца у Женеви, треба се добродо материјално „испрсити”. За њих, свој нови и не баш препаметан пород из још незакљученог морганатског брака с Европом, плаћа готово 2,5 милиона CHF годишње, као да за науку издваја готово 7% БДП-а. А нашем пензионеру Ацићу све мало (видети: Петар Ацић интервју РТС-у, 18. јануара 2019): „Онај новац који добијамо на основу пројеката, конкретније директних материјалних трошкова, није довољан...”, а за материјалне трошкове

Церновци добијају три пута више новца од осталих истраживача у природним наукама.

Као друго, набројимо сада неколико држава које су придружени чланови ЦЕРН-а заједно са чланарином коју је требало да плате 2017. године, као и оне које имају посматрачки статус (или уговоре о сарадњи) који не подразумева обавезно годишње плаћање. Придружени чланови су: Индија (12,272 мил. CHF), Пакистан (1,5 мил. CHF), Турска (5,62 мил. CHF), Украјина (1 мил. CHF), Словенија (1 мил. CHF) и Србија (1,94 мил. CHF). Веома лако је проверити да је Србија, ако се узме у обзир годишњи БДП, 10 пута више плаћала од Индије, 9,5 пута више од Пакистана, 7 пута више од Турске, 5 пута више од Украјине и 2,3 пута више од Словеније.

Уместо да држава редукује расипање својих оскудних средстава на ова скупа и мало потребна истраживања за која не поседује адекватне људске и материјалне ресурсе, и одустане од седмогодишњег придруженог чланства и врати се на претходни статус дефинисан Уговором о сарадњи (International cooperation agreement) у веома пристojно друштво држава као што су: Кина, Јапан, САД, Аустралија, Ирска, Белорусија, Иран и Русија, које не плаћају никакву годишњу чланарину, она насаветована од своје *Комисије* срља у сурово скупу и непотребну авантуру пуноправног чланства у организацији у којој ће на њу гледати, у најбољем случају, као на претенциозног скоројевића мале памети. Утолико пре, што то не би био никакав преседан да смо се вратили корак назад. Јер, Русија је, према информацији објављеној 10. марта 2018. на порталу Дојче Веле, опозвала своју апликацију за пуноправно чланство у ЦЕРН-у крајем 2017. и вратила се у статус с Уговором о сарадњи с ЦЕРН-ом. То је урађено по истеку четири године од објављивања да Русија жели да постане придружени члан ЦЕРН-а. Научно руководство Руске Федерације се све то време премишљало, не утврђујући уговором чак ни придружено чланство, јер није желело да се обавезе да ЦЕРН-у непотребно плаћа годишњу чланарину од 7,8 мил. CHF. Ово је на скали БДП Русије, 9,5 пута мање од износа који је Србија платила 2017. године. У исто време званичници ЦЕРН-а изјављивали су: „да је сарадња ЦЕРН-а с Русијом јача него икада”, да руско одустајање од сталног и придруженог чланства на ту сарадњу „ни на који начин неће утицати” и сасвим експли-

цитно да „држава није обавезна да буде пуноправни члан, или придружени члан ЦЕРН-а, да би давала велики допринос његовим пројектима”. Одавде бисмо могли да извучемо закључак да они чији је допринос пројектима ЦЕРН-а мизеран, морају да плате десетоструко да би их у ЦЕРНУ-у примали и трпели да им се „мувају око ногу”.

Видели смо да је српска годишња чланарина за придружено чланство била у апсолутном износу изузетно велика, када је нормирамо на економску снагу земље. У преговорима о цени очигледно се није нимало водило рачуна о државним интересима. Није на одмет да још проценимо како ствари стоје кад нормирање вршимо у односу на средства која добијају остали истраживачи са српских пројеката које финасира ресорно министарство. Из најновијег Извештаја НС види се да је за 2017. годину за чланарину ЦЕРН-у и за потписивање на радове (ова ставка се води под еуфемизмом: „maintenance and operations”), плаћено приближно 2,18 милиона евра. Број истраживача запослених у српским институцијама, који су одлазили и неко време радили у ЦЕРН-у био је те године око 15. Укупан број истраживача у Србији према истом Извештају био је негде око 12.000 и њих је МПНТ финансирало с приближно 100 мил. евра исте године (део буџетских средстава /73%/ се дистрибуира на истраживачке програме који се финансирају пројектно, Извештај НС, стр. 6). Једноставним прорачуном добијамо да је за српске повремене Церновце 2017. године било плаћено *17 пута више* од онога колико је било плаћено за њихове колеге које су те године своја истраживања обављали у Србији. Иронија је комплетна ако се узме у обзир скоро јавна тајна да се, у последње три деценије, за науку мало талентованих истраживача одлучивало за експерименталну физику високих енергија. У најскорије време, поред неколико неспорно добрих младих људи, већином су на церновске пројекте примани мало обећавајући и постарији студенти.

Да ли све до сада наведено представља и потпун списак лоших ствари у сарадњи с ЦЕРН-ом? Нажалост, не! Мучан утисак оставља чињеница да су вође досадашње сарадње с ЦЕРН-ом, оличене у државној *Комисији*, мало или ништа радећи у науци и за науку свих ових година, све своје способности усмерили на манипулације и одржавање садашњег стања повећавајући хаос и ширећи злу крв око

себе, посебно међу младим људима. Довело је то до тога да је међу Церновцима преовладала нездрава атмосфера неповерења, суревњивости и отворених конфликта. Чак су своје честе свађе и интриге, које су понекад ишле скоро до потказивања, немајући снаге да их овде разреше, неколико пута преносили и у ЦЕРН у чему су предњачили лидери несмењиве *Комисије*. Ипак, најгоре од свега је то што је пријем нових људи на церновске колаборације био под њиховом апсолутном контролом.

На основу информација прикупљених у дужем периоду, од наших истраживача који су са ЦЕРН-ом сарађивали, схватио сам да је ЦЕРН, у финансијској а и моралној равни, доста немилосрдна, чак сурова организација. Нису се либили да Србији двоструко повећају чланарину за придружено чланство, иако су вероватно били свесни да то иде од уста овдашње „научне сиротиње”. Научни руководиоци и менаџери ЦЕРН-а нису нимало наивни да не виде колико су научно и људски били неадекватни чланови српске државне *Комисије* за сарадњу с ЦЕРН-ом. Што су ови наши национални представници у форумима ЦЕРН-а били ограниченији и сваковерној корупцији подложнији, то су босовима ЦЕРН-а, изгледа, били милији и незамењивији. Јер, кад њима неко из „колоније” уплати паре, њих уопште више не занима шта домороци раде код себе све док уредно плаћају контрибуције и нове младе и вредне робове доводе на рад у женевске тунеле и око њих. Као да је тачна она стара истина да правила „цивилизованог света” подразумевају да су месни Аборицини дужни да с радошћу размењују своје реалне вредности за ђинђувице и огледалца приспелих „цивилизатора”.

Ову тужну истину најбоље поткрепљује поглед на резултате седмогодишње сарадње на коју је потрошено више од 10 мил. CHF. Из *Извештаја* председника државне *Комисије* поднетог у ЦЕРН-у крајем 2017, као и из недавног Извештаја НС, кад се све сабере и одузме, може се закључити следеће:

Све што су физичари из српских институција добили од придруженог чланства у ЦЕРН-у за оволике године и милионе CHF, под вођством садашње *Комисије* су: читаве *ири* церновске стипендије нижег ранга, плус „части” да према ЦЕРН-овом сценарију реализују неколико предавања, видео конференци-

ја и „радионица” образовне природе и право да се петнаестак њих потписује на стотине радова неколико церновских колаборација, од којих сваки такав рад има по *неколико хиљада* (!?) „аутора”. Види се да дуготрајне важније позиције нико из српских институција није био довољно добар да „освоји”. Престарела већина чланова српске *Комисије* се на радове одговарајућих колаборација потписивала, мада се са сигурношћу може утврдити, увидом у интерне базе ЦЕРН-ових колаборација, да они ту заправо ништа нису урадили. О „богатим програмима образовања и обуке”, о којима у свом *Извештају* пишу чланови Националног савета за науку, мислећи највероватније на оних неколико аутобуса с веселим ђацима, или с уморним наставницима, пристиглим у Женеву и успут у ЦЕРН више из туристичких него из образовних побуда, не вреди трошити речи. Јер, да су им знање и обука били у фокусу, та иста предавања и којекакве „мастер класове”, која су им у ЦЕРН-у и онако држали наши физичари, много паметније и јефтиније било би да су се организовали у Институту у Винчи или Институту за физику у Земуну.

Кукавне резултате научне сарадње с ЦЕРН-ом употпуњују слични „успеси” у привредној сарадњи. На основу споразума о придруженом чланству Србије у ЦЕРН-у, предузећа из Србије имала су право да се јављају на јавне позиве за понуде за испоруку роба и обезбеђивање услуга које објављује ЦЕРН. У периоду 2012–2017. та предузећа су добила послове просечне вредности 0,24 мил. CHF годишње. То је на нивоу 10% новца који је 2018. године Србија платила ЦЕРН-у. Од српских привредних предузећа нико разуман и није очекивао неке велике успехе на тендерима ЦЕРН-а. Због тога се као „озверелост” мора квалификовати ноторна лаж коју је, почетком ове године, изрекао председник државне *Комисије* за сарадњу са ЦЕРН-ом Петар Адић: „Србија је у врху држава које ефикасно користе своју чланарину, односно враћају тај новац назад својим радом, дакле, на неки начин обогаћују нашу средину.”

Време је да из свега реченог понешто и закључимо. Последњих седам година држава је насамарена да непотребно плаћа скупу чланарину за придружено чланство у ЦЕРН-у. Огромне паре дате су за личну промоцију неколико лоших физичара, који су се наметнули

да руководе свим аспектима ове сарадње и да својим поступцима доведу до тога да је то био, кад се све сабере и одузме, за државу и научну заједницу Србије веома штетан подухват. Како је другачији резултат уопште било могуће и очекивати када је читава сарадња била лична прђија неколицине престарелих и усахлих научника и притом људи који никоме никада нису били узор? Штета је опет и материјална и морална. Све што је корисно извучено за науку, веома мало у сваком погледу, могло је да буде добијено, и сигурно још више, без оваквог „руковођења” и бесплатно, да смо остали у претходном статусу. Иако сви говоре да су ствари с учлањењем у ЦЕРН отишле

бесповратно далеко, био би злочин забијати главу у песак и наставити тим самоубилачким путем и даље. Да би се започело лечење нешто се мора предузети. Потребно је хитно одустати од пуноправног чланства у ЦЕРН-у и вратити се на статус од пре 2012, који не подразумева плаћање скупе годишње чланарине и који ће бити регулисан осмишљеним Уговором о сарадњи с том организацијом.

Филиј Раке Вукајловић,
пенсионисани научни саветник
Универзитета у Београду
Институт за нуклеарне науке
Винча

UDC 338.124.4(100)(049.32)

СВЕТСКА КРИЗА: ПОСЛЕ ДЕСЕТ ГОДИНА

Представљање књиге

(Đorđe Đukić, *Svetska finansijska kriza – deset godina posle*,
Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2019, 168 стр.)

Економски факултет
Београд, 17. априла 2019.

ПРОТОКОЛ

Сматрам се високо почаствованим што ми је поверено да учествујем у представљању књиге која је пред Вама.

Пошто сам поново, овог пута као представљач, прочитао ову књигу, подсетио сам се колико су у праву Италијани кад кажу: „*Onori sono oneri*”, то јест „Почаст је терет”. Ову књигу је заиста тешко представити. Она спада у књиге које не можете само прочитати. Она тера читаоца да се дубоко замисли над Голготом финансијског сектора. Оно што књизи даје посебну драж је што се ради о синтези научних истраживања и личног искуства писца у пословању нашег финансијског система, тако да га он осветљава и споља и изнутра.

САДРЖАЈ

Књига *Светска финансијска криза – десет година после* избор је радова писца објављених у домаћим и међународним публикацијама након 2012, кад је код истог издавача објављена претходна књига истог аутора

„Банкарство и криза – домаћи и међународни аспекти”.

Проверено искуство нас учи да ни једна прилика не служи да човек каже све што зна, него само оно што за дату прилику треба рећи. Кад је реч о књигама богатим садржајем, као што су књиге Ђорђа Ђукића, то је лакше рећи него учинити. Сврха представљања књиге и није да се она преприча, и тако учини излишном њена куповина, него само да се наговести шта у њој читаоци могу да нађу.

У првом делу књиге („Антикризна монетарна политика у развијеним земљама”, стр. 3–58) представљене су мере монетарне политике америчке централне банке – Система федералних резерви (ФЕД) и Европске централне банке (ЕЦБ) и од 2015. и њихов утицај на реални и финансијски сектор у САД-у, еврозони и шире. Посебно је дат осврт на политике негативних каматних стопа ЕЦБ-а на финансијске посреднике у развијеним земљама.

У другом делу („Ефекти антикризне монетарне политика у развијеним земљама на привреду Србије”, стр. 59–117) пажња је усмерена: прво, на ефекте кретања каматних стопа у еврозони на привреду Србије, посебно након што је ЕЦБ увела „квантитативне олакшице” 2015. године и наставила да спроводи политику негативних каматних стопа на депозите које банке држе код ње; друго, флукутације курсева на међународном девизном тржишту и импликације на динар; треће, кретање курса америчког долара након што је ФЕД почео да повећава референтну каматну стопу од децембра 2015. и могући одговор Србије. Писац верује да високо задужене земље треба да уредно сервисирају дугове на подлози емисије дугорочних обвезница везаних за раст БДП (*GDP linked bonds*), као решење повољније од других типова инструмената, попут конвенционалних државних обвезница.

У трећем делу („Банке на финансијским тржиштима југоисточне Европе”, стр. 119–165) први пут је у домаћој и страној литератури анализирана међузависност берзи у Југоисточној Европи (Словенија, Хрватска, Србија, Црна Гора, Република Српска, Македонија) током кризе и могућности коришћења откупа сопствених акција од стране банака на плитком тржишту капитала, применом коинтеграције и тестова узрочности. У том делу је дата анализа односа финансијских институ-

ција (банкарских и небанкарских) и великих компанија на основу случаја Агрокор д.д. који је 2017. стављен под принудну управу.

ПОУКЕ И ПОРУКЕ

Предстоји најтежи део посла – шта су главне поуке и поруке књиге?

а) Први пут након избијања светске финансијске кризе Систем федералних резерви САД и Европска централна банка воде монетарне политике које су у раскорак.

б) Главне последице неконвенционалних мера монетарне политике које читаву деценију воде развијене земље су:

(аа) неолиберални приступ економској политици, непримерена регулација финансијских тржишта, са вишом стопом инфлације и вишим каматним стопама;

(бб) опасност да се све већи број земаља нађе на ивици банкротства;

(вв) споро превазилажење кризе у Србији и земљама које нису чланице ЕУ.

Аутор посебно указује на дугорочне неповољне последице политике негативних каматних стопа ЕЦБ на штедњу становништва и њену нерационалну тј. непродуктивну алокацију у некретнине, племените метале, итд. У томе писац види један од узрока избијања нове економске кризе у свету.

„Политика негативних каматних стопа у еврозони коју спроводи ЕЦБ од 2014. године ће имати далекосежне негативне последице. Одлуке грађана да повлаче новац из банака, инвестирају у некретнине, и компанија да држе велике износе у готовини или откупљују своје акције, указују на присуство ризика секуларне стагнације. Бржи опоравак америчке привреде и нормализација монетарне политике Фед-а кроз подизања есконтне каматне стопе ће допринети даљем јачању УСА долар у односу на евро. То ће значајно повећати терет сервисирања спољног дуга земаља задужених у доларима, попут Србије. Наставак експанзивне монетарне политике ЕЦБ-а ће позитивно утицати на краткорочни раст реалног БДП-а, а готово нулте номиналне каматне стопе на штедњу у еврозони негативно на његов дугорочни раст. Негативно дејство такве политике ће се осетити у Србији јер су каматне стопе на штедњу такође близу нуле.” (стр. 29).

Изузетно ниски приноси на државне обвезнице наводе осигуравајуће компаније и пен-

зионе фондове да улажу у ризичније облике активе с мањим степеном ликвидности.

Због јачања УСД презадужене земље, које су се задживале користећи инструменте дуга номиниране у тој валути, плаћају високу цену у виду курсних разлика уколико девизни прилив остварују углавном у еврима, а нису се заштитиле од будућег јачања долара, попут Србије.

Писац, разумљиво, највише пажње поклања утицају збивања у привредама у окружењу на привреду Србије. На способност Србије за отплату спољног дуга штетно утичу: неповољна кретања у привреди еврозоне, скок каматних стопа на међународним финансијским тржиштима; и јачање америчког долара према еврџу. Рањивост привреде Србије на раст каматних стопа на финансијским тржиштима у свету проистиче, између осталог, из чињенице што је на крају марта 2014. у каматној структури јавног дуга дуг уговорен према варијабилним каматним стопама чинио преко једне четвртине укупно уговореног дуга. На другој страни, евро је у претходних дванаест месеци ослабио према америчком долару за 9%, а преко једне четвртине јавног дуга Србије и близу једне четвртине њеног укупног спољног дуга је на крају првог квартала 2014. године било номинирано у америчким доларима.”

ПОГЛЕД УНАПРЕД

Најзад, писац себи поставља питање од милион долара: Да ли је свет пред новом економском кризом? (Поговор, стр. 167).

Десет година након финансијске кризе 2008. у индустријским земљама су предузимане мере неконвенционалне експанзивне монетарне политике и поштравања регулативе финансијских институција. Спасавање највећих приватних финансијских институција је омогућено покрићем њихових губитака из буџетских извора, на терет садашњих и будућих пореских обвезника. Међутим, то је генерисало друге проблеме с којима се суочава свет, попут брзо растућих дугова индустријских земаља и земаља с тржиштима у успону или дугорочног пада продуктивности рада у неким индустријским земљама, што указује на могућност избијања нове светске економске кризе у блиској будућности.

У прилог тези да свет нагиње ка новој економској кризи у условима растућих геополитичких поремећаја, писац истиче следеће чиниоце као кључне:

Прво, мала разлика у приносу краткорочних и дугорочних државних хартија од вредности у индустријским земљама због спровођених антикризних неконвенционалних мера монетарне политике. На такве услове банке реагују поштравањем стандарда за одобравање кредита и смањњем кредитне активности, што делује на успоравање привредне активности.

Друго, тржиште корпоративних обвезница у индустријским земљама је забележило нагли раст у последњој деценији због ниских трошкова емисије тих хартија од вредности. Емитенти су углавном компаније с ниским рејтингом које лако могу доћи у позицију да због геополитичких шокова у свету не могу да сервисирају своје обавезе према инвеститорима који су бежећи од државних обвезница с ниским приносом уложили у те ризичне обвезнице.

Треће, растући износи откупа сопствених акција од стране највећих компанија и банака у САД, и шире. Перцепција инвеститора је да се тиме спречава потенцијално већи пад цена акција и делом предупређује избијање кризе. *De facto*, растући дуг државе и компанија висе као Дамоклов мач.

Четврто, улазак Италије, треће економије у еврозони, у техничку рецесију у четвртном кварталу 2018, први пут после 2013, побуђује страх од понављања ситуација с Грчком.

Пето, остварена стопа раста реалног БДП-а у еврозони у 2018. од 1,8% је обесхрабрујућа. Поверење инвеститора је пало у Немачкој на најнижи ниво од 2012, што указује да привреда Немачке клизи у рецесију.

Шесто, трговински рат између САД и Кине је додатни чинилац неизвесности.

Најзад, реакција инвеститора, која није увек рационална, детерминише време када се активирају окидачи кризе. Зато нас криза увек изненади.

ЗАКЉУЧАК

Књига је у свему урађена *lege artis*. С обзиром на степен стручности и тематске занимљивости она вероватно неће остати у једном издању. Данас, међутим, не можемо проценити колики ће бити њен допринос нашој економској будућности. Стари Римљани су говорили: *Historia est magistra vitae*, то јест

„Историја је учитељица живота”. Познати руски историчар Василиј Осипович Кључевски (Василий Осипович Ключевский) мисли другачије. Према њему „Историја ничему не учи. Она само сурово кажњава оне који нису научили њене лекције”. Треба се надати да

ћемо имати довољно мудрости да Старим Римљанима дамо за право.

Даме и господо,

Преостаје ми да вам најлепше захвалим на стрпљењу и пажњи, већима него што сам заслужио.

*Блајоје С. Бабић
правник и економиста
Београд*

ИЛУСТРОВАНА ИСТОРИЈА ПРИСАЈЕДИЊЕЊА ВОЈВОДИНЕ КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ 1918. ГОДИНЕ

(Драго Његован, *Присаједињење Војводине Србији 1918.*,
друго, илустровано издање, Музеј Војводине и Школска књига НС,
Нови Сад 2018, 700 стр.)

Монографија *Присаједињење Војводине Србији 1918.* др Драга Његована, музејског и научног саветника, аутора и приређивача 55 књига и више стотина научних и стручних радова, први пут је објављена 2004. од стране Музеја Војводине као издавача. Друго, илустровано издање, публиковано је 2018. године у сарадњи ове установе културе и реномиране новосадске издавачке куће Школска књига НС. Књига се поново појављује, 14 година након првог издања, не само због

интереса стручне јавности и чињенице да је тираж првог издања исцрпљен, него и због јубилеја стоте годишњице од присаједињења војвођанских области Краљевини Србији 25. новембра 1918, односно поводом уласка Војводине прво у српску, а затим у југословенску државу 1. децембра исте године. У том контексту, Његованова студија, уједно и његова докторска дисертација одбрањена на Факултету политичких наука Универзитета у Београду 2003. године, додатно је добила на актуелности.

Тематски и хронолошки, монографија прати историју Срба на простору данашње Војводине од првих досељавања српског становништва на Балкан и у Панонску низију током 6. и 7. века, па све до доношења Видовданског устава 1921, са главним фокусом на политичким догађајима и процесима, али и уз анализе привредних, социјалних, културних и демографских чинилаца који су пресудно утицали на историјске токове.

Књига је подељена, поред предговора (стр. 11–14), уводних разматрања (стр. 17–35) и закључних разматрања (стр. 645–654) на следећих пет поглавља: Историјске претпоставке политике присаједињења. Срби на панонском и балканском простору до Великог бечког рата (стр. 37–162); Нововековни извори политике присаједињења. Борба Срба у Хабзбуршкој монархији за политичко-територијалну аутономију од Велике сеобе (1690) до Првог светског рата (стр. 163–348); Изградња политике присаједињења. Први светски рат и концепције о стварању југословенске државе (стр. 349–441); Реализација

политике присаједињења у Војводини крајем 1918: ни Пешта ни Загреб – већ Београд! (стр. 443–558); Потврда и негација политике присаједињења. Политички процеси у Војводини од Прводецембарског акта 1918. до Видовданског устава (стр. 559–643).

Његован је у уводу прецизно образложио методолошке претпоставке и циљеве истраживања, истовремено указујући на трансформацију појма Војводине у географском и политичком смислу, с детаљним објашњењем и дефинисањем појма „политике присаједињења” као дуготрајног историјског процеса који је претходило самом догађају од 25. новембра 1918. године.

У првом поглављу аутор износи преглед историје Срба на простору данашње Војводине и Србије током средњег века, с нагласком на процесе миграција и постепеног насељавања војвођанског простора од стране српског становништва, раст њихове бројности и јачање позиције, закључно са српским устанком у Банату 1594. и спаљивањем моштију Светог Саве на Врачару.

Друго поглавље аутор започиње приказом Великог бечког рата (1683–1699), Велике сеоба Срба из 1690. и њиховог масовног досељавања у Хабзбуршку монархију. Срби су тада добили царске привилегије, којима је цар гарантовао њихова права и политичко-друштвени статус, а аутор указује на значај привилегија за очување идеје српске државности. Поред низа других значајних момената из прошлости Срба у Угарској током 18. и 19. века, аутор је посебну пажњу посветио различитим варијантама српског националног програма из тог времена, периоду Револуције 1848–1849, одлукама Мајске скупштине о проглашењу Српске Војводине, а коначно и формирању Војводства Србије 1849. као једног облика српске аутономије у Аустријској царевини.

У трећем поглављу које се односи на Први светски рат, Његован је анализирао ратне циљеве Аустроугарске на Балкану; политички, економски и социјални успон и модернизацију српског друштва почетком 20. века; и различите концепте око начина југословенског уједињења током трајања рата (Нишка декларација, „велико” и „мало” решење – Југославија или проширена Србија, концепције црногорске династије и опозиције у српском парламенту итд.).

У четвртном поглављу врло су детаљно приказани догађаји везани за распад Хабзбуршке царевине, уз анализу демографских и социјалних прилика у Војводини из којих се види да су Срби имали релативну већину на простору јужне Угарске (Банат, Бачка и Барања), у областима које су на новосадској Великој народној скупштини 25. новембра 1918. донеле одлуку о присаједињењу Србији. Такође, аутор успешно синтетизује и интерпретира неколико паралелних процеса који су се одвијали у војвођанским областима током октобра и новембра 1918: с једне стране политичко организовање Срба и других словенских и несловенских народа и формирање народних одбора и већа; с друге стране улазак српске војске у Срем, Банат, Бачку и Барању као пресудни фактор у одређивању даље судбине ових територија. На крају поглавља, исцрпно су описани догађаји на Великом народном збору у Руми и Великој народној скупштини у Новом Саду, која је донела далекосежне државно-правне одлуке о отцепљењу Баната, Бачке и Барање од Угарске и присаједињењу Србији.

У петом поглављу аутор је подробно анализирао коначно разграничење између Краљевине СХС, Мађарске и Румуније на Конференцији мира у Паризу 1919–1920. године, политичке процесе у Војводини након стварања југословенске државе, рад привременог извршног органа Народне управе за Банат, Бачку и Барању, расправе у Уставотворној скупштини уочи доношења Видовданског устава и у том контексту позиције војвођанских посланика.

У погледу историјских извора коришћених у писању ове студије, реч је о веома разноврсном материјалу, у првом реду необјављеној архивској грађи из Архива Војводине, Рукописног одељења Матице српске, Музеја Војводине, Архива Југославије и Историјског архива Града Новог Сада; оновременој штампи (*Браник*, *Застава*, *Југословенски дневник* итд.); и најрелевантнијој стручној литератури југословенске и српске историографије.

Монографија садржи и списак литературе и извора, регистар личних и географских имена и резиме на пет језика: српском, енглеском, немачком, мађарском и румунском.

Посебну вредност и новину у односу на прво издање књиге чини богата графичка опрема другог издања и њен ефектан дизајн,

што је нарочито пријемчиво за ширу читалачку публику и млађе генерација читалаца. У монографији коју чини 700 страница текста, укупно је употребљено чак 358 илустрација, 350 фотографија, 52 двоструке фотографије и 12 карата, од којих је 8 оригиналних по први пут објављених. Између осталог, у изузетно богатом илустративном материјалу, посебно су интересантне бројне уметничке слике појединих историјских догађаја и личности, факсимили најзначајнијих докумената, насловне стране оновремених часописа и новина, као и стручној јавности мање познате или непознате фотографије. Све илустрације су уско повезане с текстом и допуњавају га, дајући читаоцу додатну перспективу приликом читања ове књиге. Први пут је у једној научној монографији приказана колекција од 23 портрета најистакнутијих учесника у процесу присаједињења и уједињења 1918. године (краљ Петар Карађорђевић, регент Александар, Јаша Томић, Блашко Рајић, Милица Томић и други), који су насликани од стране савремених сликара током 2017. и 2018. године и изложени у Музеју присаједињења у Новом Саду. Илустрације су прикупљене у разним установама, претежно у Музеју Војводине, Галерији Матице српске у Новом Саду, Народном музеју у Београду, Историјском музеју Србије, Музеју Српске православне цркве, Библиотеци Матице српске, Рукописном одељењу Матице српске, Архиву Војводине и многим другим националним, регионалним и локалним институцијама културе у Србији, али и у иностранству, међу којима су: Национална библиотека Сечењи

у Будимпешти, Конгресна библиотека у Вашингтону, Национални музеј Шенбрун у Бечу, Руски музеј у Москви и друге институције из Аустрије, Мађарске, Немачке, Русије, Холандије, Велике Британије, Турске и Пољске.

Његованова монографија нам је понудила једну информативну, јасну и садржајну историографску анализу историје Срба у Војводини, посебно када је реч о периоду од 1914. до 1921. године, у којем су аналитички и синтетички прецизно приказани динамични, бурни и сложени догађаји везани за само присаједињење и за прелазни период трансформације власти од угарске ка српској/југословенској, као и различите концепције, опредељења и сукобе политичких партија у Војводини уочи доношења Видовданског устава. Сви наведени аспекти и сегменти су прегледно представљени читаоцу. Такође, монографија је пример како се научна литература и резултати научних сазнања могу презентовати на популаран и приступачан начин, већ поменутом употребом богатог илустративног материјала. На крају можемо закључити да уз све наведене карактеристике Његованове књиге, јасан стил писања, прецизно формулисане хипотезе и интерпретације сложених историјских догађаја и процеса, она ће представљати значајно и незаобилазно штиво како за стручњаке, тако и за ширу читалачку публику.

*Александар Хорваџ
Музеј Војводине
Нови Сад*

UDC 091=163.41"1832"(049.32)
UDC 336.22(497.11)"1832"(049.32)

ДЕФТЕРОЛОГИЈА: ОД ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА ДО КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ

(Радомир Ј. Поповић /прир./, *Харачки шефџер Кайеџаније Мачве*
из 1832. године, Београд 2018, 437 стр.)

Публиковање архивске грађе из фондова пописних дефтера један је од најзначајнијих задатака тренутно, у оквиру историчарског заната. Шира доступност ове грађе омогу-

ћиће довршавање обимних истраживања у оквирима научне дисциплине – дефтерологије, али и у демографским, етнографским и другим сродним студијама. Постоји и до-

датан подстрек шире јавности, заинтересоване за генеалошка истраживања и студије породичне историје. Научни подухват Радомира Ј. Поповића, који се упустио у, сада већ можемо закључити, серијско публикавање харачких тефтера, драгоцен је допринос историјској науци у Србији. *Харачки шефтер Капетаније Мачве из 1832. године* садржи основне статистичке податке о Мачви, односно некадашњој Шабачкој нахији, укључујући целокупно становништво, насеља, величину породичног/задружног домаћинства, узраст и што је посебно драгоцено један је од првих извора који бележи српска презимена на овако значајном територијалном простору. Харачки тефтери су настали у прелазном периоду, делегирања османских државних прерогатива на органе управе аутономне Кнежевине Србије. У том смислу значајни су за проучавање османског наслеђа и веза с Османским царством, али и начина и карактера институционалног формативног периода модерне Србије.

Почетак проучавања османских пописних дефтера (*defter-i hakani*; *tapu tahrir defteri*), средином 20. века, омогућио је нови приступ студијама османистике. Популарност друштвених теорија, афирмисаних захваљујући школи анала и марксистичкој историогра-

фији, условила је окретање клиометрији и демографско-економским студијама османске периферије. Дефтерологија је изненада афирмисана као нова научна дисциплина, омогућавајући појаву обичног човека међу значајним историјским процесима. Нагли ентузијазам убрзо је утихнуо, када се поставило питање поузданости података из самих пописних дефтера. Често се наглашава да је Хит Лаури, водећи историчар студија дефтерологије, свој научни кредибилитет стекао управо указивањем на мањкавости сопственог научног опуса. Криза дефтерологије довела је до напуштања проучавања дефтера у многим значајним историографијама. Поједине историографске школе, попут оне у Србији, остале су доследне у проучавању дефтера до данас. Најпре је то било условљено егзистенцијалним проблемима током кризе деведесетих година 20. века, када су, у немогућности архивских истраживања, настале дефтеролошке студије на раније прикупљеној грађи. Последњих деценија студије дефтерологије код нас настављене су уз појачан интензитет, с циљем дефинисања граничних подручја основних територијалних јединица Османског царства – нахија, каза, санџака. Одбацивање дефтерологије нанело је самим студијама османистике вероватно већу штету од проблема поузданости овог архивског извора. Последњих година, кроз афирмацију термина посткласичне дефтерологије, учињен је покушај реафирмације студија дефтерологије, односно проучавања дефтера уз сва ограничења с којима се истраживачи сусрећу. Многбројни истраживачи, посебно проучаваоци локалне и породичне историје, наметнули су својеврсни подстицај отварању осамнаестовековних дефтера. Потрага за идеалним претком, нажалост, није дала задовољавајуће резултате. Османски пописни дефтери не садрже презимена и нису употребљиви у генеалошким проучавањима. Непознавање карактера османске управе проузроковало је и нејасноће у разумевању дефтерологије и османских пописа. Студије дефтерологије подразумевају проучавање пописних дефтера, односно царских или познатијих под именом пописних дефтера, који су одвојени од других врста пореских дефтера, попут цизје (харача), авариза, нузула. Други значајан проблем је неразликовање класичног периода од каснијих раздобља

османске историје. Тако не постоји довољно разумевања да су током периода транзиције (17–18. век), пописни дефтери служили искључиво за процену приноса са земље на одређеној територијалној јединици и да су ови приходи у целости служили за издржавање спахија. Зато су из каснијег периода они и непозданији. Потребно је нагласити да пописни дефтери никада нису служили утврђивању популационих прилика пописане територије, већ искључиво потребама османског фискализма, односно пореског система. Државна администрација се издржавала од цизје, авариза, нузула и других ванредних, ратних – сеферије и мирнодопских – хазарије, пореза. Државни порези су као и спахијски и локални, прикупљани путем лицитација и закупа – илтизам систем, при чему су закупи били краткотрајни – мукате и доживотни – маликане (ако је овај потоњи систем икада у потпуности заживео у пракси). Сама државна администрација није била превише заинтересована за спахијске порезе, јер на њих као оружану формацију није рачунала још од краја 16. века. Администрирање државним порезима обављано је систематичније, прецизније и поузданије. Провера података и нови пописи обављани су редовно и правилно. Дефтери цизје су зато изузетно важан извор за проучавање демографије, економије, начина породичног, сеоског живота итд. Нажалост из транзиционог доба (17–18. век) сачувано је изузетно мало опширних дефтера цизје (који садрже имена пореских обвезника) за подручје Балкана. Сумарни дефтери, који бележе само укупно бројно стање пореских обвезника најчешће су коришћени у досадашњим проучавањима. За подручје данашње Србије познат је сачувани фрагмент опширног дефтера цизје за казу Ужице с краја 18. века (без уписаних презимена). Научни радови о повезаности османске бирократске праксе с пореским системом у аутономној Кнежевини Србији, нажалост, изостали су. Изузев уског круга стручњака, међу које несумњиво спада Радомир Поповић, интересовање за харачке (цизје) дефтере из прве половине 19. века још увек није на задовољавајућем нивоу. Харачки тефтери представљају наставак османске администрације цизје дефтера, с тим да је администрација Кнежевине почињала да уводи презимена. Они су и настајали за потребе османске администрације, односно као државни порез централне

власти, коју је Кнежевина Србија номинално признавала. Локалним органима је дато право пореског администрирања. Пореска правила и обрасци наслеђени су од османске администрације. У недостатку опширних пописа цизје за претходно раздобље у османским архивима, харачки тефтери се намећу као драгоцен извор и османистима транзиционог доба.

Потребно је нагласити да је публикација *Харачки шефтиер Кајетаније Мачве из 1832. године* приређена уз поштовање свих правила струке, што значајно доприноси њеном квалитету. Приређивач се потрудио да својом уводном студијом (стр. 7–22) крајње акрибично и минуциозно презентује детаље о физичким карактеристикама извора, пружи неопходну статистичку обраду, на крају публикације напише сва имена и презимена (стр. 407–430), али што је најзначајнији научни допринос, напише једну малу студију о харачким тефтерима и реконструише све околности настанка тефтера. Већ се на првим страницама ове студије може уочити значај даљег рада у овом домену, летимичним погледом на статистику просечне насељености, величине породичног домаћинства, о броју рођених, умрлих, болесних, старих, болестима које су се јављале, броју свештеника, цркава и манастира, њиховим именима и положајима и др. Посебно је потребно нагласити да је студија обухватила и пописе повлашћених категорија становништва, кметова и капетана, као носилаца извршне власти на локалном подручју. Не би требало пропустити напоменути да је приређивач, др Радомир Поповић обратио пажњу и на сâм језик извора.

Серијско публикување харачких тефтера требало би да представља и подстрек озбиљнијим научним студијама о демографским кретањима популације османских провинција на централном Балкану (географској области Румелије), односно Кнежевине Србије, који се у данашњим научним публикацијама још увек заснивају на проценама прилично застарелих истраживања. Период краја османске власти никада није архивски до краја истражен. Остаје нада да ће харачки тефтери донети нов подстрек у будућим научним истраживањима. Како је у питању већ други попис исте географске области, приређивач није пропустио да у напоменама изврши поређење с претходним пописом. Серијско проучавање дефтера отвара нове

могућности. Могу се пратити промене које сведоче о начину живота, обичајима, попут узраста за женидбу (стр. 174), родбинским односима уколико је дошло до издвајања из задружног домаћинства (стр. 176), надимцима (стр. 179) и сл. Приређивач је успешно реконструисао и биографије појединих уписаних у пореском списку, попут Стојана Обрадовића, судског чиновника и историчара из села Богатић (стр. 189). Важно је нагласити да је научни апарат са свим пратећим коментарима заправо једнако вредан као и сâм извор.

Рад на обради архивског материјала и публиковању *Харачкој шефшера Кайејшаније*

Мачве из 1832. године представља један од темељних задатака струке, који је еснаф историчара код нас пропустио да обави. Радомир Ј. Поповић је својим прегнућем вратио дуг струци, сврставајући се у оне историчаре, акрибичне ерудите, спремне да истрају у одбрани основа стручног научног рада, али је уједно указао на пут којим озбиљан научник мора да се креће.

Мирослав Павловић
Одсек за историју
Филозофски факултет
Универзитета у Новом Саду

UDC 316.334.55/.56((497.11 Kolubara)"18/19"(049.32)
UDC 711.4(497.11 Kolubara)"18/19"(049.32)

ДОПРИНОС ЕВИДЕНЦИЈИ АРХИТЕКТОНСКЕ БАШТИНЕ

(Живојин Крсмановић, *Развој села и сеоске архитектуре Колубаре и Подгорине у XIX и почетком XX века*, Међуопштински историјски архив Ваљево, Ваљево 2018, 274 стр.)

Чињеница да на почетку 21. века постоји непозната грађа о народном градитељству у Србији коју је потребно износити на увид јавности звучи необично и чудно. После толико речи бриге о традицији и култури, које смо слушали, требало би очекивати да је најмање завршен попис архитектонске баштине на културном простору који баштинимо и који нам је поверен на одговорност, и да је потребно кренути даље у примену стечених сазнања. Међутим, није тако.

Тренутно у послу евидентирања народног градитељства на простору Србије позитивно се издвајају три места: пројекат „Атлас народног градитељства”, *Зборник Мајнице српске за друшћивене науке* и усамљени појединци који, жртвујући време и новац, обилазе села и евидентирају последње преживеле примерке народне архитектуре. У последње се убраја и мр Живојин Крсмановић који је за тему магистарског рада, одбрањеног на Факултету техничких наука – Департману за архитектуру и урбанизам Универзитета у Новом Саду, изабрао народно градитељство ваљевске Колубаре и Подгорине, на основу

кога је уподобљена овде разматрана публикација.

Материјал приказан у књизи говори о многобројним елементима културног пејзажа у Србији: организацији села, кући, окућници, привредним објектима, и посебно важно, о могућностима примене прикупљених знања у савременој пракси. Приказујући прикупљену грађу, аутор је успео да илуструје како карактеристике елемената који чине грађену средину тако и њихов међусобни утицај и везе. Односи који обликују грађени простор у Србији не могу се проучавати независно већ искључиво као систем, сложен и комплексан. Тек тада се могу разумети, схватити и користити сазнања за унапређење савремене праксе.

Други значајан чинилац књиге представља искуство из пројектантске и извођачке праксе које је примењено у поступку прикупљања и анализе грађе. Наши преци имали су обичај да кажу да је школа неопходна, али да се постаје градитељ тек када се „омирише малтер”. И стварно, могу из сопственог искуства да потврдим да тек након извесног периода рада у пракси, из сасвим другог угла почиње да се сагледава како прошлост, тако и садашњост струке. Захваљујући прикупљеном искуству на градилишту, аутор је успео да на практичан начин посматра чињенице и појаве везане за традиционално градитељство у прошлости, али и могућности примене прикупљених сазнања у савременој пракси.

Сложени свет традиционалне српске куће, који је у књизи приказан, расчлањен је на неколико сегмената: функција, материјал, конструкција и форма. И стварно, ако добро погледамо куће које су нам оставили наши преци, видећемо да у њиховом обликовању доминира потреба, потом расположиви материјал, градитељска вештина, и на крају, форма као производ претходна три елемента а не циљ градитељске активности. На овом месту долази до веома честих неспоразума у тумачењу традиционалне архитектуре, јер историчари и пројектанти вођени савременим начелима, баве се најпре формом и њеном релацијом са традицијом а потом траже континуитет у осталим елементима куће. Само посебним трудом можемо схватити како су били сурови услови који су обликовали и створили јединствену и драгоцену традиционалну кућу у Србији. Истовремено, поменуто сазнање нам може служити као пу-

токаз колико је потребно да се сами променимо како бисмо истински разумели народно градитељство. Тек ако разумемо традиционалну кућу, моћи ћемо сазнања из историје архитектуре да применимо у савременој пракси или прецизније, ако добро разумемо садашњост, моћи ћемо да узимамо и употребљавамо из прошлости. А да бисмо могли да узмемо, морамо претходно да прикупимо али на прави начин.

Посматрајући савремене догађаје слободан сам да приметим да смо дошли у позицију да веома мало од знања, које као струка поседујемо и можемо да понудимо, има примену у савременој градитељској пракси. Истовремено, испуњавајући потребу за градњом и понашајући се традиционално, савремени инвеститор преузима организацију из куће својих предака, материјал са оближњег стоваришта а форму из каталога, доживљаја са аргатовања по свету и најчешће заблуда, мешајући све то у нешто што је само наизглед целина. Колико квалитетно функционише та нова целина лако видимо по сијалици која гори преко целе године иза само једног од многобројних прозора у кући, односно мраку иза многобројних прозора просторија у које власник никада не уђе, мада их је крваво стекао и тешко саградио. Настављајући лажни разговор, неразумеваше и продубљујући ћутање и архитекти и инвеститори настављају свако својим путем без обзира на стравичне последице лошег односа.

Сложеност културног пејзажа гради се у Србији распоредом и садржајем домаћинства у сеоском атару, функцијом, материјалом и волуменом грађевина. И посебно, карактеристичном кућом која тако лако и тако добро одговара на многобројне захтеве које пред њу ставља корисник: од блатњавих опанка након рада у њиви до светих тренутака кућне славе. Стога, ако хоћемо да сачувамо препознатљивост пејзажа који су наши преци вековима градили, морамо почети од почетка који се (гледајући из савременог угла) необично и можда непожељно зове – разумевање.

Аутор избегава, данас веома честу појаву, да се свако дело представља као преломно, свеобухватно, или чак библијско. Ова књига се не труди да направи велики камен мудрости и уложи га у полице стручне и културне историје. Она је мало зрно на који ће моћи сви наредни истраживачи да се ослоне не

губећи време на проверу његове поузданости. Ако погледамо испод наших стопала, и ми стојимо на планини од истих таквих зрна која су прикупили наши савесни и марљиви претходници.

Занимљиво је и потребно рећи да ова књига на посебан начин одговара на питање колико је наша традиционална кућа одраз наше културе односно колико је кућа материјализација нашег културног искуства које смо као заједница прикупљали кроз векове. Такође, књига говори да вреди још једном размислити колико је традиционална кућа можда једнако драгоцен и важан део нашег културног лика као ракија, народне игре, слава или јединствени средњовековни манастири. Ако успемо искрено да одговоримо на поменуто питање, сигуран сам да ћемо уједно наћи и одговор на питање да ли и шта треба чинити да се ови последњи тренуци једне велике градитељске епохе искористе на начин који ће нам сачувати образ, а можда, и душу.

Традиционална кућа је интегрисана у наш савремени живот, ма колико скретали поглед и пажњу на неку другу страну. Ако изгубимо нашу традиционалну кућу на путу смо да изгубимо много више од простих зидова и крова – изгубићемо културни лик, породицу, односе, пријатеље, рођаке, и коначно, препознатљивост у мору култура које свим снагама покушавају да се не удаве у глобалној поплави.

Чини се важним нагласити да савремено грађење показује да је немогуће наметнути нови начин градње куће без дубоких интервенција у начин живота и привређивања по-

родице. Да ли постоје успешни примери промена породичног живота у свету мислим да ћете ми више веровати ако одговор потражите сами.

О употребној вредности сазнања изнетих у овој књизи предлажем да закључите сами. Ја се искрено надам да ће вас најпре навести да се осврнете око себе и забележите део градитељске баштине која се налази у вашем дворишту, дворишту нашег деде или све бројнијим напуштеним огњиштима комшија који су морали да оду. Градитељско наслеђе је без разлике део нашег заједничког културног идентитета и наша заједничка одговорност. Мислим да чак не морамо да цртамо форму кућа које тамо нађемо, додирујемо остареле материјале, задивљено гледамо у мајсторију анонимних мајстора, биће довољно само да – разумемо и то шта смо спознали обавезно поделимо са неким. Тако ћемо последње трагове величанствене архитектуре претопити у мисао. Мисао лако путује, прелази границе, не да се запалити, сломити, опорезовати, не буђа и не труне, лако се носи, чува, превози, и стиже до сваке тачке на земаљској кугли где су нас и где смо се растерали. Сигуран сам да ће мисао да живи и расте са нама и када нађе погодан тренутак и место, поново проклијати у архитектуру, у кућу, у дом: незаборавну, непоновљиву, јединствену и нама прикладну. Та мисао ће бити довољно и поуздано зрно, попут оних од којих се састоје темељи свих светских култура, које упркос недаћама, опстају хиљадама година.

Душко Кузовић
Дофар универзитет, Оман

UDC 001.891:343.9(049.32)

КРИМИНАЛИТЕТ И ЊЕГОВО ИСТРАЖИВАЊЕ

(Đorđe Ignjatović, *Metodologija istraživanja kriminaliteta*
Treće izmenjeno i dopunjeno izdanje, Univerzitet u Beogradu –
Pravni fakultet, Beograd 2018, 307 стр.)

Као што криминалитет као појава нужно прати савремени развој друштва, тако и законске норме прате још инвентивнији начини њиховог заобилажења. Не само закони,

него и правна наука (или правна мисао) уопште морају ићи у корак с временом, како би се ове негативне тенденције превенирале и зауставиле (или бар покушале зауставити).

Измењено и допуњено издање монографије *Методологија истраживања криминалитета* аутора проф. др Ђорђе Игњатовића има за циљ да читаоцима представи резултате и развој нових истраживања кроз призму методолошких приступа у изучавању криминалитета. Поред тога, у делу о методици израде научног рада, аутор излаже фазе научног стваралаштва у чињењу дела доступним јавности, уз прилагођавање модерним тековинама које нове технологије носе са собом.

Аутор ове публикације је др Ђорђе Игњатовић, редовни професор на Правном факултету Универзитета у Београду где предаје Криминологију, Право извршења кривичних санкција и Организовани криминалитет на свим нивоима студија и уводни предмет на првој години докторских студија – Методи научноистраживачког рада и вештине. Свој дугогодишњи рад у областима којима се бави, објединио је, чини се, управо у овој монографији.

Књига се састоји од два дела и осам података. У првом делу, који носи наслов „Методологија истраживања криминалитета“, након уводних напомена у којима аутор де-

финише основне појмове које ће користити у раду (метод, методологија, научна истраживања, злочин, криминалитет...), у другој целини следи излагање о научном истраживању криминалитета. На овом месту полази се од општих карактеристика које свако истраживање треба да има, затим даје осврт на податке којима научник треба да оперише, те објашњава истраживачки процес кроз етапе. Приликом обраде метода и предмета истраживања, одговарајућа пажња је посвећена теоријском и радном дефинисању предмета и истакнута блиска повезаност истраживања и добре теоријске основе засноване на неким основним правилима логике (дедуктивно и индуктивно размишљање). Криминалитет као сложена појава у доктринарном смислу тежи објашњењу кроз теоријски плурализам о којем аутор говори као тенденцији савремене криминологије. Посебно се подвлачи значај проучавања литературе и постављања истраживачког питања у научној обради. Следи осврт на истраживачку стратегију и карактеристичне епистемиолошке школе (емпиризам, рационализам, прагматизам), да би се целина о вези метода и теорије завршила излагањем о осталим фазама истраживања – постављање полазних претпоставки и анализа података и веза до којих се дошло с обзиром на конкретну теоријску усмереност истраживача. Надаље, аутор представља одређене научне смернице којима би се требало водити указујући да је потребно задржати објективност, рационалност и систематичност приликом спровођења истраживања, на шта се надовезује и део о упливу политике у науку, а нарочито истиче значај етике истраживача посебно у питањима ризика, пристанка, преваре у науци итд.

Тема треће главе је подела метода у истраживању криминалитета будући да криминологија није изградила сопствени метод већ га „позајмљује“ из других наука и прилагођава свом предмету. Ова целина започиње прегледом како се у литератури различитих земаља класификују методи кривичних наука, а наставља опредељењем за ону поделу која уважава начин приступања предмету – индивидуалистички, глобалистички и методи средњег обима. Након тога, презентовањем историјских и компаративних стратегија истраживања прави се увертира за стратегију предвиђања где нарочито интересно може

бити предвиђање криминалитета као масовне појаве. Евалуативна стратегија указује на значај интервенција у постављеној теоријској основи које у зависности од резултата доводе до модификоване теорије што је од значаја због честе променљивости у шароликим друштвеним односима.

У четвртој глави аутор се бави методама прикупљања података говорећи у оквиру клиничке методе о прогнози појединачног криминалног понашања, посматрању с учествовањем односно анамнестичком методу, где је једно од интересантних питања „инсајдерско“ посматрање, али и наративна анализа и ненаметљива посматрања, затим анализа садржаја, мета-анализа (код које проучавамо резултате истраживања других уместо да сами организујемо проучавање) и мапирање криминалитета нарочито због постојања Географског информационог система који у ери развијене технике даје допринос лоцирању „критичних тачака“ (опасних места) криминалних активности. Образлажу се и методе средњег обима полазећи од одређивања узорака, преко испитивања (интервјуи, интернет анкете и сл.), до спровођења експеримената који каткад могу бити и морално дубиозни за шта су као илустрација наведени сликовити примери. Примени статистике посвећена је значајна пажња због чињенице да се она најчешће користи при указивању на стање криминалитета у некој средини. Приликом обраде тамне бројке криминалитета аутор наводи и нови метод за његово утврђивање путем тзв. звиждача, а бројка преувеличавања у себи носи озбиљан проблем који се огледа у тзв. фантомском криминалитету. Међутим, ограничавање само на „кривичну статистику“ није довољно да се сагледа комплетна слика једне распрострањене појаве, па се указује на добре стране „укрштања“ података те статистике с онима до којих долазе други органи и субјекти. Овај приступ усваја и нови *Закон о сиречавању ирања новца и финансирања шероризма*, који као обвезнике пријављивања сумњивих трансакција познаје банке, јавне бележнике, адвокате, ревизоре итд. У петој глави аутор посебно издваја триангулацију метода износећи ставове науке о „комбиновању“ не само метода као таквих, већ и података, истраживача и теорија.

Други део под називом „Методика израде научног рада“ посвећен је указивању односно подсећању на то која правила би тре-

бало имати у виду при изради научног рада. Иако ово није једина монографија на нашем језику која се бави овом проблематиком, чини се да таквих дела није никада превише, што се види у литератури земаља које врше највећи утицај у међународној научној заједници. Када се ради о нашој научној продукцији, ова монографија је најсроднија с књигама М. Ша-мића *Како насипаје научно дело* (из осамдесетих година 20. века) и З. Поповића *Како написати и објавити научно дело* (друго издање 2014), с тим што је прва намењена превасходно књижевницима, а друга се фокусира на проблеме истраживача у природним наукама.

Пишући лаганим и можемо рећи пријатељским стилем, већ у уводним речима професор Игњатовић указује на значај читања за писање обрађујући се млађим колегама. У другој глави сваки научник-почетник може идентификовати тип научника коме припада према особинама које поседује или им тежи (Вебер говори о „идеалним типовима“), док се трећа целина односи на један од захтевнијих задатака који се ставља пред сваког младог научника а то је избор теме и све што то оптирање носи са собом (ментор, обим, структура, референце...). Четврти део обрађује рад с документацијом и након презентовања класичних начина, следи садржајно и корисно излагање о претраживању интернета као савременом и приступачном начину прикупљања грађе. У петој глави аутор износи најбитнија питања у вези с цитирањем и плагијатом, дајући за то корисне примере. Шеста глава се односи на „брушење“ стила и језика у писању радова, будући да би сваки рад требало да буде логички кохерентна целина разумљива читаоцима. Седма глава указује на „фине радове“ који, мада нису сувише тешки, у моменту засићености могу довести до непријатности пре свега у техничкој обради рукописа. У осмој глави, читаоци се упознају с проблематиком публиковања научних радова, а нарочито са значајем рангирања радова, добре структуре (у зависности од тога да ли је у питању чланак, дисертација, монографија...), те потребом да се у припреми рада за публикавање рукопису враћамо више пута како бисмо отклонили његове недостатке. Девета глава представља закључак овог дела и садржи прикладне смернице за писање научних радова. Важно је истаћи да ове теме нису од значаја само за младе истраживаче који тек

треба да уче о писању научних радова, већ могу бити од користи и искусним истраживачима. Они ће се по први пут у нашој литератури срести с изразима какви су „научне црне кутије”, „конвиктологија”, „аватари”, затим с коментаром великог „националног експеримента” с дрогама у Канади, питањем шта повезује суђење Ајхману, Милграмов експеримент и ријалити програме на телевизији (...), али и примере озбиљних последица методолошки мањкавих истраживања у криминологији („случајеви” Мартинсон и Шерман и Берк).

Већ летимичан поглед на коришћену литературу показује богатство коришћених извора. На 15 страна су побројани релевантни радови, највећим делом страних библиографских јединица. На овај начин аутор је остао доследан свом дугогодишњем раду и тежњи да српској научној јавности омогући увид у иностране ставове и идеје, притом не занемарујући ни квалитетне домаће радове. Наши истраживачи се овако оспособљавају за примену стечених знања и вештина у земљи и иностранству.

Књига садржи и осам додатака с примерима криминолошког истраживања, хипотетичког оквира истраживања (нови додатак у којем је дат илустративан пример како су европски криминолози поставили полазне претпоставке у истраживању које се бавило утицајем корупције на економску кризу у ЕУ), примене појединих метода, затим у науци све заступљенијег интернет испитивања (нови додатак), те Етички кодекс криминолога Срби-

је, (ажурирану) криминолошку литературу и део о коректури текста.

Монографија *Методологија истраживања криминалистичка са методиком израде научног рада* систематски је конципирана тако да у потпуности одговара својој намени, с јасно издвојеним целинама и потцелинама. У тексту су дати бројни и нови примери интелигентно осмишљених истраживања из области криминологије и сродних кривичних наука, што може бити инспирација нашим истраживачима да и они покушају на сличан начин да приступе свом предмету истраживања. Помоћ читаоцима је видно означавање важних појмова у тексту и коришћење графичких приказа на местима на којима је важно визуализовати предмет обраде. Први део је садржински превасходно намењен истраживачима у области кривичних наука, нарочито криминолозима, док је други општијег карактера и може бити од користи свим научницима без обзира на усмерење. Стил писања је јасан, разумљив и прилагођен младим људима којима на првом степену науке нису потребни тешко схватљиви филозофски трактати, а с друге стране, излагање није сведено ни на рудиментарни и лаички манир. Због свог научног и методолошког доприноса, ради се о рукопису који с успехом може усмеравати обликовање друштвено-хуманистичке мисли.

Јована Бановић
Правни факултет
Универзитет у Београду

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ПРЕДРАГ М. ВУКОВИЋ (1971, Београд). Научни сарадник Института за економику пољопривреде у Београду.

Дипломирао (2003) и магистрирао (2010) на ЕФ УБг (*Оцена конкурентности туристичких дестинација на примеру Новог Сада*). Докторирао на ЕФ УКг 2016. (*Управљачки модел за повећање конкурентности руралних туристичких дестинација у Србији*). Области истраживања: маркетинг у туризму, менаџмент туристичких дестинација, рурални туризам, рурални развој, економика пољопривреде. Члан је ЕУАЕ-а (European Association of Agricultural Economists), НДАЕБ-а, ДАЕС-а.

Важније књиге: *Улога маркетинга у туризму Дунавског региона Србије*, Београд 2012. (коаутор).

МАЈА ЈАНДРИЋ (Бања Лука, 1977). Доцент на Економском факултету Универзитета у Београду.

На ЕФ УБг дипломирала, магистрала и докторирала. Докторску дисертацију одбранила 2014. (*Флексибилност и сигурност на тржишту рада и утицај на незапосленост у земљама у транзицији*). На основним академским студијама изводи наставу на предметима Основе макроекономије и Теорија и анализа економске политике. Главне области научног интересовања везане су за макроекономску анализу и економску политику, с нагласком на анализи тржишта рада. Члан ДЕБ-а. Аутор више научних радова, објављених у тематским зборницима, као и домаћим и међународним научним часописима.

ИЛИЈА МАРИЋ (Лука, Босанско Грахово, 1953). Ванредни професор Физичког факултета Универзитета у Београду

Магистрирао 1993. (*Плајонизам и модерна физика*) и докторирао 2002. (*Философија на Великој школи*) на ФФ УБг. Бави се историјом српске, руске и византијске филозофије, историјом физике и филозофијом науке. Преводи филозофске текстове с руског и енглеског језика.

Важније књиге: *Плајон и модерна физика*, Никшић 1997; *Философија на истоку Европе*, Бг 2002; *Философија на Великој школи*, Бг 2003; *Усход српске филозофије*, Бг 2004; *Философска делића*, Бг 2009; *Сјај физика и физика код Срба*, Бг 2013; *Између метафизике и дијалектике*, Бг 2014; *Нови почетак српске филозофије*, Бг 2017.

ИРИНА МИЛУТИНОВИЋ (1978). Научни сарадник Института за европске студије.

Докторирала 2012. године комунологију и медијске студије на ФПН УБг (*Настајак и развој регулације радио-дифузије у Србији*). Ради у звању научног сарадника у ИЕС-у. Области научног интересовања: медијске студије, студије културе, историја културе, информационо друштво и глобални медији. Само-

стални аутор три монографије и више од 30 научних радова објављених у земљи и иностранству.

Важније књиге: *Регулатива радио-дифузије у Србији: (1924–2014)*, Бг 2015; *Шездесет година Сајма књижа у шtamпаним медијима*, Бг 2015; *Медијска политика и пракса – Европа и Србија*, Бг 2017.

ДЕЈАН МОЛНАР (Зрењанин, 1980). Доцент на Економском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирао 2004. године, магистрирао 2009. (*Локални економски развој у ери глобализације*) и докторирао 2013. године (*Регионалне неједнакости и привредни раст: пример Србије*) на ЕФ УБг. У звање доцента изабран 2014. године, за ужу научну област Економска политика и развој (Национална економија и Економика енергетике). Ангажован је и на АФ УБг, где изводи наставу на предметима Економија и Урбана економија. Аутор је више научних радова објављених у домаћим и страним научним часописима, монографијама и другим публикацијама. Члан ДЕБ-а, МС, НДЕС-а.

Важније књиге: *Lokalni ekonomski razvoj: teorija, analiza, praksa*, Zrenjanin 2011; *Razvojno otključavanje teritorijalne ekonomije Srbije u ogledalu kreativnosti*, Zrenjanin 2015; *Regionalne nejednakosti i privredni rast: teorijska i empirijska analiza*, Beograd 2016; *Транзициони буквар*, Зрењанин 2018.

ГОРАН ПЕНЕВ (Велес, Македонија, 1954). Стручни саветник Центра за демократска истраживања Института друштвених наука у Београду.

Дипломирао 1978. године (смер: Економска политика и планирање), и магистрирао 1987. године на ЕФ УБг (*Основне дејтерминанте, карактеристике и последице смене становништва Југославије*). Од 1979. године запослен у ИДН у Београду (од 2006. године научни саветник). Област научног интересовања: демографске пројекције, старење становништва и развитак становништва. Чланство у професионалним организацијама и удружењима: МНД „ДемоБалк“, ДДС, AIDELF, СДС, ГДС, ОПС ОДН САНУ.

Важније књиге: *Пројекције становништва Савезне Републике Југославије: 1991–2021*, Београд 1996. (коаутор); *Žena i rađanje na Kosovu i Metohiji*, Beograd 1998; *Становништво и домаћинство Србије према попису 2002. године*, Београд 2006. (коаутор); *Становништво и домаћинство Аутономне Покрајине Војводине почетком XXI века*, Нови Сад 2007. (коаутор); *Demografski trendovi u Crnoj Gori od sredine 20. vijeka i perspektive do 2050. godine*, Podgorica 2008; *Појулација Србије почетком 21. века*, Београд 2015. (коаутор).

ВЕСНА ПОПОВИЋ (1967, Смедеревска Паланка). Научни саветник, Институт за економику пољопривреде, Београд.

Дипломирала је на ЕФ УБг (1990), магистрала на ЕФ УБг (1997, *Савремена организација светског аграрног пољопривредног производа*) и докторирала на ЕФ УБг (2002, *Европска аграрна подршка и одрживи рурални развој*). Аутор је или коаутор 120 научних радова објављених у земљи и иностранству. Области истраживања: теорија и политика аграрне подршке и одрживог руралног развоја, трговинска политика и трговина пољопривредним производима, одрживо коришћење природних ресурса у пољопривреди и планирање развоја и уређења руралних подручја. Члан је: ДАЕС-а и НДАЕБ-а.

Важније књиге: *Увозна заштитна и подршка извозу пољопривреде Србије у процесу приступања СТО и ЕУ*, Бг, 2007. (коаутор), *Мултифункционална пољо-*

привреда и рурални развој у медитеранским условима, Бг, 2009. (коаутор), *Коришћење и заштитна пољопривредној земљишта у Србији*, Бг, 2011. (коаутор).

МИЛОРАД СТАМЕНОВИЋ (1985). Директор и власник Агенције за консалтинг Inventis CTC, у Београду.

Мастер академске студије завршио на ФОН УБг и на Middlesex Univesity у Лондону, где је мастерирао (*Technology transfer in new drug development – referring to case of Serbia*). Докторирао је на Факултету за међународну економију Мегатренд универзитета (*Утицаји стразеијској менаџмента на клиничко испитивање лекова*). Завршио медицинску специјализацију санитарно-еколошког инжењеринга (*Системи пружања услуга у области клиничких испитивања лекова*).

Важније књиге: *Обећања и очекивања: Trgovanje na međunarodnom deviznom tržištu*, Beograd 2016. (коаутор); *Srbija danas: savremeni aspekti neoliberalizma, ekonomije, demografije, zdravstva, bezbednosti i tranzicije*, Novi Sad 2017. (коаутор); *Svetska trgovinska organizacija, životna sredina i sistem zdravstvene zaštite*, Beograd 2018. (коаутор); *Globalizacija: savremeni aspekti ekonomije, trgovine i zdravstva*, Niš 2019. (коаутор).

СЛАЂАНА СТАРЧЕВИЋ. Доцент на ФЕФА факултету.

Основне и магистарске студије завршила је на ЕФ УБг, докторирала је на ФЕФА факултету. Доцент за ужу научну област економија и менаџмент на ФЕФА факултету, где предаје маркетинг и маркетинг менаџмент. Поседује дугогодишње практично искуство у области стратешког планирања и тржишних комуникација у маркетингу, које је стекла у неколико великих маркетиншких агенција (Profile South East Europe, Publicis, Ogilvy, Communis), и као независни консултант. Активно је учествовала у организацији великих догађаја промотивног, културног и едукативног карактера. Аутор је монографије и већег броја научних радова у области маркетинга, објављених у научним часописима и зборницима. Области интересовања: понашање потрошача, тржишне комуникације, брендирање и модни маркетинг. Чланица удружења СЕМА и УПЖС.

СКРАЋЕНИЦЕ

AIDELF	Association International des Démographes de Langue Française
АФ	Архитектонски факултет
ГДС	Геронтолошко друштво Србије
ДАЕС	Друштво аграрних економиста Србије
ДДС	Друштво демографа Србије
ДЕБ	Друштво економиста Београд
ЕУАЕ	Европско удружење аграрних економиста
ЕФ	Економски факултет
ИДН	Институт друштвених наука
ИЕС	Институт за европске студије
МНД	Међународно научно удружење
МС	Матица српска
НДАЕБ	Научно друштво аграрних економиста Балкана
НДЕС	Научно друштво економиста Србије
ОДН	Одељење друштвених наука
ОПС	Одбор за проучавање становништва
САНУ	Српска академија наука и уметности

СДС	Статистичко друштво Србије
СЕМА	Српско удружење за маркетинг
УБг	Универзитет у Београду
УКг	Универзитет у Крагујевцу
УПЖС	Удружење пословних жена Србије
ФМЕ	Факултет за међународну економију
ФОН	Факултет организационих наука
ФПН	Факултет политичких наука
ФФ	Филозофски факултет

Биобиблиографске белешке сачинио

В. М. Николић

РЕЦЕНЗЕНТИ РАДОВА У 2018. ГОДИНИ
REVIEWERS OF PAPERS IN 2018

Рецензенти радова у 2018. години
пристиглих у редакцију ЗМСДН

Др Даниела Арсеновић, Природно-математички факултет, УНС;
Др Снежана Божанић, Филозофски факултет, УНС;
Др Милан Брдар, Институт друштвених наука, Београд;
Др Рајко Буквић, Географски институт „Јован Цвијић, САНУ, Београд;
Др Миша Ђурковић, Институт за европске студије, Београд;
Др Ђорђе Игњатовић, Правни факултет, УБг;
Др Андреј Јефтић, Православни богословски факултет, УБг;
Др Родољуб Кубат, Православни богословски факултет, УБг;
Др Жолт Лазар, Филозофски факултет, УНС;
Др Весна Марјановић, Висока школа струковних студија, Кикинда;
Др Милош Марјановић, Нови Сад;
Др Драго Његован, Музеј Војводине, Нови Сад;
Др Александра Павићевић, Етнографски институт САНУ, Београд;
Др Драган Проле, Филозофски факултет, УНС;
Др Љубодраг Ристић, Историјски институт, Београд;
Др Срђан Шљукић, Филозофски факултет, УНС.

Рецензенти рукописа у тематској свесци
„Примери добре праксе у популационој политици и планирању породице”
Зборника МС за друштвене науке бр. 167 (3/2018)

Др Даниела Арсеновић, Природно-математички факултет, УНС;
Др Мирјана Бобић, Филозофски факултет, УБг;
Др Милка Бубало Живковић, Природно-математички факултет, УНС;
Др Петар Васић, Географски факултет, УБг;
Др Гордана Вуксановић, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад;
Др Вера Глигоријевић, Географски факултет, УБг;
Др Мирјана Девеџић, Географски факултет, УБг;
Др Бојан Ђерчан, Природно-математички факултет, УНС;
Др Зора Живановић, Географски факултет, УБг;
Др Александар Кнежевић, Географски факултет, УБг;
Др Весна Лукић, Институт друштвених наука, Београд;
Др Мариана Лукић Тановић, Филозофски факултет, Пале, УИС, РС, БиХ;
Др Александар Мајић, Природно-математички факултет, УБЛ, РС, БиХ;
Др Драшко Маринковић, Природно-математички факултет, УБЛ, РС, БиХ;
Др Иван Маринковић, Институт друштвених наука, Београд;
Др Владимир Никитовић, Институт друштвених наука, Београд;
Др Вања Павлуковић, Природно-математички факултет, УНС;
Др Јелена Предојевић Деспић, Институт друштвених наука, Београд;

Др Биљана Радивојевић, Економски факултет, УБг;
 Др Мирјана Рашевић, Институт друштвених наука, Београд;
 Др Милица Соларевић, Природно-математички факултет, УНС;
 Др Биљана Станковић, Институт друштвених наука, Београд;
 Др Јелена Стојилковић Ђнатовић, Географски факултет, УБг;
 Др Даница Шантић, Географски факултет, УБг;
 Др Анкица Шобот, Институт друштвених наука, Београд.

СКРАЋЕНИЦЕ

БиХ	Босна и Херцеговина
РС	Република Српска
САНУ	Српска академија наука и уметности
УБг	Универзитет у Београду
УБЛ	Универзитет у Бањој Луци
УИС	Универзитет у Источном Сарајеву
УНС	Универзитет у Новом Саду

НАПОМЕНА / NOTE

Техничком грешком у свесци 167 изостављена је напомена да су радови публиковани у тој свесци саопштења презентована на Шестом научном скупу с међународним учешћем „Академик Берислав Бета Берић” (*Примери добре праксе у популационој политици и планирању породице*), одржаном дана 13. и 14. новембра 2018, у организацији Покрајинског секретаријата за социјалну политику, демографију и равноправност полова, Матице српске, Српске академије наука и уметности и Департмана за географију, туризам и хотелијерство Природно-математичког факултета Универзитета у Новом Саду. Сходно томе, потребно је извршити њихово рекатегоризовање, односно ново бодовање за потребе Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Уредништво ЗМСДН

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Рукопис који се нуди за објављивање у *Зборнику Мајџице српске за друшћивене науке* (ЗМСДН) шаље се електронским путем на адресу: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** или **zmsdn@maticasrpska.org.rs**. Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање електронски ће Вам доставити стручни сарадник Одељења. Рукопис можете доставити и поштом на адресу: **Владимир Николић, Зборник МС за друшћивене науке, Мајџице српске 1, 21000 Нови Сад**. Стручног сарадника можете контактирати и усмено на тел. 021/661-5798.

Уз рукопис рада, прилаже се кратка биобиблиографска белешка о аутору, као и број телефона, електронска адреса, име и адреса установе где је аутор за послен.

Рукописи на српском језику треба да буду на ћириличном писму, у Microsoft Word-у, величине (укључујући **сажетак** на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге) до 30.000 словних знакова (укупно с размацима).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – Врста слова: **Times New Roman**; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см. Наслове одељака првог нивоа писати великим словима (верзалом), центрирано, одвојено од основног текста једним редом пре и после њега. Наслове одељака другог нивоа наводити малим словима, центрирано, такође одвојено од основног текста једним редом.

Раду приложити и сажетак (од 10 до 15 редака) на српском и енглеском (или једном од распрострањених страних језика) с четири до шест кључних речи, у прореду 1, величине слова 11. Сажетак и кључне речи на српском језику дају се непосредно испод наслова рада и имена и афилијације аутора. Резиме и кључне речи на енглеском језику (или неком од распрострањених језика) дају се на крају рада, након списка цитиране литературе, такође испод наслова рада и имена и афилијације аутора, на српском и енглеском језику.

Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10. Напомене (фусноте) користити само за пропратна објашњења, а не за цитирање или навођење референци. За цитирање или само позивање на нечије дело користити библиографску парентезу.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према Правопису српскога језика), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду искључиво црно-бели и с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

САЖЕТАК и РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада уколико је аутор са другог говорног подручја). Сажетак у кратком приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету

рада, те методологији и приступу истраживању. Обим Сажетка треба да буде између 10 и 15 редова (700–1100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6). На крају рада даје се Резиме на страном језику (SUMMARY), који представља проширени Сажетак, те поред циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме, такође, садржи кључне речи из Сажетка. Обим Резимеа треба да износи између 15 и 25 редова (1100–1800 словних места укупно). Уз Резиме који се подноси на енглеском језику **приложити и српски превод**.

БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА

Библиографска парентеза, као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене угласте заграде, презимена аутора (обично, године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице с које је цитат преузет и затворене угласте заграде. Презиме аутора наводи се у изворном облику и писму. Пример:

[Ивић 1986: 128] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих се ставља црта, на пример:

[Ивић 1986: 128–130] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више страница истог рада а које нису у низу, цифре које се односе на странице у цитираном раду, одвајају се запетом, на пример:

[Ивић 1986: 128, 130, 145] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Уколико је реч о страном аутору, презиме изван парентезе транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример, Џ. Шорт за John Rennie Short, али у парентези презиме треба давати према изворном облику и писму, на пример:

[Short 1996: 106] за библиографску јединицу: Short, John Rennie (1996). *The Urban Order: An Introduction to Cities, Culture, and Power*. Oxford: Blackwell Publishing.

Када се у раду помиње више радова које је један аутор публиковао исте године, у текстуалној библиографској напомени потребно је одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој је библиографској одредници из коначног списка литературе реч. На исти начин потребно је, наравно, обележити библиографску јединицу и у списку цитиране литературе. Пример:

[Murphy 1974a: 12].

Уколико библиографски извор има више аутора, у уметнутој библиографској напмени наводе се презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом **и др.** (односно **et al.**, ако је библиографски извор на страним језицима који користе латинично писмо):

[Ивић и др. 2007] за библиографску јединицу: Ивић, Павле; Иван Клајн, Митар Пешикан и Бранислав Брборић (2007). *Српски језички приручник*. 4. изд. Београд: Београдска књига.

[Poss et al. 2000] за библиографску јединицу: Poss, Christopher; Bryan Lowes and Leslie Chadwick (2000). *Dictionary of Economics*. 3rd ed. Glasgow: Harper Collins.

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразиран, у текстуалној библиографској напмени није потребно наводити презиме аутора. Пример:

Према Марфијевом истраживању [1974: 207], први сачувани трактат из те области сачио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини 11. века.

Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду треба одвојити знаком тачка-запета (;). Пример:

[Белић 1958; Стевановић 1968].

Ако је у рукопису, услед немогућности да се користи примарни извор, презет навод из секундарног извора, у парентези је неопходно уз податак о аутору секундарног извора навести и реч „према“:

„Усменост” и „народност” бугарштина Ненад Љубинковић доводи у везу с прилагођеношћу средини [према Килибарда 1979: 7].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Цитирана литература даје се при крају рада у засебном одељку насловљеном ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА. У овом Одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се по **азбучном** или **абecedном** реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту. Прво се азбучним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени ћирилицом, а затим се абecedним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени латиницом. Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за два словна места (висећи параграф).

Пошто се цитирана литература користи за библиометријску и наукометријску анализу аутора, часописа и самих радова, молимо ауторе да пре достављања рукописа пажљиво провере списак литературе, као и само цитирање у тексту.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА наводи се према стандарду за цитирање Ма-
тице српске (МСЦ):

Монографска публикација

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово (односно, код аутора с руског говорног подручја – очество). Наслов књиге. Уколико је превод, податак о преводиоцу. Приређивач или нека друга врста ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: издавач, година издања. Пример:

Милетић, Светозар (2001). *О српском писању*. Избор и предговор Чедо-
мир Попов. Нови Сад: Градска библиотека.

У случају ауторства двају или више аутора, након података за првог дају се (после знака ;) одговарајући подаци за остале ауторе: име, (средње слово – очество) и презиме другог и осталих аутора, међусобно одвојених запетом.

Ако није дат податак о издању подразумева се да је реч о првом издању. У случају 2, 3, 4. итд. издања редни број издања може се навести као у првом параграфу Упутства за монографске публикације (Податак о издању или броју томова). Пример:

Белић, Александар (1958). *О језичкој природи и језичком развоју: лин-
гвистичка истраживања*. Књ. 1–2. изд. Београд: Нолит.

Монографска публикација с корпоративним аутором

Комисија, асоцијација, организација, уз коју на насловној страни није наве-
дено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора. Пример:

Београдска филхармонија (2005). *Сезона 2005–2006. Циклус Ханс Сваров-
ски*. Београд: Београдска филхармонија.

Република Србија. Републички завод за статистику (2008). *Два века раз-
воја Србије: Статистички преглед*. Београд: РЗС.

Анонимна дела

Дела за која се не може установити аутор препознају се по своме наслову.
Пример:

Српске народне зајонешке (1877). Уредио и издао Стојан Новаковић. Бео-
град: Задужбина Чупићева.

Зборник радова с конференције

Пантић, Мирослав /ур./ (2004). *Ресава (Горња и Доња) у историји, науци,
књижевности и уметности*. Научни скуп, Деспотовац, 20–21. август 2003. Де-
спотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”.

Монографске публикације с више издавача

Палибрк Сукић, Несиба (2005). *Руске избејлице у Панчеву: 1919–1941*. Предговор: Алексеј Арсењев. Панчево: Градска библиотека и Историјски архив.

Ђорђевић, Љубица (2001) *Библиографија дела Десанке Максимовић: 1920–1971*. Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије и Задужбина Десанке Максимовић.

Монографске публикације с више издавача и више места издања

Јеринг, Рудолф фон (1998). *Циљ у љраву*. Београд: Службени лист СРЈ, Подгорица: ЦИД и Сремски Карловци и Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Монографске публикације с једним издавачем лоцираним у више места издања

а) У два места издања – наводе се оба места.

Black, John (2002). *A Dictionary of Economics*. Oxford and New York: Oxford University Press.

б) У више од два места издања наводе се само једно место (седиште издавача) и додаје **итд.** (односно **etc.**, ако је публикација објављена на језику који користи латинично писмо).

Bannock, Graham et al. (2003). *Dictionary of Economics*. London etc.: Penguin Books.

Фототипско издање

Презиме, име аутора. *Наслов књије*. Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: издавач, година репринт издања.

Соларић, Павле (2003). *Поминак књијески*. Венеција, 1810. Инђија. Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”.

Секундарно ауторство

Зборници научних радова описују се према имену уредника или приређивача.

Презиме, име уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Радовановић, Милорад /ур./ (1996). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ и Службени гласник.

Његован, Драго /прир./ (2009). *Злочини окупајтора и њихових помајача у Војводини. V Група масовних злочина у Срему. Акција Викијора Томића и њокрејни преки суд у Срему 1942*. Нови Сад: Прометеј и Мало историско друштво.

Рукопис

Презиме, име. *Наслов рукописа* (ако постоји или ако је у науци добио опште-прихваћено име). Место настанка. Институција у којој се налази, сигнатура, година настанка.

Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи се цитирају према фолијацији (на пример, 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

Прилог у серијској/периодичној публикацији

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији. *Наслов часописа*, годиште или том публикације, година (или потпун датум) издања, број свеске: стране на којима се текст налази.

Рибникар, Јара (2004). Нова стара прича. *Летњопис Мајнице српске*, књ. 473, св. 3 (март 2004): 265–269.

Чланак или поглавље у књизи

Спиридоновић, Срђан (1998). Како је метар настао и како је доспео у Србију, у: Тодор И. Подгорац (ур.) *Наука и техника у Србији друге половине века 1854–1904*. Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 868–884.

Прилог у новинама

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов новина*, датум, странице. Пример:

Кљакић, Слободан (2004). Черчилов рат звезда против Хитлера. *Политика*, 1. 7. 2004, 5.

Рад у Зборнику радова

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији: стране на којима се текст налази. У Зборнику: Име (евентуално средње слово – очество) и презиме уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Архивски извори (необјављени)

По правилу податке о архивским изворима требало би наводити следећим редоследом:

1. Име архива (пуно и/или скраћено); пример: Архив Србије (АС)
2. Назив фонда или збирке (пуно и/или скраћено); пример: Министарство финансија (МФ)
3. Година
4. Одељци и серије у оквиру фондова и збирки
5. Подаци о количини грађе.

Количина је изражена бројем књига, кутија, фасцикли, свежњева, регистратора и сл. За техничке инвентарске јединице, које су најчешће употребљаване као јединице мере, користе се скраћенице:

д.	досије	п.	повез
књ.	књига	рег.	регистратор
ком.	комад	св.	свежањ
кут.	кутија	свес.	свеска
о.	омот	ф.	фасцикла
пак.	пакет		

Ако се име архивске установе, назив фонда/збирке и одељка/серије у оквиру фонда/збирке наводи само скраћено, потребно је одмах после наслова *Архивска грађа* навести списак свих скраћеница које се под тим насловом користе. То се односи и на податке о архивској грађи у страним архивима, односно на архивске податке који се наводе на страним језицима.

Објављена архивска грађа

Као монографске и/или друге сличне публикације.

Правни прописи и судска решења

Пуни назив прописа (скраћени назив прописа – акроним). *Гласило у коме је њим објављен*, број (бр.) гласила и година објављивања (обично скраћено – задње две цифре). Примери:

Закон о облигационим односима (ЗОО). *Службени лист СФРЈ*, бр. 29/78.

Закон о извршном поступку (ЗИП). *Службени гласник РС*, бр. 124/04.

Ако је пропис мењан и допуњаван, наводе се сукцесивно бројеви и године објављивања измена и допуна. Пример:

Закон о основама система васпитања и образовања (ЗОСВО). *Службени гласник РС*, бр. 62/03, 64/03, 58/04 и 62/04.

Члан, став и тачка прописа (у библиографској парентези, а и другде) означава се скраћеницама чл., ст. и тач. Иза последњег броја се не ставља тачка.

Чл. 5, ст. 2, тач. 3 или чл. 5, 6, 9 и 10 или чл. 4–12

Навођење судских одлука треба да садржи што потпуније податке (име суда, врста и број одлуке, датум када је донесена ...), ако су оне архивиране, онда их наводити као (необјављене) архивске изворе, ако су објављене, онда их наводити као монографске и/или друге публикације.

Монографска публикација доступна on-line

Презиме, име аутора. *Наслов књије*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Veltman, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture*.

Доступно на: <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>>. Приступљено: 2. 2. 2002.

Прилогу серијској/периодичној публикацији доступан on-line

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања. Пример:

Toit, A. Teaching Infopreneurship: students' perspective. *ASLIB Proceedings*. February 2000. Proquest. 21. 2. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

Назив одреднице. *Наслов енциклопедџе*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana*. Доступно на: <<http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>>. Приступљено: 15. 12. 2008.

Дигитални идентификатор објекта (DOI = Digital Object Identifier)

Монографске публикације и прилози у серијској/периодичној публикацији доступни on-line (уопште: е-текст, слика, аудио/видео запис, софтвер, итд.) могу током времена да промене адресу на Интернету (или се промени име веб странице), тако да се јавила потреба да им се додели трајан идентификатор помоћу кога је тражени објект могуће пронаћи. У те сврхе најчешће се користи DOI систем (вид. wikipedia.org/wiki/Digital_object_identifier).

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. DOI. Пример:

Nikolic, Ivana. Publishing in Serbia. *Slavic and East European Information Resources*, Volume 1, Issue 2 and 3, February 2001: 85–126. DOI: 10.1300/J167v01n02_03
<www.inlbrmaworld.com/smpp/.../content~db=all~content=a904437540>
30. 1. 2010.

У том случају не треба наводити <Име базе података> и Датум преузимања (у горњем примеру – 4–5. ред).

Прилог у енциклопедији и његов DOI

Презиме, име аутора. Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. Податак о издању или броју томова. DOI. Пример:

Paskin, Norman. Digital Object Identifier (DOI®) System. *Encyclopedia of Library and Information Sciences*. Third Edition. DOI: 10.1081/E/ELIS3-120044418

ТАБЕЛАРНИ И ГРАФИЧКИ ПРИКАЗИ

Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с одабраним дисциплинарним стандардом опремања чланака. Наслове свих приказа, а по могућству и њихов текстуални садржај дати двојезично, на српском језику (односно, језику рада) и на енглеском језику. Табеларни и графички прикази морају бити нумерисани, а обавезно позивање на њих у тексту даје се у обичним заградама (табела 1), или (слика 1) итд., с позивом: видети.

МАТЕМАТИЧКИ ИЗРАЗИ

Пожељно је избегавати компликоване знаке ако се могу заменити простијим. Математичке изразе (једначине, симболе, операторе) треба давати у Equation Editor-у текст процесора Microsoft Word, или коришћењем посебног пакета (LaTeX), који ће редакција достављати ауторима на њихов захтев. Следећи начин исписивања математичких симбола може у значајној мери допринети уштеди простора у часопису.

1. Дијакритички знаци иза симбола се много лакше репродукују од оних изнад или испод симбола; треба писати на пример A^* а не $\hat{A}$. Грчка слова могу се употребљавати за параметре популација а латинска слова за оцене.

2. Треба избегавати ситне знакове. Израз који садржи и супскрипт и суперскрипт на пример x_i^t могао би се написати као $x_i(t)$, а $e^{f(x)}$ као $\exp [f(x)]$.

3. Кад год је могуће, треба избегавати компликоване изразе. На пример, извод се уместо изразом

$$\frac{d^2 f(x, y)}{dx dy}$$

може означити са

$$f''_{xy}$$

4. Разломак $\frac{a}{b}$ може се означити разломком a/b.

5. Висина израза може се редуковати ако се границе знакова као што су $\int$, $\sum$, Π ставе поред, а не изнад и испод оператора. На пример

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

може се написати као

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

Молимо ауторе да пажљиво провере математичке изразе пре него што предају рукопис.

ЗАХВАЛНИЦА

Захвалница се исписује као посебан одељак, пре одељка Цитирана литература. У захвалници се дају подаци о истраживању из ког је проистекао рад понуђен за објављивање, о финансијеру тог истраживања, као и захвалност лицима која су на различите начине допринела настанку рада.

JEL КЛАСИФИКАЦИЈА

За текстове из области економских (и сродних) наука обавезна је JEL класификација, стандардни метод класификације научне литературе из ове области, према класификацији коју је увео и користи Journal of Economic Literature, а прихватила ју је огромна већина економских и сродних часописа у свету. Кодови из ове класификације могу се пронаћи на: <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php>

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00** €)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00** €)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00** €)

Наручујем примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН“. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

MATICA SRPSKA

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

ИЗ: 1 Maticе Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Издази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/6615–798; 021/420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail:
vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке*
закључила је 169. (1/2019) свеску 12. априла 2019.

За издавача: проф. др Ђорђе Ђурић, генерални секретар Матице српске
Стручни сарадник Одељења и секретар Уредништва: Владимир М. Николић

Лектор: Ивана Ћелић

Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић

Коректор: Владимир М. Николић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено јуна 2019. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 400

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Рајко Буквић ; 1984, св. 76–. – Нови
Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енгл. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије